DE GESCHIEDENIS DER KERKHERVORMING IN...

Barend ter Haar

DE

GESCHIEDENIS DER KERKHERVORMING

IN TAFEREELEN.

DE

GESCHIEDENIS DER KERKHERVORMING

IN TAFEREELEN.

EEN LEESBOEK TER BEVESTIGING DER PROTESTANTEN IN HUN CHRISTELIJK GELOOF, BEKROOND DOOR HET HAAGSCHE GENOOTSCHAP TOT VERDEDIGING DER CHRISTELIJKE GODSDIENST;

DOOR

B. TER HAAR,

Theol. Doct. en Predikant te Amsterdam.

Eerste Deel.

TWEEDE DRUK.

TE AMSTERDAM,

BIJ S. J. PRINS.

1846.

μεταμορφοῦσθε τῇ ἀνακαινώσει τοῦ νοὸς ὑμῶν.

Wordt hervormd door de vernieuwinge uws gemoeds.

PAULUS.

VOORREDE.

De Geschiedenis der Kerkhervorming in Tafereelen; — een Leesboek tot bevestiging der Protestanten in hun Christelijk geloof. *Door dezen eenigzins breeden titel is zoowel de inhoud als de strekking van dit Geschrift genoegzaam aangeduid. Wat echter de bewerking der stoffe in den door mij gekozen vorm betreft, reken ik het niet overbodig, een enkel woord te laten voorafgaan, dat alleen in eene* Voorrede *zich voegzaam en bescheidenlijk eene plaats mag toeëigenen; en aangenaam is het mij daartoe zóó spoedig eene gelegenheid te vinden, nu dit Boek, ten gevolge der gunstige beschikking van* H. H. Bestuurderen des Haagschen Genootschaps *andermaal in het licht verschijnt. Ik heb het gewaagd deze Geschiedenis eene Geschiedenis* in Tafereelen *te noemen, omdat ik getracht heb haar zoo veel mogelijk in dien vorm over te brengen, en ik heb dien vorm gekozen, omdat ik meende, dat, naast getrouwheid en naauwkeurigheid, aanschouwelijkheid van voorstelling als een der eerste en voornaamste vereischten beschouwd mogt worden van een werk, 't welk bestemd was, als Leesboek in vele beschaafde kringen verspreid te worden, en — zou het ten volle het voorgestelde doel bereiken — zich zoo wel van eene* Aesthetische *als van eene* Wetenschappelijke *zijde moest trachten aantebevelen. Het kon nogtans mijn oogmerk niet zijn, enkele uitgezochte Tafereelen, als zoo vele losse bladeren, aan de Geschiedenis der Kerkhervorming ontleend, mijne Lezers aantebieden; — indien ik mij daarmede had mogen vergenoegen, mijne taak zou aanmerkelijk ligter, maar ook*

minder belangrijk geweest zijn; — maar het is mijn toeleg geweest de hoofd-personen en gebeurtenissen als de meest uitstekende groepen in het volle licht van den voorgrond te plaatsen, en het overige daaromheen zóó te schikken en te ordenen, dat de Geschiedenis zelve, in hare Hoofdstukken en Tijdperken afgedeeld, geregeld bleef voortgaan, en aan het eind dier Tafereelen als een afgerond geheel te voorschijn trad. Hoewel ik de innige overtuiging heb, dat ik hierin slechts gebrekkig en hoogst onvolkomen heb mogen slagen, zoo heeft toch de uitkomst bewezen, dat ik, door deze wijze van bewerking te kiezen, geheel in den geest van hen had gehandeld, die, met het oog op de behoeften onzes tijds, een Leesboek over de Geschiedenis der Kerkhervorming *hadden gevraagd.*

Voor den in Letteren en Geschiedenis ingewijde zal het naauwelijks noodig zijn, op te merken, dat het, in het Tweede Deel, *waar de gezigtskring zich over geheel* Europa *uitbreidt, ongelijk moeijelijker werd, overal het* Tafereel-*matige te behouden, en dat dit soms geheel of gedeeltelijk moest worden opgeöfferd, om niet het beknopt overzigt der Geschiedenis al te veel schade te doen lijden. Ligtelijk ook zal hij doorzien, dat juist die Gedeelten, waar de Geschiedenis in zich zelve minder onderhoudend en boeijend werd, en slechts weinig belangwekkende partijen opleverde, mij niet de geringste studie gekost hebben. Uit de Aanteekeningen (die tot veraangenaming der lectuur voor geheel ongeletterden, hier nog meer, dan in de eerste Uitgave zijn bijeengevoegd) zal het kunnen blijken, dat ik van de vergunning, mij met zóó veel heuschheid verleend, om ook later uitgekomene schriften te raadplegen, een naarstig gebruik gemaakt heb, gelijk ik ook bij deze nieuwe Uitgave, tot zuivering van stijl en taal, nogmaals het oog over het geheele Werk heb laten gaan. Op enkele plaatsen heb ik*

eene ingeslopene misstelling verbeterd, hier en daar iets uit de aanteekeningen naar den tekst, of van dáár naar de aanteekeningen overgebragt, waar de levendigheid des verhaals door zulk eene omzetting kon winnen; hier en daar is aan het gestelde eenige meerdere uitbreiding gegeven; maar hoogst zeldzaam heb ik een vroeger geüit gevoelen behoeven te wijzigen; nergens mij tot hiertoe genoodzaakt gezien het geheel terug te nemen, en de gemaakte veranderingen of bijvoegselen zijn geenszins zóó talrijk of veelbeduidend, dat deze druk een veranderde of vermeerderde druk had mogen heeten.

Dit werk is voor mijne Protestantsche Landgenooten, tot hunne versterking en bevestiging in hun Christelijk geloof geschreven. Zóó grootelijks als ik mij daarom zou verheugen, indien men dit Boek eene waardige Apologie der Hervorming mogt kunnen noemen; zóó weinig lust zou ik gevoelen, op een geheel Polemisch terrein overtetreden, en, bij de toenemende spanning onzer dagen, het getal der strijdschriften te vermeerderen. Mogten er evenwel onder mijne Roomsch-Katholieke Medechristenen gevonden worden, die — opmerkzaam gemaakt door den titel, of gedreven door die zucht tot onderzoek, welke zoowel een grondtrek van den menschelijken geest als de levenskiem van het Protestantismus is, en daarom ook in het Katholicismus zich nooit geheel kan verloochenen — dit Boek zullen in handen nemen: ik zou mij hierover van gansche harte verblijden; niet omdat ik durf hopen, dat zij dáár, waar het den grooten strijd der beginselen geldt, in mijne inzigten en gevoelens over personen en gebeurtenissen zullen kunnen deelen; maar omdat het mijne innigste overtuiging is, dat diezelfde gebeurtenissen, bij grondiger beoefening der Geschiedenis, toch voor hen in een geheel ander licht zullen verschijnen, dan waarin zij hun van hunne vroegste jeugd af aan zijn

—

voorgespiegeld; en omdat ik eenig regt heb te vertrouwen, dat zij mij de getuigenis niet zullen kunnen onthouden, dat ik als Geschiedschrijver den lof der gematigdheid en onpartijdigheid heb nagejaagd, en overal, waar ik aan de zijde van de tegenstanders der Hervorming, het goede in den mensch, het edele in den Christen heb kunnen prijzen, geenszins karig of terughoudend in mijne lofspraak geweest ben. — Bescheidene teregtwijzingen, van welke zijde ook ontvangen, zullen mij welkom zijn. Boven bittere en hatelijke aanvallen zal ik mij, gewapend met het bewustzijn mijner goede trouw en waarheidsliefde, verheven kunnen achten.

Voor de gunstige ontvangst, welke mijn werk alreede bij een gedeelte van ons beschaafd Publiek gevonden heeft, voor het aanprijzend verslag, waarmede het in openbare beöordeelingen is aangekondigd — hoe zoude ik daarvoor kunnen onverschillig of ongevoelig zijn? Maar zonder dit gunstig oordeel of de eer der bekrooning, welke mij te beurte viel, gering te schatten, houde ik het oog toch op nog schooner loon, op nog edeler krans gevestigd. Hij zal mij geworden zijn, indien dit Boek, onder den Goddelijken zegen, al het bedoelde nut mag stichten; indien ik in waarheid gezegd mag worden mijne Protestantsche Medechristenen te hebben opgebouwd en versterkt in hun allerheiligst geloof; en nu reeds dank ik den God mijns levens, die te midden van veelvuldige werkzaamheden, welke de toewijding van den geheelen mensch blijven vorderen, en zoo weinige uren overlaten tot andere inspanning van den geest, mij den lust en de kracht heeft geschonken, om dit werk aan te vangen en te voleindigen.

Amsterdam, 20 Januarij 1846. B. TER HAAR.

—

INHOUD.

GESCHIEDENIS DER HERVORMING IN DUITSCHLAND.

EERSTE HOOFDSTUK.

LUTHER, DE KWEEKELING DER GODDELIJKE VOORZIENIGHEID.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE STRIJD TEGEN DEN AFLAATHANDEL EN DE ROOMSCHE HIERARCHIE.

DERDE HOOFDSTUK.

LUTHER VOOR KEIZER EN RIJK, OP DEN WARTBURG, EN TEGEN OVER DE WOELINGEN DER DWEEPZUCHT.

VIERDE HOOFDSTUK.

LICHT EN SCHADUW.

DE HERVORMING IN HAREN GELUKKIGEN VOORTGANG.
DE BELEMMERINGEN, WELKE ZIJ ONDERVONDEN HEEFT.

GESCHIEDENIS DER HERVORMING IN ZWITSERLAND.

EERSTE GEDEELTE.

ULRICH ZWINGLI,

DE GRONDLEGGER DER ZWITSERSCHE HERVORMING.

INLEIDING.

> On peut observer deux lois par lesquelles Dieu gouverne en tout temps le monde. D'abord il prépare lentement et de loin ce qu'il veut accomplir. Il a les siècles pour le faire. Ensuite quand le temps est venu, il opère les plus grandes choses par les plus petits moyens.
>
> MERLE D'AUBIGNÉ.

Wanneer wij de *Gemeente van* CHRISTUS, zoo als zij onder de meest verschillende volken over de gansche aarde verspreid is, als *één geheel* beschouwen, en dit denkbeeld tot eene zinnelijke en aanschouwelijke voorstelling willen brengen; dan denken wij liefst aan eenen heiligen, eerwaardigen tempel, die op de rots der eeuwen staat gevestigd, die al hooger en hooger van zijnen grondslag opgerezen met zijne kruin in den hemel reikt, die zijne hoeken uitslaat naar de verste grenzen der aarde, en in welks binnenste heiligdom éénstemmige lofliederen, Gode en zijnen Zoon ter eer, onafgebroken weêrgalmen. — Deze voorstelling voegt ook voor de Christelijke gemeente, wanneer wij haar als *Ideaal* beschouwen, of ons op een standpunt weten te verplaatsen, waar alle verscheidenheid van namen en vormen wegvalt, en in eene hoogere éénheid zich oplost; voor zoo verre al hare belijders éénen Heer en Stichter erkennen, in denzelfden naam zijn gedoopt, *Geloof*, *Liefde* en *Hope* als de altijd geldende hoofddeugden des Christendoms aannemen, en denzelfden strijd hebben te

voeren tegen wereld en zonde, om eens denzelfden hemel binnen te gaan.

Maar veel, zeer veel ontbreekt aan deze gelijkenis, wanneer wij naar uitwendige éénheid zoeken; wanneer wij het *Christendom* beschouwen, zoo als het zich met zijne buitenste omtrekken en vormen van de zigtbaarste zijde in de wereld vertoont. — Neen! dan is het *Christendom* niet een heilige tempel, waaruit dezelfde loſliederen ons tegen klinken, waarin allen den Onzienlijke in geest en waarheid aanbidden, en allen, als zonen van het zelfde huis, als broeders te zamen wonen; maar dan zien wij het *Christendom* treurig verdeeld en gescheiden, en wij worden onwillekeurig genoopt, om aan zoo vele heiligdommen, als er *secten* en namen zijn, of althans, naar de drie hoofdafdeelingen der Christenheid, aan drie in stijl en bouwtrant onderscheidene tempels te denken. — De *Roomsch-Katholieke* Kerk staat voor onze oogen daar als een oud reusachtig kerkgevaarte, overladen met het beeld- en lofwerk, dat de smaak der middeleeuwen daaraan heeft toegevoegd, met zijne *Colossale* torenspitsen en hoog-opgetrokkene muren, die, schoon zij hier en daar de spleten en scheuren vertoonen, door de stormen en schokken van vorige eeuwen ontstaan, nog altijd hecht en sterk mogen heeten. — De *Protestantsche* vertoont zich als een deftig maar nederiger gebouw, van die versierselen ontdaan, in een aantal grootere en kleinere vertrekken afgedeeld, die nogtans allen op denzelfden grondslag rusten en door dezelfde kroonlijst verbonden zijn; — en in nevelachtige verte ontdekt ons oog nog een derde gebouw, dat weder in stijl en vorm van de twee vorige afwijkt, *de Grieksche Kerk.* En toch die drie onderscheidene gebouwen dragen in hunne gevelspits denzelfden hooggeëerbiedigden naam van CHRISTUS, en hun opschrift beweert, dat zij op geen ander fondament zijn gevestigd dan hetwelk éénmaal gelegd is, na-

melijk Jezus Christus. Het behoort geenszins tot het veld onzer tegenwoordige beschouwing om de oorzaken op te delven, welke de scheuring der *Grieksche* van de *Westersche* of *Latijnsche* Kerk hebben voorbereid en teweeg gebragt, maar allerbelangrijkst is voor ons, als *Christenen* en *Protestanten* beide, de vraag: *Wat de Protestantsche Kerk bewogen heeft zich van de Roomsch-Katholieke Kerk af te zonderen?* — Het antwoord op deze vraag geeft ons *de Geschiedenis der Hervorming*. En dat antwoord moet hare verdediging en lofspaaak, moet eene *Theodicée* der hooge wereldregering kunnen zijn, moet ons ten volle overtuigen, dat het Christendom zelve door deze scheiding niet verloren, maar gewonnen heeft, zal de uitkomst eenigzins bevredigend zijn voor ons gevoel; zullen wij ons kunnen troosten over de treurige verdeeldheid, die er onder de Christenen bestaat; zullen wij ons volkomen bevestigd vinden in die overtuiging, welke ons als *Protestanten* dierbaar en heilig is.

Sedert de invoering des gezegenden Christendoms op aarde aanschouwde de zedelijke wereld geen grooter en gewigtiger gebeurtenis, geene omwenteling, welke dieper ingreep in den maatschappelijken, zedelijken en godsdienstigen toestand der volken van *Europa*, welke voor geheel de menschheid rijker in gevolgen geweest is, en, naar onze overtuiging, heilrijker vruchten heeft gedragen, dan de *Kerkhervorming der Zestiende Eeuw.* Wij zeggen: der *Zestiende Eeuw;* niet, omdat zij toen eerst is begonnen, maar omdat zij toen in het leven is getreden, en in hare volle werking zich geopenbaard heeft; niet, omdat zij toen voltooid en voleindigd is, maar omdat zij toen, onder de zigtbare medewerking van het Godsbestuur, gelukkig is ingevoerd en tot stand gebragt.

Ik zal eene poging doen, om deze zóó belangrijke Ge-

schiedenis op eene aanschouwelijke wijze voor te stellen, en heb mij hierbij ten doel gesteld, mijne *Protestantsche Landgenooten te versterken in hun allerheiligst geloof.* Het is alzoo mijn wensch eene *Apologie* der Hervorming te leveren, maar zonder dat het geheele werk gezegd kunne worden de kleur van een *Strijdschrift* te dragen. Indien liefde tot de waarheid of de heftige beschuldiging van de vijanden der Hervorming hier of daar een scherp en bitter woord aan mijne pen mogt doen ontvloeijen, ik blijf mijzelven bewust, dat het geenszins mijn toeleg geweest is, mijne *Roomschgezinde* Broederen daarmede te kwetsen of te verbitteren, maar veelmeer de heilige waarheid in liefde te betrachten. Tot bereiking van dit doel wil ik niet in een afzonderlijk betoog, maar overal in de Geschiedenis, en bij elke bijzonderheid, welke zich daartoe aanbiedt, mijne Lezers, die ik mij liefst in den beschaafden stand voorstel, opmerkzaam maken op de veelvuldige en schoone proeven van Gods voorzienige zorg, welke in dit tijdperk zóó heerlijk doorstraalt; de beginselen en drijfveren dier mannen, welke de Dienaars en Werktuigen dier Goddelijke Voorzienigheid geweest zijn, om deze zóó gewigtige verandering voor te bereiden of tot stand te helpen brengen, openleggen, en, zonder hunne gebreken te vergoelijken, of hen boven hun standpunt te verheffen, de zuiverheid hunner beginselen trachten te bewijzen, — moet het zijn — tegen verguizing van den laster verdedigen. Wij zullen op de kleinheid der middelen en het groote van het doel, op het zwakke en nietige der werktuigen en het schitterende van de uitkomst staren, om bij die uitkomst met bewondering en aanbidding van Gods wijsheid en liefde vervuld te worden. Wij willen ons eindelijk elke ongezochte gelegenheid, die de voorstelling der Geschiedenis overvloedig ons schenken zal, ten nutte maken, om ons de weldaden te herinneren, welke de menschheid aan de

gezegende Hervorming verschuldigd is, of het standpunt aan te wijzen, van waar wij hare schijnbaar nadeelige werkingen hebben te beoordeelen, en vooral het goede niet voorbijzien, dat hare vijanden en tegenstanders aan haren invloed te danken hebben. Mogt het mij gelukken dit alles op eene voldoende wijze in het licht te stellen, dan voorzeker zou ik mij mogen vleijen een goed zaad des geloofs in veler hart te hebben gestrooid, waarover de God des lichts en der waarheid verder Zijnen wasdom en zegen gebiede! Maar zonder te weten hoedanig de uitslag mijner poging zijn zal, gevoel ik mij hier reeds tot de verklaring gedrongen, dat het mij nimmer berouwen zal mijne krachten aan dit onderwerp beproefd te hebben; dat ik, door het vernieuwd onderzoek der Geschiedenis van de ééne zijde Christelijke verdraagzaamheid geleerd heb, en nog onbekrompener over andersdenkenden heb leeren oordeelen, maar van de andere zijde in mijne overtuiging als *Protestant* op het innigst ben bevestigd geworden.

Eer wij den voet op het grondgebied der Geschiedenis zetten, moeten wij ons iets nader met het wezen en doel, den omvang en oorsprong der *Hervorming* bekend maken. En reeds deze beschouwing (wij gevoelen het) moet haar beginsel wettigen, hare noodzakelijkheid voldingen en voor elk onpartijdig gemoed hare aanbeveling kunnen zijn. Wij noemen dan *vooreerst:*

DE HERVORMING, DE VERNIEUWDE OPWEKKING VAN HET WARE LEVENSBEGINSEL IN HET VAN ZIJNEN OORSPRONG VERBASTERDE CHRISTENDOM.

De Christelijke Godsdienst, gelijk zij in hare oorspronkelijke zuiverheid als Dochter des Hemels op de aarde was afgedaald, had de edel-verhevene bestemming, het groote opvoedingsmiddel ter volmaking van ons geslacht te zijn,

en de zedelijke wedergeboorte des menschdoms te bewerken; elken mensch in het bijzonder naar Gods deugdenbeeld te hervormen en te vernieuwen, en geheel de menschheid te veredelen en nader tot God te brengen. Daartoe diende de blijde boodschap van Gods genade in CHRISTUS; daartoe verscheen de Gezegende des Vaders, de laatste, de hoogste openbaring Gods aan den mensch, op de aarde; daartoe leerde, leefde en stierf Hij. Het geloof in Hem moest het beginsel worden, dat met levenwekkende en bezielende kracht op het menschelijk gemoed zou werken, en het hart van dankbare liefde tot God en den Verlosser, van zucht om Hem na te volgen, van zucht naar steeds toenemende heiligheid zou doordringen. En geheel in overeenstemming met dit doel staat ook het doel der Hervorming. Was het Christendom bestemd om de wedergeboorte des menschdoms te zijn, de Hervorming beoogde, door het Euangelie, welks hoofdinhoud zij op nieuw aan het licht bragt, de wedergeboorte der Christelijke Kerk (1). Eischte het Christendom de verandering en vernieuwing van den mensch, de *Hervorming* — blijkens haren naam zelven (*Reformatie*) (2) — beoogde dit niet minder. Zij was alzoo in zekeren zin eene voortzetting *van* — eene terugkeering *tot* hetgene JEZUS en zijne Apostelen begonnen hadden; tot hetgeen allen, die in het voetspoor der Apostelen traden, zich als heilig doel hielden voorgesteld, maar wat, in den loop der eeuwen, bij de toenemende verbastering der Kerk, gestuit en gestremd was geworden.

Men heeft teregt beweerd, dat het *Protestantisme* van het onderzoek des Bijbels, en van het *Euangelie* in den *Bijbel*, is uitgegaan, en op de verwerping van alle menschelijk gezag in de Godsdienst berust. Men heeft juist gezien, dat *de leer der regtvaardiging door het geloof*, bij LUTHER het *materieele* beginsel der Hervorming geweest is, van waar hij uitging en hetwelk hij tot den einde vast-

hield. Maar het is eene geheel eenzijdige beschouwing als men dit tot het hoofdbeginsel der geheele Hervorming verheft. Neen! de eerste kiem der Hervorming lag dieper, zij lag in het ontwakend gevoel van zedelijke behoeften; in de stem, welke zich niet in het binnenste liet smoren, dat men niet was wat men zijn moest; in de steeds toenemende overtuiging, dat het Christendom niet was, wat het zijn kon; dat men veranderd en vernieuwd, *hervormd* en verbeterd moest worden. Dit was het, wat voor het eerst weder den Bijbel deed openen, om rust en troost voor het bekommerd gemoed te vinden. Dit was het, wat den zondaar tot de hoofdwaarheid des Euangeliums bragt. Dit was het, wat velen het diep bederf der Kerk in hoofd en leden leerde inzien en betreuren. Dit was het, wat aan de tegenkanting tegen de *Pauselijke Hierarchie* kracht en scherpte gaf. En het verstand, zóó door het Euangelie voorgelicht, leerde nu ook in de leer zelve het kaf van het graan ziften, en de dwalingen bestrijden en verwerpen, die het strijdig met Gods Woord in de heerschende kerk vond. Het bewijs voor deze stelling, dat de Hervorming niet enkel de verlichting des verstands, of de losrukking van versletene banden, maar waarlijk zulk eene zedelijke verandering en vernieuwing beoogde, behoeven wij hier nog niet te leveren. Het zal ons in het vervolg dezer beschouwing, en bij den gang der Geschiedenis, in levendige en sterksprekende trekken voor de oogen worden geschilderd. Doch hier geldt de vraag: *was zulk eene zedelijke wedergeboorte des Christendoms noodzakelijk?* — Was het zóó verre van zijnen oorsprong verbasterd, dat niet enkel sommige misbruiken en dwalingen te berispen vielen, maar dat het ware levensbeginsel genoegzaam geheel verstorven scheen? — Het is eene onpartijdige beoordeeling van de gesteldheid der Christelijke Kerk in dit tijdperk alleen, welke die vraag ontkennend of bevestigd kan beantwoor-

den, — en de verdediging of de veroordeeling der Hervorming ligt in dit antwoord opgesloten.

Wij moeten dan een tafereel van het diep bederf der Christelijke Kerk aan onze Lezers voorhangen. Men vreeze echter niet, dat wij dit tafereel al te donker en afzigtelijk zullen kleuren. Hoe ontroerend groot dit bederf ook geweest zij, men zou hierin kunnen te ver gaan, en men is werkelijk, door op alles, wat uit de middeleeuwen of den tijd vóór de Hervorming zijnen oorsprong heeft, met verachting neder te zien, van de zijde der *Protestanten* soms te ver gegaan. — Men heeft enkele grepen op het gebied der Kerkgeschiedenis gedaan, een aantal stalen van bijgeloof en zedenbederf, die overvloedig voorhanden waren, bij elkander gevoegd en gezegd: » ziedaar de Kerk! zóó bedorven was zij in het hoofd en de leden, melaatsch en onrein van de voetzool tot den schedel!" — Doch men is vooral in onzen leeftijd van zulk eene eenzijdige beschouwing terug gekomen. Terwijl men vroeger op het veld der Geschiedenis enkel de distelen en het onkruid bijeen vergaârde en als in busselen te zamen bond om die ten vure te doemen, heeft men thans meer de weinige vruchtbare airen gaan zamenlezen, en de Christelijke *Elementen* opgezocht die nergens geheel ontbreken. En waarlijk! indien wij in de duistere eeuwen, die de gezegende Hervorming vooráfgingen, volstrekt niets goeds wilden erkennen, dan weten wij niet, wat wij nog langer van het Christendom zelve, van Gods bestuur over de zedelijke wereld, of van eene *Christus*-regering zouden moeten denken en gelooven?

Indien wij dan al tot het *Resultaat* mogen geleid worden, dat het ware levensbeginsel in de Christelijke Kerk genoegzaam verstorven scheen, dan beweren wij nog geenszins, dat het ook in de harten der menschen geheel was uitgestorven, dat het niet in het verborgene, vaak binnen

de enge wanden eener eenzame kloostercel, kan hebben voortgeleefd. Neen! het Goddelijke *Euangelie* is nooit geheel van kracht en invloed beroofd geweest. Het bleef ook in de tijden der verregaandste verbastering het zout der aarde, hetwelk het geheele verderf der wereld moest weren. Toen het niet als de zon op den middag met vollen gloed kon stralen, toen werd het de maan- en starrenglans, welke den duisteren nacht der middeleeuwen verlichtte; en in zoo verre is het Christendom onder alle vormen, en gedurende alle tijden heen, zichzelve gelijk gebleven (3).

Wij laten op deze aanmerking aanstonds eene *tweede* volgen. Hoe diep wij ook de verbastering der Christelijke Kerk betreuren; hoe veel hiervan ook aan monniken en geestelijkheid kan en moet geweten worden; wij handelen toch onregtvaardig, indien wij de schuld uitsluitend op de *Roomsche* Kerk zelve en hare *Priesterschap* werpen. De oorzaken liggen niet enkel in geestelijken trots en heerschzucht, maar in den geest der tijden, in eene reeks van zamenwerkende gebeurtenissen, die eeuwen vroeger hadden plaats gehad, waardoor geheel de uitwendige en inwendige toestand der wereld was veranderd, en *Europa*, nadat de vonk der aloude beschaving geheel was ondergegaan, en een ander en onbeschaafd menschengeslacht was verrezen, tot den staat der kindschheid was teruggevoerd. Veel daarenboven van hetgeen wij als *Protestanten* met goed regt verregaande afwijking en verbastering van het Christendom noemen, verschijnt in een minder ongunstig licht, als wij het in verband brengen met den toestand en de behoeften dier volken, welke *Europa* overstroomd hadden. Gelijk de wet de tuchtmeesteres der *Joden* was, onder wier voogdijschap zij blijven moesten, tot dat de menschheid voor eene meer geestelijke godsdienst was rijp geworden, zoo was het *Katholicisme* met zijne zinnelijke, half *Joodsche* half

Heidensche, eeredienst in de hand der Hemelsche Voorzienigheid het opvoedingsmiddel dier volken (4), dat in vele opzigten heilzaam werkte, tot dat zij, geheel den kinderstaat ontwassen, den rijpen mannelijken leeftijd waren genaderd. En in het hart dier woeste en onbeschaafde *Noordsche* en *Germaansche* volksstammen, die later voor het Christendom gewonnen werden, lag tevens eene kiem van godsdienstigen ernst en zedelijkheid, waardoor zij veel geschikter, dan het overschot der *oude* of *Latijnsche* volken, voor den invloed der Hervorming waren. Mij dunkt, deze aanmerking kan dienen, om den gematigden *Katholiek* eenigermate met ons te verzoenen, wien het hard en onverduwbaar moet voorkomen, het schromelijk bederf des Christendoms geheel aan zijne Kerk te hooren wijten.

Doch dit beneemt niets aan de kracht van een ander verwijt, dat wij met het hoogste regt tegen de *Roomsche* Kerk der zestiende eeuw, en wie haar toen vertegenwoordigden, blijven rigten: dat zij ook toen, nadat de menschheid onder de leiding Gods voor iets beters was vatbaar geworden, die voortgaande ontwikkeling van het Christendom met geweld zochten te onderdrukken; dat zij, toen de wensch naar eene Hervorming niet door enkelen werd uitgesproken, maar de zielekreet der menschheid was geworden, als het ware in barensweeën geslaakt, nog met eene blinde hardnekkigheid aan het oude bleven vasthouden, en van geene vernieuwing of verbetering, van geene Hervorming wilden weten.

Eindelijk. Men heeft de *Hervorming* als den morgen van eenen nieuwen dag, als den overgang uit den nacht der diepste onwetendheid beschouwd, waardoor ook in het rijk der wetenschappen het heerlijkste licht is opgegaan. Deze beschouwing is ook, naar onze overtuiging, volkomen gegrond, als men door dat licht godsdienstige

verlichting, als men door die onwetendheid, onwetendheid aangaande den hoofdinhoud des Euangeliums, onkunde in de *Heilige Schrift* verstaat; als men bij die wetenschappen eerst en vooral aan de *Kritiek* en uitlegkunde van de *Schriften* des *Ouden en Nieuwen Verbonds* wil gedacht hebben; doch men doet onregt, en stelt zich aan vele beschuldigingen van de zijde der *Roomschgezinden* bloot, wanneer men het doet voorkomen, alsof de Hervorming zelve dien eersten lichtstraal had doen geboren worden, daar zij veeleer als een gevolg der aanvankelijk doorgebrokene verlichting beschouwd moet worden. Neen, de wedergeboorte der letteren en wetenschappen was reeds aan de Hervorming voorafgegaan. Dit getuigt de voorbeeldelooze geestdrift, waarmede de schriften der *Ouden*, vooral in *Italië*, gelezen en beoefend werden; eene geestdrift, met welke die van onze dagen niet van verre kan vergeleken worden. Dit getuigen zoo vele Hoogescholen in het meer noordelijk *Europa* gesticht. Dit getuigt de reeks van dichters en geleerden, die er tegen het einde der vijftiende eeuw gebloeid hebben. Dit getuigt de grondige geleerdheid dier mannen zelve, die de Hervorming zóó krachtig hebben bevorderd, en toch uit den schoot der Roomsche Kerk zijn verrezen, en voor een goed deel van de kloosters zijn uitgegaan. Zelfs de verklaring der *Theologische Faculteit* van *Parijs:* »dat het met alle godsdienst gedaan ware, indien men het leeren van *Grieksch* en *Hebreeuwsch* wilde toestaan;" wat doorgaans als een blijk van de diepe onwetendheid dier tijden wordt aangevoerd, hoe barbaarsch het moge luiden, geldt in ons oordeel evenzeer als een bewijs van de worsteling, die er toen reeds tusschen het licht en de duisternis werkelijk bestond, en dat de beoefening der oude talen, meer dan vroeger geschied was, met de uitlegkunde der Heilige Schrift begon in verband gebragt te worden; anders, hoe zou men hier-

van bedenkelijke gevolgen hebben kunnen vreezen? — De nacht der middeleeuwen was alreede afgedreven, maar het licht was geenszins overal doorgedrongen en bleef met ongelijke plekken verdeeld; en ook dáár, waar het was opgegaan, was het licht zonder warmte, koud gelijk de morgen na een' langdurigen winternacht koud zijn kan, omdat het bezielend en levenwekkend beginsel ontbrak. Of welk eenen invloed vermogt zulk eene eenzijdige verstandsverlichting op het hart en het leven te oefenen, waaraan geheel het volk vreemd bleef, terwijl Geestelijken en Leeken beiden allerdiepst onkundig waren in de Heilige Schrift. Men kende het Euangelie slechts uit de *Fragmenten* of *Pericopen*, die men den volke had voor te dragen; uit de schilderijen en altaarstukken, die de kerken versierden, of uit de gebrekkige overzetting der *Vulgata;* en velen namen de Priesterlijke bediening waar, zonder ooit een oog in het *Nieuwe Testament* te hebben geslagen. Wij behoeven deze jammerlijke onkunde nog geenszins uit slechtheid van hoofd of hart te verklaren, als wij ons herinneren, welk eene som er vóór de uitvinding der boekdrukkunst besteed moest worden, om het overgeschreven *Exemplaar* van één enkel Bijbelboek magtig te worden; maar wij blijven toch dit verschijnsel betreuren, en wanneer wij denken aan de algemeenheid der Bijbelverspreiding in onze dagen, dan waarderen wij den *zegen der Hervorming* des te hooger, waaraan wij, nevens zóó vele andere weldaden, ook deze weldaad te danken hebben. De onkunde zoowel van hoogere als van lagere Geestelijken in de Heilige Schriften grenst inderdaad aan het ongeloofelijke (5). Om dit te staven beroepen wij ons niet op het dikwerf aangehaald gezegde van eenen monnik, die, volgens de getuigenis van HERESBACH, eenen vriend van ERASMUS, in zijne heilige eenvoudigheid verklaarde: » dat het *Nieuwe Testament* een boek vol distelen en on-

kruid was; dat men eene nieuwe taal had uitgevonden, welke men het *Grieksch* noemde, en dat hij het voor zeker hield, dat een iegelijk, wie *Hebreeuwsch* leerde, kans had om aanstonds weêr een *Jood* te worden (6)." Want men zou ons kunnen tegenwerpen, dat het enkel gezegde van zulk eenen dieponwetenden mensch tot de regte kennis en beoordeeling van een geheel tijdperk weinig of niets beslist. Maar wij mogen ons te veiliger beroepen op de veelvuldige proeven dier onwetendheid, die wij in de Geschiedenis zelve schier op elke bladzijde zullen ontmoeten; op de belijdenissen en getuigenissen door de *Hervormers*, niet enkel aangaande hunne tijdgenooten maar aangaande zich zelven in hunne vroegere levensjaren, afgelegd. En nu dale men van die edel- en betergezinden, van de hoogere Geestelijkheid tot de gewone leeken af, en vrage: wat dan wel de toestand der mindere, geheel verzuimde volksklasse moet geweest zijn?

Ongemerkt hebben wij reeds begonnen den toestand des Christendoms vóór de Hervorming van zijne donkerste zijde te schetsen. Slaan wij thans een oog op de *Eeredienst* en *het bestuur der Kerk*. De Heer der gemeente had omtrent de inrigtingen zijner Kerk geene bepaalde voorschriften achtergelaten, en alleen de edel-eenvoudige plegtigheden van *Doop* en *Avondmaal* ingesteld. Veel kon er alzoo aan eene wijze en bedachtzame keuze van volgende eeuwen worden overgelaten. Maar de Christenheid bleef toch in het bezit van zijn woord: » *God is een geest, en wie Hem aanbidden, moeten Hem aanbidden in geest en in waarheid!*" De Opzieners der gemeente kenden toch zijne vermaning: » *Één is uw meester, namelijk* CHRISTUS, *en gij zijt allen broeders!*" En uit geheel den Geest des Euangeliums, uit het voorbeeld der Apostelen, uit de inrigting der door hen gestichte gemeenten, kon men het opmaken, welk eene vereering den Heer in den hemel het meest

welgevallig zijn kon, en dat het Christendom, indien het aan zijnen oorsprong getrouw bleef, geene *Hierarchie*, geene scherp afgescheidene *Priestercaste* kon dulden. En aan dien oorsprong is het Christendom, althans wat de eeredienst betreft, gedurende de tijden van onderdrukking en vervolging, ook getrouw gebleven. Maar wat was er van die heilige eenvoudigheid van de eeredienst der eerste Christenen geworden, toen KONSTANTIJN *de Groote*, na zijnen overgang tot het Christendom, de kerk uit hare armoede tot rijkdom verhief, en verlangde dat ook de vorstelijke luister die hem omgaf, op hare eeredienst zoude afstralen (7); toen GREGORIUS *de Groote*, de *Levitendienst* en geheel het *ritueel* van het *Mozaismus* zich als het volkomenste model voor de inrigting eener Christelijke Kerk voorstelde; toen die Kerk, om zich aan hare nieuwgewonnen belijders aan te bevelen, gedurig nieuwe plegtigheden en gebruiken opnam, in Christelijke namen verkleed, maar geheel op *Heidensche* leest geschoeid (8)? — Ach! geheel het beginsel der eeredienst was omgekeerd en veranderd. De mensch moest niet met God, maar God met den mensch verzoend worden. Daartoe werd dagelijks bij de bediening der *Mis*, de onbloedige offerande door de hand des Priesters geofferd (9); en hoe hooger gewigt men aan deze plegtigheid hechtte, hoe lager de eeredienst zonk, hoe meer de stichting der Gemeente werd vergeten, voor welke het reeds als eene verdienste gold, indien zij werktuigelijk (*opus operatum*) die godsdienstige handeling had bijgewoond.

Nog vroeger dan de eeredienst verbasterde, was de heerschzucht onder de Geestelijken ontwaakt. In den loop der eeuwen zien wij het bestuur der Christelijke Kerk het karakter van al de bestaande regeringsvormen aannemen, en van *Democratie* tot *Aristocratie*, van *Aristocratie* tot *Monarchie* en van *Monarchie* tot *Despotisme* overgaan. Wij behoeven hier niet te ontwikkelen, langs welken weg

de *Roomsche* Bisschoppen, die zich zelven voor de Opvolgers van PETRUS en de Stedehouders van CHRISTUS verklaarden (10), tot het *zenith* hunner magt zijn opgeklommen. Wij noemen hier slechts als eene van de krachtigstwerkende oorzaken het aanzien van *Rome*, als de *Hoofdstad* der oude wereld. *Rome* was eenmaal onder hare CEZARS de gebiedster der oude wereld geweest, en had de volkeren gehoed met haren ijzeren staf, en thans streefde de *Roomsche* Opperpriester er naar, om zijnen staf over de gansche Christenheid uit te strekken. Uit hoofde van dien rang werd aan *Rome*, gelijktijdig met *Antiochië*, *Alexandrië* en *Konstantinopel*, de rang van het *Patriarchaat* opgedragen. Langen tijd zouden nogtans deze mededingsters aan *Rome* eene volstrekte meerderheid hebben blijven betwisten, doch MOHAMED verscheen, en waar vroeger het kruis van CHRISTUS op Christentempels stond geplant, rees nu de halve maan van *Mekka* boven trotsche *Moskeeën*. Thans streed nog *Konstantinopel*, de stad van het nieuwe Keizerrijk, met *Rome* om de oppermagt. De scheiding der *Grieksche* en *Latijnsche* kerk volgde, en nu stond *Rome* alleen, als oppermagtige gebiederesse in het *Westen*, even als de *Obelisk* op het plein van *St. Pieter* eenzaam en statig zijne spits ten hemel heft, en trotsch op alle lager liggende gebouwen nederziet. Maar zelfs met dit éénhoofdig bestuur was de stoute en ondernemende geest van eenen GREGORIUS VII niet tevreden. Het was het groote doel zijns levens, eene zigtbare *Theocratie* op aarde daar te stellen, de Kerk van den Staat onafhankelijk te maken, of liever, de Kerk voor altijd boven den Staat te verheffen. Van daar zijn strijd over het *Investituurregt* (11) met HENDRIK IV, wiens naam wij naauwelijks kunnen hooren noemen, zonder ons den Vorst te vertegenwoordigen, zoo als hij, barrevoets en in het wollen kleed van den boeteling, vóór het kasteel van *Canossa* stond en zich verootmoedigde

voor den Paus. God had, zóó beweerde de trotsche Kerkvoogd, zoowel het wereldlijke als het geestelijke zwaard aan den heiligen PETRUS ter hand gesteld, en de magtige Keizer van het *Duitsche Rijk* moest het eerste uit de hand van den Paus ontvangen, gelijk zijne hand ook den stijgbeugel moest houden, als de *heilige Vader* zich in den zadel zette. GREGORIUS opvolgers, INNOCENTIUS III en INNOCENTIUS IV, dreven hunne eischen nog hooger, tot dat eindelijk BONIFACIUS VIII de vermetelheid had van openlijk te verkondigen: » dat het tot verkrijging der zaligheid volstrekt noodzakelijk is, te gelooven, dat aan den Paus van *Rome* alle menschelijke schepselen onderworpen zijn"; tot dat ALEXANDER VI, bij de ontdekking eener nieuwe wereld, eene lijn over de landkaart trok, en de landen, die reeds ontdekt waren, of nog als uit den schoot der golven mogten verrijzen, naar willekeur tusschen de kroon van *Spanje* en *Portugal* verdeelde.

Voerde *Romes* Opperpriester het geestelijke zwaard tot bescherming van het zigtbare Godsrijk op aarde, hij droeg ook de sleutelen van het Koningrijk der hemelen niet te vergeefs. Als een andere JUPITER op den *Olimp*, zóó bestuurde hij den bliksem met zijne vingeren. De Vorst, die het wagen mogt zich tegen de Pauselijke oppermagt te verzetten, zag zich aanstonds met den kerkelijken banvloek bedreigd, en moest door zijne eigene onderdanen, als ware zijn adem de pest, worden geschuwd en ontvloden. Of, indien het volk zijnen Vorst bleef aanhangen, dan werd het geheele land met het *Interdict* getroffen. Dan werd eensklaps alle openbare godsdienstoefening opgeheven, de tempeldeuren werden gesloten, het orgel zweeg, geene klokken werden geluid, geen priester las de mis, geene huwelijken werden ingezegend, het sacrament des altaars werd niet bediend, alleen aan den kranke mogt in zijne jongste oogenblikken het sacrament der stervenden worden

uitgereikt, maar ook het ligchaam der gestorvenen mogt in geene gewijde aarde rusten (12).

Geen misbruik, intusschen, getuigt meer van de Pauselijke willekeur in het gebruik dier sleutelen, en is meer geschikt om ons het diep bederf der Kerk te doen peilen, dan de *Pauselijke aflaat* en de hieraan verbonden *zonden-taxen;* doch wij behouden ons voor hierover in de Geschiedenis zelve uitvoerig te spreken, en willen thans ook, wat in de *grondleer der Kerk* verandering of verbastering ondergaan heeft, in enkele trekken schetsen.

De *Roomsch-Katholieke* Kerk heeft het leerstuk van *Vader*, *Zoon* en *Heilige Geest*, ten allen tijde als hoofdleer des Christendoms beschouwd; en ook datgene, wat op de algemeene *Conciliën* aangaande den persoon des Verlossers, en de vereeniging zijner goddelijke en menschelijke natuur, was vastgesteld, ongeschonden bewaard; maar het angstig vasthouden aan de letter dier bepalingen gold voor regtzinnigheid, en kerkelijke regtzinnigheid voor het ware Christendom. Omtrent dit leerstuk bestond dan ook tusschen haar en de *Hervormers*, toen dezen het eerst hunne stem tegen *Rome* verhieven, geenerlei verschil; maar te verder verwijderde men zich van elkander, waar er sprake was van den mensch, zijne zedelijke vrijheid, de betrekking waarin hij tot God staat, en de middelen waardoor hij Gods gunst deelachtig wordt en vergeving en zaligheid erlangt.

Wel koesterde men de gestrengste begrippen omtrent de *Erfzonde*, maar deze werd voorgesteld als door het water des *Doops* weder te zijn uitgedelgd. Wel had men het gevoelen van den Kerkvader Augustinus, die den mensch voor geheel onmagtig ten goede verklaarde, met veroordeeling van dat van Pelagius, geijkt, en zelfs diens beeld met den stralen-krans eens Heiligen omgeven; maar het is, even naïf als geschiedkundig juist, door een voortreffelijk

Schrijver gezegd, »dat de kerk, terwijl zij de *Orthodoxie* van AUGUSTINUS als uithangbord in haar voorportaal stelde, het *Pelagianisme* door eene achterdeur heimelijk weder binnen liet (13)." En ware nog slechts het gevoelen van PELAGIUS, die toch altijd met gestrengheid op werken van heiligheid en deugd bleef aandringen, omhelsd geworden, of had men, bij den hoogen prijs, dien men op goede werken stelde, slechts op een hartelijk en levend geloof in CHRISTUS aangedrongen; maar dit *Pelagianisme* was in verregaande werkheiligheid ontaard, gelijk geheel het godsdienstig leven van den Christen in een ellendig *mechanisme* dreigde te ontaarden. Ten bewijze, hoe vroeg dit bederf der leer in de Christelijke Kerk is doorgedrongen, vinden wij bij vele Protestantsche Geschiedschrijvers de woorden van ELIGIUS (Bisschop van *Noyon* in de zevende eeuw) aangehaald, waarmede hij het karakter des echten Christens teekent: »Diegene" zegt hij onder anderen »is een goed Christen, die dikwijls ter kerke komt, die de offerande schenkt, welke Gode op het altaar geofferd wordt, die, wanneer de heilige feestdagen aankomen, zich vele dagen achtereen kuisch gedraagt en van de huwelijksgemeenschap zich onthoudt, opdat hij met *een zuiver gewisse* tot Gods altaar moge naderen; die eindelijk, het *Credo* en het *gebed onzes Heeren* van buiten kan opzeggen." »Koopt dan" zóó plagt hij meermalen zijne prediking te besluiten, »koopt dan uwe zielen vrij van de straffen, terwijl gij de middelen in uwe magt hebt! — Geeft geschenken en tienden aan de Geestelijken! — komt vlijtiger ter kerke! — smeekt de Heiligen om hunne bescherming! — want indien gij al deze dingen in acht neemt, moogt gij onbeschroomd in den dag des oordeels den regterstoel des eeuwigen Regters naderen en zeggen: Geef ons o Heer! want wij hebben aan U gegeven (14)!" — Het mag echter niet verzwegen worden, dat men met de aanhaling dier woorden ELIGIUS eenigermate onregt heeft aange-

daan; dat deze beroemde Kerkheilige dergelijke voorschriften ook van andere vermaningen, die meer in overeenstemming met den geest des Euangeliums zijn, ook van de ernstige opwekking tot Geloof en Godzaligheid liet vergezeld gaan; dat hij ook hier nog andere werken noemt, welke onvermeld zijn gebleven, waaruit blijkt, dat hij in de opgetelde eigenschappen wel een voornaam deel, maar niet uitsluitend het wezen des Christendoms vond. Maar zoo men den waarlijk vromen ELIGIUS tot hiertoe te eenzijdig en ongunstig beoordeeld heeft, te ontkennen valt het niet, dat de verderfelijke meening omtrent de hooge verdienstelijkheid van zoogenoemde goede werken reeds vroegtijdig ingang heeft gevonden, en door beroemde Leeraars der Kerke is voorgestaan; dat zelfs reeds in de schriften van eenen AMBROSIUS en SALVIANUS (15) de proeven voorhanden zijn, hoe men in het geld, kwistig aan kloosters en kerkelijken weggeschonken, den losprijs der zonden wilde hebben gezocht. Te ontkennen valt het niet, dat de hier aangehaalde woorden de scherpe maar getrouwe uitdrukking van het denkbeeld zijn, dat, bij de toenemende verbastering der Kerk, steeds meer op den voorgrond trad, en gedurende de Middeleeuwen en tot in het tijdperk der Hervorming maar al te zeer heerschende is geworden. Men stelle nu hier tegen de verklaring van den Apostel *Paulus* over (*Efez.* II: vs. 8 en 9): » *uit genade zijt gij zalig geworden door het geloof, en dit niet uit U, het is Gods gave; niet uit de werken, opdat niemand roeme!*" — hoe verdonkerd zijn dan de trekken van het beeld des echten en reinen Christendoms, gelijk dat in de ziel des voortreffelijken Apostels geteekend stond!

Wij zouden onbillijk zijn, indien wij wilden beweren dat de *Roomsch-Katholieke* Kerk ooit het geloof in JEZUS CHRISTUS, als den eenigen en volkomen Zaligmaker van zondaren, als *leerstuk* heeft opgegeven. Het *misoffer* zelve

(hoe vele en grove dwalingen daarbij ook ten grondslag liggen) zoude, als zinnelijke voorstelling van het lijden van CHRISTUS, het tegendeel kunnen bewijzen; maar wij durven gerustelijk vragen, of niet zulk een zielloos stelsel van werkheiligheid, of niet die vereering der *Heiligen* en van de *Moeder des Heeren* (vaak tot het buitensporigst uiterste gedreven!), die men als zoo vele middelaars tusschen God en den mensch, tusschen aarde en hemel beschouwde, *practisch* tot eene verloochening van *'s Heilands* verdiensten jegens ons geslacht moest leiden?

En zóó was het ook werkelijk, volgens de getuigenis van MYCONIUS, een vriend en tijdgenoot van LUTHER, in de dagen, die de *Hervorming* zijn voorafgegaan. »Het lijden en de verdiensten van CHRISTUS" zóó verhaalt hij ons, die zelf monnik was geweest, »werden behandeld als gewone vertelsels of fabelen van HOMERUS. Daar was geene sprake van het geloof, waardoor men voor God geregtvaardigd wordt. CHRISTUS werd als een verbolgen Regter voorgesteld, gereed om allen te verdoemen, die niet van *Pauselijke aflaatbrieven* waren voorzien. In zijne plaats traden MARIA en de *Heiligen* op, wier getal door de *Canonizatie* der Pausen steeds aangroeide. Maar ook dezen verhoorden de gebeden niet, indien men zich niet bij de *orden*, door hen gesticht, (door klooster- of altaargeschenken) verdienstelijk zocht te maken. Van het doen van *opregt goede werken*, zoo als God in zijn woord bevolen heeft, werd naauwelijks gerept; maar men bedacht dagelijks nieuwe werken, als het *vasten*, de *veelvuldige* herhaling van het *onze Vader*, *'t ave Maria*, den *Rozenkrans*, den *Mantel Maria*, 't gebed *Ursula*, *Brigitta*, en het lezen van *Hora's* en *Latijnsche Psalmen*. Diegenen welke deze werken het meest verrigt of van anderen *gekocht* hadden, werden gezegd, opregte boete gedaan en het eeuwige leven verdiend te hebben. Voor hen, die ze niet verrigt had-

den, was geene andere plaats dan in de *hel* of het *vagevuur*, waar zij zóó lang moesten branden, tot dat zij zelven, of anderen voor hen, boete hadden gedaan. Derhalve schatte men deze werken ongelijk hooger dan het lijden en de onschuld van CHRISTUS zelven" (16).

En nu — behoeven wij meer dan deze donkere teekening — voor wier getrouwheid niet enkel de waarheidsliefde van MYCONIUS ons instaat, doch waarvan wij de verstrooide trekken overal in de Geschiedenis zullen wedervinden — om het schromelijk bederf der Christelijke leer te erkennen, om in te zien, hoe weinig van den hoofdinhoud des *Euangeliums* was overgebleven, en wat er, bij zulk een zielloos stelsel, van de Godsdienst des harten, van ware deugd en heiligheid, van geheel het Christelijke leven worden moest? — En nog spraken wij niet van de leer des *Avondmaals* en de onthouding van den kelk aan de leeken, van de *oorbiecht*, van de vreesselijke *Inquisitie*, en den dwang door beide over het geweten der menschen geoefend; van *Annaten* en *Praebenden*, van de zielmissen voor de dooden, en zoo veel, wat der Geestelijkheid, hare rekening vindende in de ligtgeloovigheid der menigte, eene winstgevende rente opbragt. Nog zwegen wij van vele en grove buitensporigheden des bijgeloofs, van de *beelden- en reliquien*-dienst (17), van den *klokkendoop*, van de lachverwekkende vertooningen (het *Ezels-* en *Narrenfeest*) op de heilige plaatsen der aanbidding (18). Nog gewaagden wij niet van de ontucht, door den ongehuwden staat der *Priesters* en den dwang van het kloosterleven verwekt, van den lediggang en de zwelgerij der Monniken (19), zóó scherp door onzen ERASMUS gehekeld, gelijk zij, door hunne domheid en morsigheid, van den geestelijken stand afkeer en walging verwekten. Nog spraken wij niet van de ongebondenheid, de prachtliefde en verkwisting veler hooge Geestelijken; van Pausen, die door hunne boeleersters

op den stoel van *St. Pieter* werden verheven, en van Pausen, die in bloedschande leefden. En wij hebben hiervan, en van veel ergerlijks niet uitvoerig willen gewagen, omdat wij niet zonder weêrzin dit tafereel, dat wij niet mogten terughouden, hebben geteekend; omdat wij het een treurig vermaak blijven achten, de Christelijke Godsdienst van dat tijdperk aan den schandpaal te stellen. Genoeg, zoo de noodzakelijkheid eener Hervorming, welke de vernieuwde opwekking van het ware levensbeginsel in het verbasterde Christendom zijn zou, hierdoor op eene voldoende wijze is gestaafd. Of zoo er nog iets aan de overtuiging onzer lezers mogt ontbreken, beschouwen wij dan:

DE HERVORMING, ALS EENE BEHOEFTE DER MENSCHHEID, DOOR VELEN DIEP GEVOELD EN BEGREPEN, EN UITGESPROKEN DOOR VERSCHILLENDE STEMMEN DER GESCHIEDENIS.

Zóó geheel is het Christendom nimmer van zijnen oorsprong ontaard en verbasterd, dat zich geene luide stemmen tegen het toenemend verderf der kerk verhieven, die echter als *Stemmen der roependen in de woestijn* niet werden gehoord, tot dat zij de taal van het verlichtste en beste gedeelte der menschheid werden, waarvoor men niet langer de ooren kon sluiten. Neen! de behoefte aan eene Hervorming is diep gevoeld en begrepen, en wanneer wij worden opgeroepen om haar te verdedigen, dan staan wij niet alleen met de *Hervormers* der zestiende eeuw in het strijdperk, maar wij zien aan alle zijden schimmen uit den voortijd opdagen, en ons door eene wolke van getuigen uit vroegere eeuwen omgeven. Of waaruit zullen wij den oorsprong van zoo vele verschillende *Secten* verklaren, als reeds vroeg in den schoot der *Roomsch-Katholieke* Kerk zijn opgekomen, en in een scherp *contrast* met hare hooggeroemde éénheid staan: de *Paulicianen*, de *Cathari* (van

dáár de naam van *ketters*), de *Lolharden*, de *Petro-Bruysianen* en zoo vele anderen: — dan omdat zij de Kerk bedorven vonden en zekere behoefte gevoelden aan eene *Hervorming?* Toonden niet de *Albigenzen* van het zelfde gevoel dier behoefte doordrongen te zijn? Of wil men beweren, dat hunne getuigenis hier minder kan gelden, omdat zij door de Kerk als ketters zijn gebrandmerkt; omdat bij de meeste *secten* veel Oostersche *Theosophie* onder betere leerstellingen als kaf onder het graan vermengd was; omdat een INNOCENTIUS III een' kruistogt tegen de *Albigenzen* gepredikt, en geoordeeld heeft ze te vuur en te zwaard als eene pest van de aarde te moeten verdelgen? — Welaan! dan willen wij andere stemmen der Geschiedenis laten spreken, wier getuigenis zoo min aan den *Katholiek* als aan den *Protestant* verdacht kan voorkomen. Wij mogen ons daartoe op *Monniken* en *Heiligen*, *op wereldlijke en geestelijke Vorsten*, op *Dichters* en *Roomschgezinde Schrijvers*, op *Bisschoppen* en *Kardinalen*, op *Pausen zelve* beroepen.

Met een enkel woord is reeds van het schromelijk bederf gesproken, dat zoo wel den stand der Monniken als de Geestelijkheid had aangegrepen; maar wij hebben geene ergerlijke tooneelen daarvan opgedischt, geene lachverwekkende *Caricaturen* geteekend, omdat wij niet gerekend willen worden, ook het goede te verachten, dat in dien stand gevonden werd. Veeleer erkennen wij, dat de vonk eener vroegere beschaving nog het langst in kloosters is bewaard gebleven, gelijk de eerste pogingen ter Hervorming veelal door kloosterlingen zijn geschied. En al kunnen wij het beginsel niet goedkeuren, al zijn wij er verre van, om echte Christendeugd met monniken-heiligheid te verwarren, wij verdenken toch de opregtheid der bedoelingen niet van velen, die zich van de wereld wilden afzonderen, om op aarde geheel voor den hemel te leven.

Zij gevoelden zich vreemd te midden van eene wereld, die in het booze lag, onmagtig om tegen den steeds voortbruisenden stroom des bederfs op te zeilen, en zij wilden voor het minst eene poging doen tot redding hunner zielen. Zóó strekt dan de sterke vermenigvuldiging der monniken-orden en kloosters, die, in de tijden, welke het naast aan de Hervorming grenzen, overal in *Europa* onze aandacht trekt, wel tot een bewijs, dat het zedelijk en godsdienstig gevoel eene verkeerde rigting nam, maar toch ook tot een teeken, dat dit zedelijk en godsdienstig gevoel met kracht begon te ontwaken en naar bevrediging zocht. Willen wij ons den *Monnik* denken, niet zoo als wij hem, bij het begin der zestiende eeuw, in alle kroegen en *tabernen* bij zijn kroes en schenkkan vinden; maar den *Monnik*, zoo als hij onverbasterd een eere en sieraad mogt heeten van zijnen stand; men denke aan den heiligen Bernard *van Clairveaux*, wien ook Luther den vroomsten en edelsten monnik noemde, die welligt ooit op aarde geleefd heeft. En juist deze man, dien ook wij gaarne een' *heilige* noemen, heeft den toestand der kerk met de donkerste kleuren afgemaald, de wereldlijke heerschzucht der Pausen met edelen moed bestreden, de behoefte aan eene Hervorming diep gevoeld, en den wensch daarnaar krachtig uitgesproken: » O, mogt ik toch," zoo roept hij uit, in eenen brief aan zijnen kweekeling Eugenius, nadat deze Paus was geworden. » O mogt ik toch, vóór ik sterf, de kerk van God zien, zoo als zij in oude tijden was, toen de *Apostelen* hun net uitwierpen, niet naar *zilver* en *goud*, maar naar de zielen der menschen" (20).

Zóó zien wij in de tweede helft der dertiende eeuw, uit diezelfde monniken *Boetpredikers* opstaan, om hunne stem te verheffen tegen het zedenbederf van hunnen tijd, en een' iegelijk tot berouw en bekeering op te wekken; die, gelijk de *Franciskaner* Berthold, vele streken van

Duitschland doortrokken, en, overal door een' ongemeenen toevloed van menschen omringd, velen hunner hoorders tot de rondborstige belijdenis hunner zonden en eene ongeveinsder boete wisten te brengen, dan door de Kerk van hen geëischt werd (21).

Wij weten met welk eene stoutmoedigheid vele Vorsten — een PHILIPS *de Schoone*, en de Vorsten van het huis van *Hohenstaufen* — zich tegen de *Pauselijke Hierarchie* hebben verzet. Men kan dit stelselmatige *oppositie* noemen tegen de heerschzucht der Pausen, geheel uit staatkunde en niet uit de ware zucht naar Hervorming geboren; maar men zal toch, bij eene naauwkeurige kennis der Geschiedenis, in de OTTO's en FREDERIKS een zuiverder beginsel niet geheel kunnen miskennen. Door het gevoel der behoefte aan eene Hervorming gedrongen, beschreef LODEWIJK XII, in gemeenschap met Keizer MAXIMILIAAN, de kerkvergadering te *Pisa*. De Keizerlijke *instructie* hiertoe uitgevaardigd was van dezen inhoud: » Wij zien de onbeschrijfelijke ellende, waarin de gansche Christenheid en onze Heilige *Moeder* de Kerk verzucht, waaruit vermindering der zuiverheid van leer, en de toeneming van allerlei kwaad voortvloeit; waaruit binnenlandsche oorlogen en het vergieten van onschuldig *Christenbloed* ontstaan; daarom zien wij geen ander middel, dan dat er een algemeen *Concilie* gehouden, en daarin de algemeene ellende verholpen worde (22)".

En wil men de getuigenis van een *Wereldlijk* en *Kerkelijk* Opperhoofd beide, die van nabij het bederf der Kerk in de hoofdstad der Christenheid had gadegeslagen; men hoore wat PHILIPS *van Bourgondië*, na zijne terugkomst uit *Rome*, van de zedelijke en godsdienstige gesteldheid dier tijden verklaart: » hoe hij *Kardinalen* met verachting de tong had zien uitsteken tegen de meer eenvoudige *Duitschers*, als de eenigen schier, die voor de

heilige plegtigheden nog eenigen eerbied betoonden, en zóó veel ergerlijks aanschouwd had (en waarlijk PHILIPS was de man niet om als gestreng *Moralist* zich aan eene kleinigheid te ergeren!) dat hij tot de overtuiging gebragt was, dat *Joden* en *Heidenen* nog godsdienstiger en heiliger geweest waren, dan zij, die thans aan het hoofd der Christenheid stonden" (23). Wij zullen in de Geschiedenis zelve zien, hoe LUTHER's ervaring geheel met die van eenen PHILIPS *van Bourgondië* overeenstemde.

Zelfs de dichterlijke lier werd aangegrepen, om over het schreeuwend godsdienst- en zedenbederf der eeuw eene klagelijke klagte te doen hooren. Nu eens geschiedde dit op eenen ernstigen en weemoedigen toon, gelijk door FRANCISCUS PETRARCA; dan weder met scherpbijtenden spot in hekeldicht en *Satyre*. Zóó stelde NIGELLUS WIREKER reeds in de dertiende eeuw de dwaasheden der bedelmonniken ten toon. GALFRIDUS DE VINO SALVO schreef een weinig later een uitvoerig *Latijnsch* gedicht (*de statu Curiae Romanae*), waarin hij als de voorlooper van DANTE den bedorven toestand van Kerk en Geestelijkheid schildert, en zich zeer vrijmoedig over vele kerkelijke gebruiken uitlaat. DANTE verstoutte zich in zijne *Divina Comoedia* onderscheidene Pausen in de hel te plaatsen, die hij, op zijne *Phantastische* reize door de verblijven der rampzaligheid, dáár ontmoette. BOCCACIO tastte in zijne *Decamerone* niet minder scherp de *Roomsche* Geestelijkheid aan, en legde daarin zoo vele bittere waarheden bloot, dat zijn boek op de Kerkvergadering van *Trente* veroordeeld werd. En in de gloeijende *Sirventes* van den *Troubadour* WILLEM DE FIGUERAS, vernemen wij tegen *Rome* en al het kwaad, door *Rome* gesticht, met verbazing eene taal, waarbij zelfs die van eenen LUTHER en ULRICH VAN HUTTEN zacht en gematigd kan genoemd worden. En toch waren de meesten dier dichters geene ketters of ongeloovigen, maar regtge-

loovige zonen der Kerk; en het is niet bij één land en volk, maar in alle landen, zoowel bij de *Meesterzangers* en *Rhetorijkers* van het *Noorden*, als bij de *Troubadours* van het *Zuiden*, dat wij gedurende de veertiende en vijftiende eeuw hetzelfde verschijnsel wedervinden. De Dichtkunst had de wapenen opgenomen, om tegen het bederf van *Rome* en hare Geestelijkheid krijg te voeren (24).

Men dinge nu zooveel men wil op hare getuigenis af. Men noeme het *Poëtische* schildering, *Poëtisch* gekleurd! Dichters, en vooral Volks-dichters, drukken toch in hunne liederen den volksgeest uit, gelijk zij wederkeerig daarop werken. En dit blijft altijd uit hunne getuigenis af te leiden, dat ook in hun binnenste de stem werd vernomen, die steeds luider en luider in veler harten begon te weêrklinken: die der behoefte aan eene Hervorming!

Ook onder de hooge Geestelijkheid — *Bisschoppen* en *Kardinalen* — heeft het niet aan dezulken ontbroken, die deze behoefte erkenden en met vrijmoedigheid daarvoor uitkwamen. Met welgevallen denken wij hier aan vele edele mannen, die de *Conciliën* van *Constanz*, *Pisa* en *Bazel* bijwoonden, aan den voortreffelijken PIERRE D'AILLY, GERSON en DE CLEMANGIS, aan den Kardinaal ALLEMANNI, JULIAAN en NICOLAUS VAN CUSA, die zich ook omtrent ons Vaderland verdienstelijk gemaakt heeft; en vooral aan het gezelschap van *Kardinalen*, dat door Paus PAULUS III werd zamengesteld om voorslagen ter Hervorming te doen. Moge al in hun antwoord (25) enkel op de verbetering der grofste misbruiken worden aangedrongen, het bederf der Christelijke Kerk, en de noodzakelijkheid eener grondige Hervorming wordt daarin toch onverholen erkend en blootgelegd. Zelfs *Pausen* hebben die behoefte gevoeld en luide uitgesproken; en hier, hoe vreemd het schijne, treedt dezelfde HILDEBRAND het eerst voor ons oog op, dien wij als GREGORIUS VII het stoutst naar wereldlijke opperheerschappij

zagen streven, wien men onregt doet, indien men hem in zijnen tegenstand tegen de Keizerlijke magt, en het doordrijven van het ongehuwde leven der Geestelijkheid, hoewel dit de rijke bron van de grofste ondeugden is geworden, enkel eerzuchtige plannen en volstrekt geene zedelijke oogmerken toeschrijft; die juist daarom de verheffing van de Kerk boven den Staat beoogde, omdat hij wenschte in het gestrenge toezigt over de Geestelijkheid geheel onafhankelijk te zijn; omdat hij hoopte langs dien weg zedelijke en godsdienstige beginselen ook in den Staat te doen gelden (26). Dat hij althans den toestand der Kerk in het ware licht beschouwde en het zedenbederf zijner eeuw allerdiepst betreurde, blijkt uit hetgeen hij in den jare 1068 aan een' zijner vertrouwde vrienden schreef: » Zij, onder welken ik woon, *Romeinen*, *Longobarden*, *Noormannen*, ik acht hen in sommige opzigten nog erger dan *Joden* en *Heidenen*. En wanneer ik tot mij zelven inkeer, dan gevoel ik mij door het gewigt mijner eigene schuld zóó terneêrgedrukt, dat er geenerlei hoop op heil voor mij overblijft dan alleen in de barmhartigheid van CHRISTUS. Waarlijk, niets zou mij in dit *Rome*, waar ik, God is mijn getuige, tegen mijnen wil, nu reeds twintig jaren vertoefd heb, nog langer terughouden, indien ik niet hopen mogt tot verbetering van mijn eigen leven, en tot nut der *Heilige Kerk* hier gekomen te zijn." Paus ADRIAAN VI (wij zullen het nader uit de Geschiedenis vernemen) was even diep en levendig van de noodzakelijkheid eener Hervorming overtuigd, als hij eenen LUTHER, wien hij niet begreep, en niet kon begrijpen, heftig veroordeelde. Hij zag het in, hoe de treurige verdeeldheid, die er onder de Christenheid heerschte, eeniglijk aan het diep bederf der Christelijke Kerk, aan de misdrijven zijner Voorgangers moest worden toegeschreven, en (eere zij hem!) hij schroomde niet dit openlijk te belijden. Zelfs een PAULUS III

zag zich genoopt, blijkens het schrijven dat hij aan zijne *Kardinalen* rigtte, die noodzakelijkheid eener Hervorming te erkennen, en daartoe eene langgeweigerde schrede te doen, hoewel deze verlichte en edeldenkende mannen waarschijnlijk veel verder gingen, dan de Paus bij de hun verleende opdragt bedoëld had.

Wij hebben *eindelijk* van *Roomschgezinde Schrijvers* gesproken (27). Hoe een MACHIAVELLI over den toestand van het Christendom dacht en oordeelde, en daardoor tot verachting van het Christendom geleid werd, zal op zijne plaats uit de Geschiedenis blijken; maar ook een BELLARMINUS belijdt volmondig, hoe treurig het in het laatste tijdperk vóór de Hervorming in de Christelijke wereld gesteld was: »Eenige jaren", schrijft hij, »vóór dat de *Luthersche* en *Calvinistische* ketterij uitbrak, bleef het kerkelijke regt zonder eenige toepassing! Er was geene kerkelijke tucht of toezigt over de zeden, er was geene kennis van de Heilige Schrift, er bestond geen eerbied voor het Goddelijke, »*daar was bijkans geene godsdienst meer.*" En zelfs een BOSSUET, dien wij niet minder als den verklaarden tegenstander van het *Protestantisme*, dan als den rijkbegaafden *Katholieken* Schrijver en Redenaar kennen; zelfs een BOSSUET zag zich de belijdenis als afgeperst, dat, indien men den toenmaligen toestand des Christendoms in aanmerking nam, de Hervormers met goed regt de Hervorming hadden begonnen.

Voegen wij deze getuigenissen bij elkander, dan verkrijgt de geheele Geschiedenis slechts ééne stem: De Hervorming was eene dringende behoefte der menschheid geworden, en lang vóór dat zij in de zestiende eeuw, als een stroom die over dijken en dammen bruist, uitbrak, door velen diep gevoeld en begrepen.

Maar ééne gewigtige bedenking hebben wij nog op te lossen. »Zoo al de behoefte aan eene Hervorming bestond,

moest het *zulk* eene Hervorming zijn, als in den geest en de kracht van eenen LUTHER is doorgezet? En waren onze Hervormers geregtigd de sloopende hand aan het oude kerkgebouw te slaan, en met eene ijzeren vuist, zóó lang op zijne vervallene muren te beuken, tot dat er die geweldige scheuring ontstond, welke de Christelijke Kerk in het Westen als in tweeën heeft doen splijten?" — Deze bedenking is zoo wel door Protestanten als door Katholieken geuit, maar zij zou dan eerst eenigen grond hebben, indien zulk eene gewelddadige scheuring van den beginne af in het plan der Hervormers gelegen had; maar het tegendeel is uit de Geschiedenis bewijsbaar, en ik heb het mij tot taak gesteld, het bij hare voorstelling duidelijk en helder te doen uitkomen: hoe onze Hervormers geenszins eene omverwerping der oude Kerk beoogd hebben; hoe zij gedwongen zijn haar te verlaten, nadat *Rome* hen als ketters had afgesneden; hoe zij niet met *Rome*, maar *Rome* met hen gebroken heeft; hoe de omstandigheden hen voortgestuwd en voor hen gewerkt hebben, of liever, hoe God het is, die deze uitkomst gewild en bewerkt heeft. — »Maar" vraagt men verder, »zou niet die behoefte, bij den trapsgewijzen voortgang der verlichting, indien niet de Hervorming tusschen beide gekomen ware, evenzeer zijn bevredigd geworden?" — Ook hierop wensch ik aan mijne lezers in deze Geschiedenis zelve het antwoord te geven, en aan te toonen: hoe weinig men met minder onbuigzaamheid en meerdere toegevendheid zou gewonnen hebben; hoe weinig men voor de zaak der waarheid van *Rome* zou hebben kunnen verwachten. En tegen die mogelijkheid, dat de menschheid in den loop der tijden toch de onschatbare weldaad van Godsdienstige vrijheid en verlichting zou zijn deelachtig geworden, welke zij nu, als met éénen geweldigen schok, uit de hand der Voorzienigheid heeft ontvangen, stellen wij eene andere

mogelijkheid over, welke veel meer inwendige waarschijnlijkheid heeft (28): zij is deze, dat het schrikbarend *bijgeloof*, hetwelk in de middeleeuwen geheerscht had, door een niet minder heilloos en schrikbarend *ongeloof* zoude zijn vervangen. De toestand van *Europa* in het begin der zestiende eeuw kwam in vele opzigten met die tijden overeen, welke de invoering des gezegenden Christendoms zijn voorafgegaan. Gelijk toen de oude Godsdiensten zichzelve hadden overleefd; gelijk toen de beelden der Goden voor velen onbezielde *Marionetten* waren geworden, zóó was het ook eenigermate in dit tijdperk gesteld. Gelijk toen vele Heidensche Priesters en Wigchelaars te *Rome* elkander naauwelijks zonder lagchen konden aanzien, zóó ook nu, vele hooggeplaatste Geestelijken in de hoofdstad der Christenheid, aan het Pauselijke Hof, waar men van de *fabel* van Christus sprak. De *Italiaan*, die in zijn hart *de lieve Vrouw van Loretto* niet langer aanbad, die de grofzinnelijke voorstelling van het vagevuur als een schrikbeeld had leeren verachten, alleen in staat om het verstand van kinderen of eene diep onkundige volksmenigte te verbijsteren, stond op het punt om in zijn hart een Godloochenaar te worden, en ook zijn geloof aan de onsterfelijkheid der ziel en een leven der vergelding prijs te geven. Wie het bijgeloof, als een versleten kluister had afgeworpen, wat bleef hem anders over, zoo lang hij niets beters kende, dan een zielverwoestend ongeloof te omarmen? — En wij huiveren bij het denkbeeld, wat er van *Europa's* zedelijken en godsdienstigen toestand zou geworden zijn, toen de verlichting allerwege met snelheid doorbrak, indien die verlichting zich van alle godsdienstig geloof had afgescheurd; indien niet, gelijk in vroegere eeuwen het Christendom, thans de Hervorming ware tusschen beide gekomen, en een redelijk, maar tegelijk krachtig werkend geloof, als vernieuwd levensbeginsel in het van zijnen oorsprong verbasterde Christendom, had opgewekt.

DE HERVORMING, HET WERK DER EEUWEN, DOOR ALLES WAT HAAR HEEFT VOORBEREID, KRACHTIGLIJK BEWEZEN, TE ZIJN HET WERK VAN GOD.

»God zeide: *daar zij licht, en daar was licht.*" Dit woord der scheppende Almagt, in 's werelds morgenstond gesproken, werd ook in de zedelijke wereld herhaald. Het klonk in dien zaligen nacht, toen de CHRISTUS, de Heer, die de Redder des menschdoms en het licht der wereld zijn zou, te *Bethlehem* werd geboren. Het klonk nog eens in den nacht der middeleeuwen, en de duisternis verdween voor eenen nieuwen dag. Gelijk nogtans in de natuur de nacht niet eensklaps in den dag wordt herschapen, maar eerst tot dunne schemering vergrijst, en het morgenrood reeds lang de kimmen kleurt, eer de zon zelve is opgegaan: zóó ook in de zedelijke wereld, zóó ook in het Christendom. Geene nieuwe ontwikkeling in het Christendom zien wij plotseling ontstaan, evenmin als zij plotseling weder verdwijnt. De Kerkhervorming der Zestiende Eeuw staat niet in Wereldgeschiedenis als een *Colossus* afgezonderd dáár, door de stem van eenen LUTHER, als met de tooverroede eens wigchelaars te voorschijn geroepen en uit den grond verrezen; maar gelijk er eeuwen noodig waren geweest tot voorbereiding des Christendoms, zóó ook voor de Hervorming; en wij kunnen onmogelijk hare bedoeling vatten, in haar' geest en wezen doordringen, indien wij niet eenigermate in den geest dier vroegere tijden zijn doorgedrongen.

Zóó moeijelijk als het daarom is, eene grenslijn in de Geschiedenis te trekken, of een jaartal aan te teekenen, en te zeggen: »hier begint de Hervorming," zóó gerustelijk mogen wij het daarvoor houden, dat reeds twee of drie eeuwen, waarin eene algemeene gisting in *Europa* werkte,

daarvan hadden zwanger gegaan. En wanneer wij gedurende dat tijdperk aandachtig alle verschijnselen en gebeurtenissen gadeslaan, die geheel van Gods wereldbestuur afhingen, dan ontdekken wij zulk een' zamenloop en vereeniging van omstandigheden, zulk eene zamenwerking van stoffelijke en zedelijke krachten tot één doel, dat wij tot dit besluit (*alternatief*) worden gebragt: of eene zedelijke wereldregering, en het bestuur des verheerlijkten Heilands over zijne gemeente is een droombeeld en niets meer! of, *de Kerkhervorming der Zestiende Eeuw is door alles, wat tot hare voorbereiding heeft moeten dienen, krachtiglijk bewezen, te zijn het werk van God.*

Wij wijzen onze Lezers, die wel met ons niet het eerste maar het andere gevoelen zullen omhelzen, op *de oorzaken, waardoor de Pauselijke Hierarchie weder van het toppunt harer magt is afgedaald;* op *vele vroegere mislukte, maar daarom niet geheel vruchtelooze pogingen ter Hervorming;* op *de verschijnselen en gebeurtenissen, die het meest den voortgang en de verspreiding des lichts bevorderd hebben; eindelijk* op *de gelukkige vereeniging van beroemde en wetenschappelijk gevormde mannen, die de eigenlijke voorgangers en wegbereiders der Hervormers geweest zijn.*

De *Pauselijke Hierarchie* was aan een gestarnte gelijk, dat men in den nacht der middeleeuwen steeds hooger zag klimmen, maar ook, nadat het zijn *zenith* aan den *westerschen hemel* bereikt had, langzaam weder zag dalen, en in glans verbleeken. Vele oorzaken werkten daartoe mede.

Dezelfde Kruistogten naar het *Oosten*, die zoo veel hadden bijgedragen, om de kerkelijke magt geheel boven de wereldlijke te verheffen, dienden later om de volken van *Europa* uit den slaap der eeuwen te doen ontwaken, om de magt der wereldlijke Vorsten te vermeerderen, en zóó

gunstig als hunne *naaste* gevolgen geweest waren, zóó ongunstig waren hunne *meer verwijderde* gevolgen voor de *Pauselijke Opperheerschappij* (29). Maar niet het minst werkten de Pausen zelven aan hunnen ondergang, of, door het bederf, dat in de Kerk aanwezig was, niet te helpen weren en bestrijden, maar veeleer daaraan voedsel te geven; of, door hunne aanmatigingen tot eene overspannen hoogte op te drijven; of, door aan de wereld het voorbeeld eener zedeloosheid te geven, waarvan de Christenheid gruwen moest. Gelijk in het rijk der planten menig vergif ook als een tegengif dienen kan, zóó zullen wij zien, hoe het bederf der Geestelijkheid, en boven al de *Aflaat*, die gruwel der ongeregtigheid onder Pauselijke bescherming gepleegd, dat Pauselijke gezag ondermijnd en in de Christelijke Kerk als een heilzaam geneesmiddel gewerkt heeft. Nadat Philippus *de Schoone* het voorbeeld had gegeven, dat men ook een' *Paus* kon doen bukken, indien men slechts den moed had van den *Paus* te blijven wederstaan, en Bonifacius VIII getoond had, hoe ook een *Paus*, door te vergedreven trotschheid en heerschzucht, zich zelven belagchelijk kan maken, was de eerbied voor het heilige Opperhoofd der Kerk reeds in veler hart verzwakt en verminderd. De strijd der *Guelfen* en *Gibellinen* in *Italië* en de verplaatsing van den Pauselijken zetel naar *Avignon*, (de zeventigjarige *Babylonische* ballingschap der Pausen) deden allengskens den tooverglans verdwijnen, die zoo vele eeuwen lang den naam van *Rome* en het hoofd der Roomsche Bisschoppen had omschenen. Nog gevoeliger slag, nog ongeneeslijker wonde werd hun toegebragt door de groote scheuring (*schisma*), die er in de *Latijnsche* Kerk ontstond, toen *Europa* het ongehoorde verschijnsel zag, dat twee, soms drie Pausen gelijktijdig op den *stoel van St. Pieter* waren gezeten, die elkander den banbliksem toewierpen, en zich zelven voor den éénig wettigen Ste-

dehouder van CHRISTUS verklaarden. De *Conciliën* van *Pisa*, *Constanz* en *Bazel* werden bijeengeroepen, om aan deze ergernis een einde te maken en doortastende maatregelen ter Hervorming te nemen; en hoewel een ALEXANDER en MARTINUS V, zoodra zij de driedubbele kroon zich op de slapen zagen gedrukt, toonden te spotten met die hope der Christenheid, en lachten met hunne eigene vroeger afgelegde verklaringen en beloften; hoewel het eenen PIUS II (AENEAS SYLVIUS) gelukte die pogingen grootendeels te verijdelen: zóó veel was er toch door deze Vergaderingen gewonnen, dat het gezag van het *Concilie* boven dat van den *Paus* werd gehandhaafd, en van nu af door een groot deel der Christenheid werd erkend. Een INNOCENTIUS VIII en ALEXANDER VI dreven eindelijk hun spel met Godsdienst en zedelijkheid zóó ver en onbeschaamd, dat zelfs den eenvoudigste de oogen moesten opengaan; dat men vragen moest, of de *Heilige Geest* het verstand kon bestralen van dezulken, die zóó diep onrein en bedorven van hart en wandel toonden te zijn?

Reeds lang vóór dat LUTHER zijne stem deed hooren, was dan ook het geloof aan de onfeilbaarheid van het Hoofd der Kerke in veler hart verloren gegaan; had men den *Paus* reeds den *Antichrist*, en *Rome* het groote *Babel* der ongeregtigheid genoemd. Een ARNOLD *van Brescia*, SAVONAROLA en anderen waren reeds het slagtoffer geworden van den ijver, waarmede zij zich tegen de dwingelandij van *Rome* hadden verzet. Reeds in de dertiende eeuw was een kruistogt tegen de *Stadingers* ondernomen, omdat zij voor de *Hierarchie* niet wilden bukken, en LODEWIJK XII had reeds eene munt doen slaan met het randschrift: »*Perdam Babylonis nomen!*" Ik zal *Babylon* vernielen!

Wij willen nogtans deze pogingen, die uitsluitend tegen de *Roomsche Hierachie* waren gerigt, nog geene *Hervor-*

mingspogingen genoemd hebben; doch er stonden ook anderen op, die, terwijl zij een geopend oog hadden voor vele misbruiken en dwalingen, die in de Christelijke Kerk waren ingeslopen, meer van het ware doel eener Hervorming, reiniging der leer en vernieuwing des gemoeds, begrepen, en niet de omverwerping maar de zuivering en herstelling der Christelijke Kerk begeerden. En hoewel deze pogingen mislukten, geheel vruchteloos bleven zij niet in de hand der Voorzienigheid, om aan eene Hervorming den weg te banen, welke geheel het *stelsel der Hierarchie*, het *stelsel der Leer*, en het *Christelijke leven* gelijkelijk zou omvatten.

Iets van dit echt *Reformatorisch* beginsel (mogen wij het zóó uitdrukken?) ontdekken wij reeds in CLAUDIUS *van Turin*, een Bisschop uit de negende eeuw, die met grooten ernst de onkunde van zijnen tijd en sommige ergerlijke misbruiken bekampte, en den hoogsten prijs wilde gesteld hebben op eenen echt christelijken wandel. »Wanneer wij" dus liet hij onder anderen zich uit over de bijgeloovige vereering van het kruis »wanneer wij het kruis willen aanbidden, omdat CHRISTUS er aan gehangen heeft, dan moeten wij ook eene kribbe aanbidden, omdat Hij daarin heeft gelegen; maar het is ons niet bevolen om het kruis te aanbidden, maar wel om het onzen Heer en Heiland na te dragen, en ons zelven te verloochenen". Nevens hem plaatsen wij den vromen AGOBARD van *Lyon*, die aan de Heiligen eene hulde weigerde, welke, volgens zijne overtuiging, alleen aan God en CHRISTUS toebehoorde, en in meerdere geschriften het bijgeloof bestreed. Maar inzonderheid verdienen hier de *Waldenzen*, die wij wel van de *Albigenzen* behooren te onderscheiden (30), als echte voorgangers der Kerkhervorming met eere genoemd te worden.

Deze vereeniging van Christenen — waarschijnlijk *Wal-*

denzen geheeten, naar hun hoofd PETRUS WALDUS, een vermogend en godvruchtig koopman te *Lyon* (1160) — had het zich geheel ten doel gesteld, om de Christelijke Gemeente tot de oorspronkelijke eenvoudigheid der *Apostolische* tijden terug te brengen. Van daar dat zij ook zekere gemeenschap van goederen wilden hebben ingevoerd. Zij erkenden geen' anderen grondslag voor het geloof der Christenen dan den *Bijbel*, en de meesten hunner hadden eene voor die tijden zeldzame ervarenheid in de Heilige Schrift (31). Zij beweerden, dat de Christelijke Kerk reeds sinds de tijden van KONSTANTIJN van haren oorsprong was verbasterd; — dat de *Roomsche Paus* zich wederregtelijk tot het Opperhoofd der geheele Kerk had opgeworpen; — dat het regt om te leeren, te vermanen en te vertroosten niet aan eene bijzondere *caste* of *orde* maar aan alle Christenen toekwam; — dat eene gestrenge zedentucht het verderfelijke *aflaatstelsel* behoorde te vervangen; — dat men geenen *Priester* noodig had om te biechten, maar dat God alleen de magt had om de zonden te vergeven, en dat het bidden voor afgestorvenen, en het houden van zielmissen voor de dooden geenerlei nuttigheid bezat. Hunne eeredienst was even eenvoudig als hunne levenswijze. Zij kenden geene andere plegtigheden, dan den *Doop* en het *Avondmaal*, en bedienden die overeenkomstig de instelling des Heeren. Met deze gezuiverde gevoelens paarden zich zulk eene onbesprokenheid van zeden en vroomheid van wandel, dat zij zelfs aan hunne vervolgers de getuigenis afpersten: »dat zij kuisch en matig waren, naauwgezet en stipt in hunne maatschappelijke en huisselijke pligten, gestreng in de opvoeding hunner kinderen; dat zij naar geene rijkdommen streefden en weinige behoeften kenden; dat zij geene herbergen bezochten noch openlijke vermaken bijwoonden; dat men hen weinig zag bidden, (te weten op de toen gebruikelijke

wijze) omdat zij altijd arbeidden, vlijtig lazen of anderen zochten te leeren." Toen men LODEWIJK XII tot een' vernieuwden kruistogt tegen de *Waldenzen* aanmaande, gaf deze Vorst dit waardig en treffend antwoord: »zij zijn beter Christenen dan wij!"

Oorspronkelijk lag het geenszins in het plan der *Waldenzen*, evenmin als in dat der latere Hervormers, zich van de gemeenschap der Kerke af te zonderen, maar zij werden, even als dezen, daartoe gedwongen, nadat zij door LUCIUS III als ketters waren uitgeworpen. Van nu af woedde het vuur der vervolging heviger tegen hen, dan ooit in de tijden der hevigste vervolging Heidenen tegen Christenen gewoed hadden. En toch gelukte het aan *Rome* niet hen geheel te verdelgen. De gevlugte en overal verstrooide *Waldenzen* verspreidden spranken des lichts, en een goed zaad des geloofs, dat nog na eeuwen vrucht zoude dragen, in duizende harten. Hoewel terug gedrongen en steeds enger ingesloten binnen de valleijen van *Piemont*, zij bleven voortbestaan, beschermd door de kracht huns geloofs en hunne eeuwige bergen. En nog, hoewel zij het voorwerp van den bittersten haat des bijgeloofs zijn gebleven, nog zijn zij niet vernietigd. Zóó wilde het Gods Voorzienigheid. Want gelijk het aanwezen des *Joodschen* volks te midden der Christenen als een Historisch en aanschouwelijk bewijs mag gelden van de waarheid en Goddelijkheid des Christendoms; zóó strekt hun aanwezen tot een vertroostend en verblijdend gedenkteeken, hoe het ware Christendom, ook in de bedorvenste eeuwen, nooit geheel is verloren gegaan, en kan het niet minder dienen, om ons als *Protestanten* te versterken en te bevestigen in ons geloof. Waar toch de *Roomschgezinde* ons tegentreedt met de beschuldiging: dat de Hervormers door hunne prediking eene *nieuwe* leer hebben ingevoerd, dáár wijzen wij op de *Waldenzen*, op de *Valleijen van Piemont*, — en de

aanvaller moet blozend terug deinzen; en de beschuldiging is in al hare nietigheid ontleed en weêrlegd.

Wat aan de *Waldenzen* bij het lezen en beoefenen der Heilige Schrift ontbrak: grondige taalkennis en geleerdheid, dat was het deel van JOANNES WICLEF, die in het laatst der veertiende eeuw aan de Hoogeschool te *Oxford* leerde. De vergelijking van de armoede van CHRISTUS met de gewaande armoede der *Bedelmonniken* bewoog hem zijne pen tegen deze lediggangers te scherpen, en, door hunne tegenkanting en verkettering tot steeds dieper onderzoek geleid, tastte hij ook de *Pauselijke Hierarchie*, de verandering van brood en wijn in het Avondmaal, en vele misbruiken der Kerk manmoedig aan. Hij bewees aan zijne landgenooten de onwaardeerbare weldaad, van de Heilige Schrift in hunne moedertaal te vertolken. GREGORIUS IX slingerde in drie *bullen* zijnen banbliksem tegen WICLEF uit, maar hij was magteloos den gevreesden ketter, die magtige beschermers vond, aan de andere zijde der zee te bereiken. Wel was WICLEF genoodzaakt *Oxford* te verlaten, maar hij stierf in vrede vóór dat nog zijne gevoelens en schriften openlijk door het *Concilie* van *Constanz* veroordeeld werden (32). En het vonnis der verbranding, aan zijne opgegravene beenderen ten uitvoer gelegd, kon niet verhinderen, dat zijne leerlingen en aanhangers (*Wiclefiten*) zich in grooten getale in verschillende landen (*Nederland*, *Duitschland* en *Bohemen*) verspreidden, en overal in zijnen geest bleven leeren en werken.

Door het lezen van WICLEFS schriften waren JOANNES HUSS en zijn boezemvriend, HIERONYMUS VAN PRAAG, tot het inzigt van het ergerlijke veler misbruiken in de *Roomsche* Kerk gekomen. HUSS, het kind van arme ouders, was tot een standpunt in de maatschappij opgeklommen, waar hij ter verlichting en verbetering zijner landgenooten den veelzijdigsten invloed kon doen gelden. Hij bekleedde eene

Hoogleeraars-plaats aan de Universiteit te *Praag*, was prediker in de *Bethlehems*-kapel aldaar en biechtvader der Koningin geworden. Hoewel hij te goeder trouw aan de voornaamste leerstellingen der Kerk vasthield (33), was hem de Heilige Schrift het eenig onfeilbare rigtsnoer van geloof en wandel, en hij schroomde ook niet zijne overtuiging met ernst en waardigheid van den kansel uit te spreken; tegen de onthouding van den kelk aan de leeken bij het Avondmaal te prediken en, als de waardige voorganger van Luther, ook den Aflaathandel te bestrijden. Had hij zich reeds door het eerste vele vijanden berokkend, het laatste voltooide zijnen ondergang. Het gerucht verspreidde zich met snelheid tot in *Italië*, dat de Hoogeschool te *Praag* met de ketterij van Wiclef was besmet. Huss werd voor het *Concilie* van *Constanz* ter verantwoording gedaagd. Hij reisde derwaarts, onder vrij geleide van Keizer Sigismund. Maar naauwelijks was hij voor de vergadering verschenen, of hij werd, in spijt van het gegevene keizerlijke woord, in boeijen geslagen. Drie weken liet men hem in eenen vunzigen kerker versmachten. Toen bragt men hem weder voor de vergadering. Men vroeg hem, of hij zijne gevoelens wilde herroepen, en, op zijne volstandige weigering, werd hij, als *Priester*, met den kelk in de hand ontwijd, en met de duivelenmuts op het hoofd naar den brandstapel gesleurd. Huss was in zekeren zin de Joannes *de Dooper* der *Hervorming*. Gelijk deze in den kerker werd onthoofd, omdat een koning zich schaamde het gegeven woord terug te nemen, zóó stierf hij op den mutsaard, omdat men aan eenen ketter het keizerlijke woord niet behoefde te houden. Gelijk deze de voorspelling deed: »*Wie na mij komt is magtiger dan ik!*" zóó voorspelde Huss, toen hij *Bohemen* verliet, met toespeling op zijnen naam (welke eene *gans* beteekent) dat er na hem adelaars en valken zouden opstijgen in de lucht, die men niet zou

kunnen kortwieken of dooden (34). En die voorspelling des edelen martelaars is vervuld. Niet slechts is er na hem een magtiger Hervormer opgestaan, maar ook het vuur van zijne houtmijt deed den vreesselijken *Hussiten*-krijg ontbranden, die aan *Rome* de les gaf, wat er te wachten ware, indien het onderdrukte en getergde waarheids- en vrijheidsgevoel der volken zich zelve wilde wreken. Maar *Rome* liet deze les verloren gaan. Zij bemerkte het niet, in hoe vele landen en bij hoe vele volken reeds de Hervorming was voorbereid, en op het punt stond van uit te breken.

Wanneer de Hemelsche Voorzienigheid grootsche ontwerpen tot stand wil brengen, dan merken wij doorgaans op, dat zij eerst langzaam maar bestendig voortstreeft naar haar doel; maar dan, wanneer het door haar gekozene tijdstip dààr is, een aantal verschillende oorzaken met snelheid doet zamenwerken, en, nog eer wij het vermoed hadden, staat het plan der Godheid in zijne ontwikkeling dáár. Dit geldt ook van de Hervorming. Langzaam was het licht door de dikke nevelen gedrongen. Langzaam waren *Europa's* volken uit den staat der kindschheid in dien der jongelingsjaren overgetreden. De lust tot de beoefening der wetenschappen wakkerde aan. De wijsbegeerte der *Scholastieken*, hoe dor en droog zij ons moge voorkomen, werkte weldadig tot beschaving en opscherping des verstands. Zij was de steen, waarop het staal werd geslepen, dat vonken van helder en tintelend licht deed ontspringen. Maar toch die voortgang des lichts was langzaam, en de pogingen tot eene Hervorming waren tot hiertoe in de geboorte gesmoord of met geweld onderdrukt. Doch ziet! in de vijftiende eeuw, en voornamelijk in hare tweede helft, daar werken zoo vele verschijnselen en gebeurtenissen te zamen, om den voortgang en de verspreiding des lichts te bespoedigen, dat wij, ten zij wij ons godsdienstig geloof geheel willen verloochenen, wel erkennen moeten: God

had den tijd, welke nu ging geboren worden, tot een der groote keerpunten in de Geschiedenis der Menschheid bestemd. Wij denken aan *de verovering van Konstantinopel*, aan *de uitvinding der Boekdrukkunst*, en aan *zoo vele beroemde en wetenschappelijk gevormde mannen*, als er tegen het einde der vijftiende eeuw gebloeid hebben.

Mohamed II had in het jaar 1453 op de omgestormde muren van *Byzantium*, van waar zóó lang het *Labarum* had gewapperd, den standaard der *Osmannen* opgerigt. Het *Grieksche* Keizerrijk was vernietigd en *Turksche* barbaarschheid dreigde in Europa door te dringen. Deze gebeurtenis scheen de zwaarste rampslag te zijn, welke sinds de verschijning van Mohamed zelven en het verlies van het Heilige Land, de Christenheid kon treffen. Maar zij was het niet: zij zou voor de *Europésche* volken tot weldaad en zegen worden. Zij zou de overblijfselen van de barbaarschheid der Middeleeuwen uit Europa helpen verdrijven, en krachtiger, dan tot hiertoe ééne gebeurtenis gedaan had, medewerken tot voorbereiding der gezegende Hervorming. De Grieksche vlugtelingen, en daaronder ook de beroemde Chrysoloras, brengen de bloem der *Grieksche* beschaving op *Italiaanschen* bodem over. Zij wekken, met het gevoel voor het schoone, eene algemeene geestdrift voor de beoefening der oude talen op. Een nieuw tijdperk der kunst ontluikt. De gouden eeuw van Pericles en Augustus schijnt te *Florence* te bloeijen. Nieuwe *Universiteiten* worden gesticht. Voor het eerst wordt de Heilige Schrift weder in de grondtaal gelezen. Eene geheele wedergeboorte in het rijk der letteren is dáár. Maar wat zal de vonk dier verlichting en beschaving over alle landen en volken verspreiden? — Hoe zal die verlichting der geleerden op het volk afdalen? — Hoe, bij de schaarschheid van afschriften en de kostbaarheid der boeken, de Heilige

Schrift, al wordt zij op nieuw uit het kloosterstof opgedolven, algemeen gelezen en beoefend worden?

Een man in *Haarlems* hout sneed op den beukenstam
Een' vorm, die in den grond als letter nederkwam!
Maar op die letter zeeg een stemgalm uit de blâren:
» Vermenigvuldig U!" en 't was zóó. Vijftig jaren
Had de eeuw nog niet geteld, als 't Aartsbisschoplijk stift
Den troon der *Drukkunst* op zijn bodem zag. De schrift
Het eerste, ging van toen vertienmaalduizendvuldigd
Naar 's aardrijks hoeken uit. ô Wonderen, verschuldigd
Aan 't toeval van één dag. Hier is de Vinger Gods!
Wat ook ontheiligd werd door menschelijken trots
Of boosheid, hier was God! En wat ge ooit sedert werkte,
O Drukkunst! 't was en bleef met nooit gekende sterkte
Vermenigvuldiging van licht, van wetenschap (35).

Wij kunnen ons getroosten dat *Duitschland* de eer dezer uitvinding aan ons Vaderland blijft betwisten, omdat wij haar toch als eene weldaad moeten beschouwen, door God zelven aan het menschdom geschonken; of, zoo die eer ons ter harte blijft gaan, het moet voornamelijk zijn wegens den veelbeduidenden invloed, dien ons Vaderland ook hierdoor, gelijk in andere opzigten, op de voorbereiding en den voortgang der Hervorming geoefend heeft. Zóó was dan, gelijktijdig met de ontdekking eener nieuwe wereld aan gene zijde van den Oceaan, als het ware eene nieuwe wereld van denkbeelden voor den menschelijken geest geboren, en hem nabij gebragt. Tot de verlichting en beschaving des verstands had de vijftiende eeuw eene reuzenschrede gedaan.

Maar van geene verlichting des verstands alleen was de genezing van het diep bederf der Kerk, of eene grondige Hervorming te hopen. Deze werd alleen mogelijk, waar zucht naar waarheid met eenen godsdienstigen zin zich vereenigde; waar het Christelijk geloof met de beoefening

der wetenschappen in de naauwste verbindtenis trad. En ook dit geschiedde. Het was als het ware de laatste hand, welke de Voorzienigheid aan haar werk legde. Slaan wij het oog op die mannen, welke de laatste *Voorgangers* en *Wegbereiders* der Hervormers geweest zijn.

Reeds onder de *Mystieken* waren velen gevonden, die, afkeerig van de dorre strijdvragen der *Scholastiek*, het geloof in zijne waarde zochten te herstellen, en boven alles op vroomheid van hart en wandel aandrongen. Wij noemen hier slechts den Dominikaner-monnik, JOH. TAULER, die zijne hartelijke vroomheid, zoo wel in zijne liederen, als in zijne leerredenen en schriften (*Medullae animi*, *het merg der ziele*), uitstortte, van wien LUTHER betuigde niet weinig geleerd te hebben. Eene nog gelukkiger vereeniging van licht en warmte vinden wij in den edelen THOMAS à KEMPIS, die in ons Vaderland leefde en werkte; die bij innige vroomheid meer van die nuchterheid en helderheid bezat, over het geheel aan ons bezadigd volkskarakter eigen; wiens geheele streven op een *Practisch* Christendom gerigt was. »Wat baat het u toch," zóó hooren wij hem uitroepen: »zóó diepzinnig over de *Drieëenheid* te redetwisten, wanneer gij van den ootmoed verstoken blijft, waardoor gij den Drieëenigen God alleen welbehagelijk zijn kunt? Waarlijk! zulke diepzinnige onderzoekingen maken den mensch noch wijs, noch heilig, maar alleen een leven vol deugd doet hem bij God geliefd zijn (36)!" Beide deze mannen mogen geene eigenlijke Voorgangers der Hervormers geweest zijn, zij bragten toch levenswarmte aan bij het licht, dat begon door te breken, en hebben, zonder het te weten of te bedoelen, de Hervormers vóórgewerkt! Doch vraagt men, wie in nadruk hun Voorganger mag genoemd worden? dan wijzen wij op:

JOH. WESSEL GANSFORT, of GOESEVOET, in den jare 1420 te *Groningen* geboren. Zijne eerste opleiding ontving hij

te *Zwolle* in eene der scholen van de *broederschap des gemeenen levens*, welker onsterfelijken stichter, GERHARD GROOTE, wij later met eere zullen vermelden. Dáár legde WESSEL den grondslag dier vrijzinnige en echt godvruchtige denkwijze, welke in al zijne schriften zóó helder doorblinkt. Het grootste gedeelte zijns levens bragt hij zwervend buiten het vaderland door. De beroemdste Hoogescholen werden door hem bezocht, en aan meer dan ééne Universiteit hield hij openbare lessen als Hoogleeraar in de *Wysbegeerte* en *Godgeleerdheid*. Later keerde hij naar het vaderland terug, waar hij in hoogen ouderdom stierf. Hij had even als ERASMUS, eene *Europésche* vermaardheid verworven, en werd, wegens den roem zijner geleerdheid, *het Licht der wereld* genoemd. En die roem mogt ten volle verdiend heeten. In WESSELS geest lag de kiem van hetgeen zich later als het echt *Protestantsch* beginsel ontwikkeld heeft: de ondergeschiktheid van alle menschelijk gezag aan dat van den *Bijbel*. Vandaar dat hij, in het voetspoor van eenen WICLEF tredende, de Pauselijke Hierarchie, den Aflaat, het Vagevuur en andere misbruiken en dwalingen der Kerk bestreed. Ook hij bragt, even als LUTHER, alles tot den hoofdinhoud des Euangeliums terug, en begreep dat de ware boetedoening van het binnenste moest uitgaan, en in een waarlijk verbeterd leven, in vernieuwing en hervorming des gemoeds bestond.

Zoo God het is, die de menschheid met groote mannen zegent, dan moet de gelukkige vereeniging van zoo vele wetenschappelijk gevormde mannen, die de wereld door hunne schitterende geestvermogens verbaasden, en tegelijk eene zedelijke en Godsdienstige Hervorming beoogden, juist in dit voor de menschheid zóó belangrijke tijdperk, in de hoogste mate onze bewondering opwekken. Nevens WESSEL zouden wij nog eenen RUDOLF AGRICOLA (37) kunnen noemen, die door den rijkdom zijner taalkennis geheel Duitschland in

bewondering bragt, en door de kweekelingen, welke hij vormde, de nakomelingschap ten duurste aan zich verpligt heeft. En gelijktijdig met hem was in *Duitschland* een REUCHLIN opgestaan, die door de vertaling der *Psalmen*, het verbeteren der *Vulgata*, en de eerste uitgave van eene *Hebreeuwsche* spraakkunst, aan de geleerde wereld, en aan LUTHER in het bijzonder, bij het gewigtige werk zijner *Bijbelvertaling*, geen mindere dienst bewees dan ERASMUS, door zijne uitgave des Nieuwen Testaments. Maar die liefde voor de *Hebreeuwsche* taal, wier beoefening hij als uit de dooden in het leven terugriep, had voor hem noodlottig kunnen worden, en plaatste hem aan het hoofd der beweging, tegen over de duisterlingen zijner eeuw. Een bekeerde *Jood*, PFEFFERKORN geheeten, had, aangespoord door zekeren HOOGSTRATEN, een Dominikaner-monnik en Inquisiteur te *Keulen*, bij Keizer MAXIMILIAAN er op aangedrongen, om alle boeken der Joden, daar deze toch niets anders dan lasteringen tegen CHRISTUS behelsden, ten vure te doemen. De Keizer had het gevoelen van REUCHLIN gevraagd, en deze bewerkte, dat aan de Joden hunne boeken werden teruggegeven. Maar nu stortte zich al de verbolgenheid van HOOGSTRATEN en de Dominikaner-monniken over REUCHLIN uit. Zijne schriften werden verbrand. Hij zelf werd met een kettergerigt bedreigd, en alleen de vrijspraak van LEO X (die in zijn hart geenszins een vriend der monniken was) kon hem voor openbare vervolging behoeden. In dien strijd hadden alle geletterden en geleerden (*Humanisten*) het levendigst aandeel genomen. Alle vrienden des lichts en der wetenschap schaarden zich aan REUCHLINS zijde. Het was als het ware het voorspel van hetgeen ERASMUS het *Luthersche Treurspel* noemde; eene schermutseling aan de voorposten, waarop weldra de groote worstelstrijd tusschen licht en duisternis, tusschen waarheid en verouderde dwaling zou aanvangen.

Wij hebben reeds enkele keeren den onsterfelijken naam van ERASMUS genoemd, die, reeds vóór dat LUTHER optrad, zegevierend het rijk der duisternis en dwaling had bestreden, en de domheid van haren troon had nedergeworpen; die, zonder eigenlijk *Kerkhervormer* te zijn, welligt meer dan eenig ander tot verbetering van leer en zeden, en alzoo ten behoeve der Hervorming verrigt heeft. Wij zullen over hem, over zijne beroemdste schriften, over zijne betrekking tot de Hervorming, over zijne verdiensten ook jegens ons Vaderland, in de Geschiedenis zelve spreken. Hier sta eene korte schets van zijne jeugd en vroegere lotgevallen. ERASMUS was zijne geboorte verschuldigd aan eene ongelukkige liefde, welke nimmer door het huwelijk werd gewettigd. Zijn vader, van *Gouda* geboortig, beminde een meisje, MARGARETHA. Maar gedwarsboomd door zijne betrekkingen in het voornemen om haar te huwen, verliet hij haar, toen zij op het punt was moeder te worden. Hij reisde naar *Italië* en legde, toen hem het valsche berigt van MARGARETHA's overlijden werd nagezonden, de gelofte eens geestelijken af. De ongelukkig verlatene MARGARETHA bragt te *Rotterdam* (1467) haren zoon ter wereld, wien zij, naar zijn' vader, GERARD noemde (hij zelf veranderde zijnen naam in dien van DESIDERIUS ERASMUS). Na eenigen tijd komt zijn vader terug. Hij vindt zijne geliefde nog levende, maar hij is door zijne gelofte gebonden en blijft daaraan getrouw. Al de liefde en teederheid der ouders vereenigde zich nu op hunnen zoon, die reeds vroegtijdig, eerst te *Utrecht* en daarna te *Deventer*, ter schole werd gezonden. Het moge waarheid zijn, wat men van ERASMUS stompheid en onvatbaarheid in zijne vroegste jeugd verhaalt; maar zeker is het, dat hij te *Deventer* spoedig den geheelen *Terentius* van buiten kende; en dat AGRICOLA toen hij eens een opstel van den twaalfjarigen ERASMUS in handen kreeg, daarin reeds eene voorspelling

van zijne toekomstige grootheid en vermaardheid vond.

ERASMUS had het ongeluk zijne ouders vroegtijdig door den dood te verliezen. Zijne moeder stierf aan de pest, zijn vader volgde haar van droefheid in het graf. Zijne voogden (dit is een kleine maar hoogstbelangrijke trek in ERASMUS leven) dwongen hem het kloosterleven te kiezen. Geheel tegen zijnen zin werd hij in een klooster nabij *Gouda* opgenomen, en legde hij de gelofte eens monniks af. Zijne vlugheid in het Latijn spreken bragt hem in aanraking met den Bisschop van *Kamerijk*, die hem onder zijne huisgenooten opnam, en toen hij door dezen onder de belofte van eene jaarwedde werd ontslagen, zette hij te *Parijs* zijne letteroefeningen voort. Hier leidde hij in den beginne een kommerlijk en behoeftig leven; maar weldra verschafte de uitstekendheid van zijn genie hem vermogende begunstigers, die hij zelfs onder de gekroonde hoofden van Europa vond. Hij keerde van *Parijs* naar *Holland* terug, maar bezocht achtereenvolgens onderscheidene landen: *Engeland*, *Zwitserland* en *Italië*. Beurtelings vinden wij hem te *Venetië*, te *Bologne*, te *Rome*, te *Oxford*. Zijne werkzaamheid was zóó groot, dat hij te paard zittende zijne studie voortzette, en het grootste gedeelte van zijnen *Lof der Zotheid* in den zadel opstelde. De beoefening der Heilige Schrift was zijn hoogste lust en zijne vreugde. Hij verklaarde daarin te willen leven en sterven. Eindelijk begaf hij zich naar *Bazel*, om met den beroemden boekhandelaar FROBENIUS over de uitgave zijner werken te spreken. Dáár vestigde hij in den jare 1521 zijn verblijf. Dáár zullen wij hem in het gewoel van den strijd, te midden van den storm, die, met zuiverende kracht maar bulderend geweld, in de zestiende eeuw over Europa henen voer, weder ontmoeten (38).

En zou die storm hebben kunnen achterblijven? Neen! Na alles, wat gedurende drie eeuwen de Hervorming voorbereid en gedurig nader gebragt had; na alles, wat zich in het laatste tijdperk vereenigd had, om eene geheel nieuwe ontwikkeling in het Christendom te doen geboren worden, zeggen wij: de Hervorming was het werk der eeuwen. Het was niet de geest van eenen LUTHER, niet de geest van eenig sterveling, die haar te voorschijn riep, maar de magtige en onbedwingbare geest des tijds, waarop de Almagtige zelf bezielend gewerkt had, gelijk de Geest Gods koesterend over den Bajert zweefde, eer het licht van den eersten morgen met volle stroomen doorbrak. En wanneer wij thans het oog het eerst naar *Duitschland* slaan, als het oord, waar dat groote werk van nu af met kracht zou worden doorgezet; als wij opmerken, hoe dat land in het middelpunt van het beschaafde Europa was gelegen, van waar het licht door verschillende straalbreking in onderscheidene rigtingen zich heinde en veer kon verspreiden; hoe het zedelijk en godsdienstig volkskarakter der *Germanen*, hoe geheel de inrigting van het staatsbestuur, dáár gunstig was voor eene Hervorming: dan eerbiedigen wij ook de wijsheid des Eeuwigen Wereldregeerders in de keuze van dat oord, van die plek der aarde; en eer wij nog hare Geschiedenis kennen, staat onze overtuiging onwrikbaar pal: de *Hervorming* is door alles, wat tot hare voorbereiding heeft moeten dienen, krachtiglijk bewezen te zijn: HET WERK VAN GOD.

AANTEEKENINGEN.

Bl. 6. (1) *De Hervorming de wedergeboorte der Christelijke kerk.* Men vergelijke hier de beide doorwerkte verhandelingen van de Hoogll. N. C. KIST en H. J. ROYAARDS over *het begrip en den omvang*, en over *de beginselen en het onvoltooide der Kerkhervorming;* te vinden in het *Archief voor Kerkgeschiedenis, inzonderheid van Nederland,* door de genoemde Hoogleeraren verzameld Dl. XII, waaraan ik dankbaar erken niet weinig licht te zijn verschuldigd.

Bl. 6. (2) *Reformatie.* Vermoedelijk is deze benaming ontleend uit den brief van PAULUS aan de Romeinen, Hoofdst. XII, vs. 2, waar, volgens de Latijnsche Overzetting der *Vulgata*, gelezen wordt: »*Reformamini* in novitate sensus vestri."

Bl. 9. (3) *In zoo verre is het Christendom — zichzelve gelijk gebleven.* Cf. G. J. ROOIJENS, Oratio *de Indole religionis Christianae, in quâlibet formae varietate perpetuo spectabili neque unquam peritura;* in Annalibus Acad. Lugd. Bat. 1829, p. 11.

Bl. 10. (4) *Het Katholicisme — het opvoedingsmiddel der volken.* Dit denkbeeld is voortreffelijk en met overtuigende klaarheid ontwikkeld door den Hoogl. VAN HENGEL, in zijn belangrijk thans voleindigd werk: *de Geschiedenis der Zedelijke en Godsdienstige beschaving in Europa;* vooral in het derde Deel, hoofdst I: *Europa's volken onder het bestuur der Roomsche Kerk, of de voogdijschap over hen door die Kerk, bijzonder door de Pausen, te hunner opvoeding geoefend.*

Bl. 12. (5) *De onkunde der Geestelijken.* Men vergelijke LUTHERS voorrede voor zijnen kleinen en grooten Katechismus, en de getuigenis van BULLINGER aangaande de Geestelijken van zijnen tijd in *Zwitserland,* bij HOTTINGER *Fortsetsung von Muller's Schweizer-geschichte,* Th. VI, s. 251.

Bl. 13. (6) *Het Nieuwe Testament een boek vol distelen en onkruid.* De Heer LUBLINK WEDDIK schrijft in zijn: *Leven en bedrijf van Luther,* Dl. I, bl. 28 dit gezegde verkeerdelijk aan HERESBACH, den vriend van ERASMUS, toe. Dit voorbeeld is, even als de bovenvermelde verklaring der Theologische Faculteit te *Parijs,* medegedeeld in het bekende prijsschrift van VILLERS: *Geest en invloed der Hervorming,* bl. 62.

Bl. 14. (7) *Toen* KONSTANTIJN *de Kerk uit hare armoede verhief.* Cff. N. C. KIST, *Disputatio de Commutatione, quam Constantino Magno auctore Societas subiit Christiana,* Ultraj. 1818, p. 58 et 66; ROOIJENS l. c p. 10, en de *Voorlezing over de verandering, welke de overgang van* KONSTANTIJN *in het Christendom bewerkt heeft,* geplaatst in het *Christelijk Maandschrift voor den beschaafden stand,* Dl I, bl. 338.

Bl. 14. (8) *Plegtigheden — op Heidensche leest geschoeid.* Wij verwijzen hier onze Lezers naar het algemeen verspreide boekje van ROUSSEL: *het Heidensche Rome,* waarmede dient vergeleken te worden: *Het Heidensche Rome van* ROUSSEL *toegelicht en uitgebreid.* Rott. 1841.

Bl. 14. (9) *De Mis.* Over deze bij de Roomschgezinden zóó hooggeschatte Kerkplegtigheid staat een welgeschreven en zeer lezenswaardig artikel in den *Evang. Kerkbode,* Jaarg. 1844, N°. 20 en 21, hetwelk eene naauwkeurige opgave behelst van al de ceremoniën en verrigtingen, welke de Mis vergezellen. In het boven aangehaalde boekske *Het Heidensche Rome* worden deze ceremoniën met die der Heidensche offers vergeleken, en de in het oogvallende overeenkomst, welke er tusschen beide bestaat, aangetoond.

Men kent het *anathema,* hetwelk onze Heidelbergsche Katechismus (Zond. XXX) over deze Roomsche Kerkplegtigheid uitspreekt, wanneer hij zegt: »En alzoo is de Misse in den grond anders niet dan eene verloochening van de eenige offerande en het lijden van JEZUS CHRISTUS en eene vervloekte afgoderij." Dit gevoelen kan van het standpunt der Hervormden zeer wel verdedigd worden, en toch houd ik het voor overgestreng, en voor zoo verre het de verloochening der verdiensten van CHRISTUS betreft voor onregtvaardig; en ik vertrouw, dat er thans weinigen onder mijne Lezers zijn zullen, die deze zóó scherpe woorden niet zonder eenig leedgevoel uit dat Leerboek zouden zien verdwijnen.

Bl. 15. (10) *De Roomsche Bisschoppen, die zichzelven voor de Opvolgers van* PETRUS *verklaarden.* Met welk regt dit geschied zij, en

hoe twijfelachtig het is, of de Apostel PETRUS ooit te *Rome* geweest zij, is weder onlangs door ELLENDORF aangetoond, wiens geschrift, ook in het Nederduitsch overgebragt, aan velen mijner Landgenooten bekend zal zijn.

Bl. 15. (11) *Het Investituurregt.* Dit regt, hetwelk op het leenwezen der middeleeuwen was gegrond, bestond daarin, dat de Vorst des lands de goederen en landsheerlijke regten, die de Bisschoppen en Geestelijken in zijne staten verwierven, als *leenen* van zijne kroon beschouwde, waarvan de opdragt door het toezenden van *zegelring* en *herdersstaf* geschiedde. De strijd, waarin GREGORIUS VII en diens Opvolgers zich wikkelden, toen zij dit regt, dat door veeljarige gewoonte was geheiligd geworden, aan de Vorsten zochten te ontwringen, werd de *Investituurstrijd* genoemd.

Bl. 17. (12) *Het Interdict.* Over den oorsprong van het Kerkelijk *Interdict* zie men het boven aangehaalde *Archief voor Kerkgeschiedenis,* Dl. VIII, bl. 403 volg. Over het *Interdict,* waarmede *Engeland* in het begin der dertiende eeuw werd getroffen, vergelijke men het opstel: *Paus Innocentius III en Koning Jan zonder land,* in den *Evangelischen Kerkbode* 1842, n°. 38 en 39. Eene treffende beschrijving van het *Interdict* in *Italië,* gedurende het groote *Schisma* in het Westen, en van de stremming hierdoor, niet enkel in het Kerkelijke, maar ook in het maatschappelijke leven te weeg gebragt, vindt men bij MANZONI in zijn' beroemden Roman: *De Verloofden.* Niet minder treffend is de beschrijving, welke HURTER geeft in zijn': INNOCENTIUS III.

Bl. 18. (13) *Een voortreffelijk Schrijver.* HAGENBACH, in zijne: *Vorlesungen über Wesen u. Gesch. der Reformation,* Th. I, s. 75.

Bl 18. (14) ELIGIUS, *Bisschop van Noyon.* Ik verheug mij hier eenen misslag te kunnen herstellen, dien ik, in navolging van MOSHEIM, MACLAINE, ROBERTSON, VILLERS c. a. begaan had. De woorden, welke in den tekst zijn aangehaald en zóó bij de genoemde Schrijvers gelezen worden, zijn wel, volgens de getuigenis van zijnen Biograaf AUDOËNUS door ELIGIUS gesproken; maar die ze het eerst heeft overgenomen, heeft daaruit min edelmoedig vele vermaningen weggelaten, die op de beoefening der werken van Christelijk geloof, liefde en barmhartigheid betrekking hadden. Het behoeft naauwelijks aangewezen te worden, hoezeer het oordeel over dezen Kerkheilige, die zich omtrent de invoe-

ring des Christendoms in ons Vaderland als eerste Apostel op onze zuidelijke zeekusten mede verdienstelijk gemaakt heeft, hierdoor verzacht en gewijzigd wordt. De Hoogl. ROYAARDS heeft in zijne: *Geschiedenis der invoering en vestiging van het Christendom in Nederland*, bl. 335 (derde uitgave) op dit onbillijk oordeel door MOSHEIM en vele anderen, die op zijn gezag hebben gezondigd, over ELIGIUS geveld, opmerkzaam gemaakt, en andere proeven van ELIGIUS prediking medegedeeld, die haar in een gunstiger licht doen uitkomen. De bedoelde plaats staat in haar geheel te lezen bij: D'ACHERY, *Specilegium Veterum Scriptorum*, T. II, p. 92.

Bl 19. (15) AMBROSIUS *en* SALVIANUS. AMBROSIUS zegt in zijn boek: *De Elia et Jejunio*, Cap. XX. »Habemus plura subsidia, quibus peccata nostra redimamus. Pecuniam habes, redime peccatum tuum. Non venalis est Dominus, sed tu ipse venalis es: redime te operibus, redime te pecuniâ. Vilis pecunia, sed pretiosa est misericordia." (Wij bezitten velerlei middelen, waardoor wij van de straf der zonden kunnen worden vrijgekocht. Gij hebt geld, koop uwe zonden vrij! De Heer zelf is wel niet te koop, maar gij zelf kunt gekocht worden; koop u vrij door uwe werken; koop u vrij door uw geld! Het geld is van luttel waarde, maar onschatbaar is de barmhartigheid.)

SALVIANUS trad in zijn werk *adversus avaritiam* als Apologeet van de hebzucht der geestelijkheid op, en deelde aan de geheele Christenheid de ernstigste bestraffingen uit, omdat aan de kerken, geestelijkheid en kloosters veel te weinig geschenken toevloeiden; terwijl dit toch het losgeld voor de zonden was, hetwelk het gemakkelijkst betaald konde worden. Roomsch-Katholieke schrijvers, gelijk DUPIN en TILLEMONT hebben dit niet geheel kunnen verbergen, maar getracht het, zoo veel mogelijk, te vergoelijken; doch niet ten onregte beweert J. A. ERNESTI, (*Progr. de Avaritiâ Ecclesiasticâ, in Opusc. Theol.* pag. 559.), dat SALVIANUS even goed aan zijn werk den titel had kunnen geven: *Pro avaritiâ Ecclesiasticâ.*

Bl. 21. (16) *Volgens de getuigenis van* MYCONIUS. Deze schets, welke wij hier niet verder kunnen overnemen, verdient in haar geheel gelezen te worden. Men vindt haar onder anderen bij VON SECKENDORFF, *Historie der Reformatie*, Dl. I, bl. 11.

Bl. 21. (17) *Beelden- en Reliquiendienst.* Over de vereering van

beelden en reliquien is vooral de verhandeling van CALVYN lezenswaardig, welke onlangs op nieuw in het Nederduitsch is uitgegeven. Op de buitensporige vereering van MARIA zullen wij later terugkomen.

Bl. 21. (18) *Het Ezels- en Narrenfeest.* Op het zoogenoemde Narrenfeest deed de lagere geestelijkheid voor de onderdanigheid, welke zij gedurende het geheele jaar aan de hoogere geestelijkheid bewijzen moest, zich te goed door één' uit haar midden tot Bisschop of Paus te kiezen, die de gek of de koning was van het feest. Het Ezelsfeest, dat vooral in *Frankrijk* gevierd werd, moest ter gedachtenis dienen van de vlugt naar *Egypte*. Een jong meisje, sierlijk opgetooid, dat een kind in hare armen droeg, werd op een' ezel gezet, die niet minder grillig versierd was. In plegtige processie werd de ezel naar het altaar geleid, waar de mis bediend en hem een handvol hooi als voeder voorgezet werd. Hierbij werd een half ernstig half komisch lied gezongen, en als de plegtigheid geëindigd was, bootste de Priester, in plaats van den zegen uit te spreken het gebalk van den ezel na, hetwelk door de menigte op gelijke wijze beantwoord werd. Zie ROBERTSON, *The History of the Reign of Charles V, proofs and illustrations*, p. 384 (mihi). Van het *paasch-gelach* (risus paschalis) en de dwaasheden, welke dan in de kerk vertoond werden, heeft HAGENBACH (o. a. O. s. 91 fg.) enkele staaltjes medegedeeld.

Bl. 21. (19) *Ongebondenheid der Geestelijken, — lediggang der Monniken.* Men leze hierover onder anderen het onlangs verschenen werk van Dr. CH. GOTTHOLD NEUDECKER, *Geschichte der Deutschen Reformation, von* 1517—1532, s. 10 fg., die het diep bederf der Roomsche Kerk met scherpe trekken, en toch zonder overdrijving, geteekend heeft, en overal zich op de onwraakbaarste getuigenissen beroept. — Eene der oorzaken, waardoor het zedenbederf onder de Monniken, tegen den aanvang der zestiende eeuw, op eene schrikbarende wijze was toegenomen, wordt, naar ons oordeel, door YPEY en DERMOUT (*Geschiedenis der Nederl. Hervormde Kerk,* Dl. I, bl. 15), zeer juist dáárin gezocht, dat de Kloosterlingen, vóór de uitvinding der Boekdrukkunst, in het afschrijven van boeken een' onafgebroken en winstgevenden arbeid vonden, waardoor zij aan gezette werkzaamheid gewend bleven, terwijl zij, na dien tijd zich hiervan verstoken ziende, te onbeschaamder hun bedelwerk begonnen te drijven, en aan

luiheid en vadzigheid, met al den sleep der ondeugden, hieruit natuurlijk geboren, zich overgaven.

Bl. 24. (20) *De Heilige* BERNARD *van Clairveaux*. Zijne schildering van den diepbedorven toestand der Kerk vindt men in zijn *Sermo* XXXIII *super Cant.* Zijne bestrijding van de heerschzucht der Pausen in zijn geschrift: *de Consideratione sui*, Libri V, voor EUGENIUS III opgesteld. Men zie vooral Lib. II, C. 6, c. 8 Lib. III, C. I. Onder anderen rigt hij op eene dier plaatsen dit waarschuwende woord tot den Paus, dat als in Profetischen zin scheen gesproken: »si utrumque simul habere voles, perdes utrumque!" zoo gij beide (wereldlijke en geestelijke magt) te gelijk wilt bezitten, gij zult beide verliezen!

Bl. 25. (21) *De Franciskaner* BERTHOLD. Omtrent deze Monniken, die als boetpredikers optraden, vindt men belangrijke bijzonderheden bij VAN HENGEL, t. a. pl. Dl. III. bl. 441.

Bl. 25. (22) *De Keizerlijke Instructie.* Zie VON SECKENDORFF, t. a. pl. bl. 6.

Bl. 26. (23) PHILIPS *van Bourgondien.* Men zie GERARDUS NOVIOMAGUS, in het leven van dezen Kerkvorst, bij MATTHAEI *Analecta Veteris Aevi*, aangehaald door den Hoogl. KIST in de Aant. op zijne Verhand. *over de beginselen en het onvoltooide der Kerkhervorming;* en *De vraag: was de Kerkhervorming in de Zestiende Eeuw noodig? door R. C. Bisschoppen en Kardinalen beantwoord;* in *den Evang. Kerkbode* 1842. n°. 42.

Bl. 27. (24) *De dichtkunst had de wapenen opgenomen.* In mijne Verhandeling *over den invloed des Christendoms op de Poëzy* heb ik ook over deze rigting der Poëzij gesproken, en uit de bedoelde *Sirvente* van DE FIGUERAS enkele strofen medegedeeld. Hier herinner ik alleen nog, dat FELIX HAMMERLIN, alias het *hamertje* van *Zurich* (malleolus), tot de meestvermaarde spotdichters behoord heeft, die Kerk en Geestelijkheid hebben aangetast. Andere spot- en hekeldichten, gelijk *de Praelatis* en *ad Praelatos*, vindt men in LÖSCHER's *Reformations-Acta*, T. I, p. 165. Over den scherpen toon dier gedichten, waarvan sommige als volksliederen algemeen verspreid en gezongen werden, oordeele men uit regels, als de navolgende:

Qui vult Satanae servire	Wilt ge uw ziel den duivel geven,
Claustrum debet introire.	Ga dan in een klooster leven!

Bl. 27. (25) *Antwoord der Kardinalen aan Paus* PAULUS III. Dit hoogstbelangrijke stuk, dat men eene Apologie der Hervorming zou kunnen noemen, uit *Rome* geschreven, is door den Hoogl. KIST in het oorspronkelijke medegedeeld in het XII[de] Deel van zijn *Archief.*

Bl 28. (26) GREGORIUS VII — *zedelijke oogmerken.* Velen zullen hier van ons in gevoelen verschillen en blijven weigeren zulke oogmerken aan GREGORIUS toe te kennen. Men leert echter gunstiger over hem denken en oordeelen, wanneer men gelezen heeft wat de Hoogl. VAN HENGEL t. a. pl. tot eene juiste beoordeeling van 's mans daden en karakter heeft in het midden gebragt. Zie o. a. bl. 150—153.

Bl. 29. (27) *Roomschgezinde Schrijvers — getuigen voor de Hervorming.* Wij zouden hierbij nog ELLENDORF kunnen voegen, die de wettigheid en noodzakelijkheid der Hervorming tegen GÖRRES in een onlangs in het *Nederduitsch* verschenen geschrift, gehandhaafd en verdedigd heeft. Maar wij hebben van hem in den tekst geen gewag gemaakt, omdat hij door Roomschgezinden geenszins als een bevoegd of onpartijdig Regter zal erkend worden.

Bl. 31. (28) Wat er, indien de Hervorming niet ware tusschen beiden gekomen, voor *Europa's* staatkundigen toestand zou zijn te vreezen geweest, is door VILLERS, t. a. pl. bl. 89 en vg., aangewezen.

Bl. 34. (29) *De gevolgen der Kruistogten ongunstig voor de Pauselijke opperheerschappij.* Men kan dit bewezen vinden in het beroemde werk van HEEREN: *de gevolgen der Kruistogten*, bl. 53.

Bl. 36. (30) *De Waldenzen — wel van de Albigenzen te onderscheiden.* Cf. P. JAS, Dissert. *de Albigensium sectâ a Waldensibus bene distinguendâ;* VAN HENGEL, t. a. pl. Dl. III. bl. 433 in de aant.

Bl. 37. (31) *Geloofsbelijdenis en karakter der Waldenzen.* Zie HAGENBACH, a. a. O., Th. I, s. 115. SCHRÖCKH, *Christl. Kirchengeschichte*, Th. XXIX, s. 541. VAN HENGEL, t. a. pl. bl. 430 volgg. 443 volgg. Men vindt een uitvoerig letterkundig berigt aangaande de voornaamste Schrijvers, die over de *Waldenzen* gehandeld hebben, in *de Kerkel. Geschiedenis der Waldenzen*, voortgezet en met aanteek. vermeerderd door H. RIETVELD, bl. 5—8, en de Geloofsbelijdenis, door de Waldenzen in den jare 1120 afgelegd, in het zelfde werk, bl. 309—311.

Bl. 39. (32) JO. WICLEF. Cf. DE RUEVER GRONEMAN, *Diatribe in* JO. WICLEFI *Reformationis prodromi vitam, ingenium, scripta.* Over deze en andere Wegbereiders der Hervorming leze men: *de verschillende wegen, welke de Voorbereiders der Kerkhervorming zijn ingeslagen,* in het meermalen aangehaalde werk van den Hoogl. VAN HENGEL, Dl. IV, bl. 23 volgg.

Bl. 40. (33) JO. HUSS. Cf. VAN DER HORST, *Disputatio de Hussi vitâ* cet. Volgens het oordeel van den Hoogl. VAN HENGEL, t. a. pl. bl. 35, worden aan HUSS doorgaans te zuivere begrippen toegekend, daar de voornaamste afwijkingen van de leer der Kerk, die hem te laste zijn gelegd, niet op zijne eigene verklaringen, maar alleen op de beschuldiging zijner vijanden berusten, en door zijne Schriften worden weêrsproken. Dit beneemt echter niets aan de verdiensten van den edelen martelaar!

Bl. 41. (34) *De voorspelling van* HUSS. Volgens de gewone overlevering, die men onder de Protestantsche *Sagen* of *Legenden* kan rangschikken, zoude HUSS, reeds op den brandstapel staande, met zinspeling op LUTHER, voorspeld hebben: *dat er nu wel eene gans werd gebraden, maar dat er in hare plaats eene zwaan zoude komen, die men niet zou kunnen dooden.* Men verg, HAGENBACH a. a. O, s. 127, en SCHRÖCKH, *Alg. Kirchengesch.* Th. XXXIV, s. 649.

Bl. 43. (35) *Een man in Haarlems Hout enz.* regels uit het Dichtstuk van Mr. I. DA COSTA, *Vijfentwintig jaren, een lied in* 1840.

Bl. 44. (36) Over THOMAS à KEMPIS en het vermaarde geschrift: *de Imitatione Christi* zal, even als over GEERT GROOTE, JOH. WESSEL en *de Broederen des gemeenen levens,* nog nader in *de Geschiedenis der Hervorming in Nederland* gesproken worden. Wij vergenoegen ons hier die genen onzer Lezers, die deze beroemde mannen in al hunne verdiensten wenschen te leeren kennen, naar het voortreffelijke werk van ULLMANN te verwijzen: JOHANN WESSEL *der Hauptrepresentant reformatorischer Rigtung in* 15*ten jahrhundert, nebst den Brüdern von gemeinen Leben; namentlich* GERHARD GROOT, SUSO, TAULER, *dem Verfasser der Deutschen Theologie und* STAUPITZ, *in ihrer Beziehung zur Reformation.*

Bl. 45. (37) RUDOLPH AGRICOLA. Cff. TRESLING, *de vitâ et meritis* RUDOLPHI AGRICOLAE; VAN HENGEL, t. a. pl. bl. 147 volgg.

Bl. 48. (38) ERASMUS *vroegere lotgevallen*. Deze bijzonderheden zijn grootendeels getrokken uit *het leven van Erasmus* van ADOLF VON MULLER, van welk geschrift (niet zonder eenige behoedzaamheid te gebruiken) wij, bij de beoordeeling van ERASMUS schriften, verdiensten en karakter, meermalen zullen gewagen.

GESCHIEDENIS DER HERVORMING

IN

DUITSCHLAND.

EERSTE HOOFDSTUK.

LUTHER, DE KWEEKELING DER GODDELIJKE VOORZIENIGHEID.

» God, die naar zijne wonderbare wijsheid iederen mensch zóó opvoedt, als voor de plaats, die hem is aangewezen, het meest geschikt is, had LUTHER door zijne geheele leiding voorbereid om het gezegende werktuig der Hervorming te worden."

LEIPOLDT.

I.

LUTHER VINDT DEN BIJBEL TE ERFURT.

Zijne vroegere levensjaren.

In eene zaal der Boekerij te *Erfurt*, rust ons oog op eenen twintigjarigen jongeling. Hij is gekleed als Kandidaat (*Baccâlaureus*) der letteren en wijsbegeerte. Gij leest het op zijn gelaat, dat hij zich gelukkig gevoelt in deze schatkamer der geleerdheid te vertoeven. Gretig neemt hij boek voor boek in handen, om het vlugtig te doorbladeren en zich met de namen der schrijvers bekend te maken. Maar één boek, dat hij te midden van andere bestovene parkementen gevonden en pas geopend heeft, trekt al zijne aandacht tot zich. Met toenemende belangstelling en klimmenden eerbied blijft hij staren op het blad, dat hij ontvouwd heeft. De blijdschap en verrassing van een', die bij zich zelven bewust is, dat hij een' verborgen schat ontdekt heeft, schitteren uit zijn oog. En wel mogt dit eene heugelijke en gewigtige ontdekking, een belangrijk en

beslissend oogenblik in het leven diens jongelings heeten, want die jongeling was **Martijn Luther**, de held der Hervorming, en dat Boek was *de Bijbel.* Tot zijne verbazing vond hij hier in eene Latijnsche overzetting, niet slechts die gedeelten der *Euangeliën* en *Zendbrieven*, die de Kerk tot voedsel der leeken bij de openbare eeredienst bestemd had, maar al de schriften des Ouden en Nieuwen Verbonds vereenigd; en het eerste waar zijn oog op viel was de geschiedenis van **Samuel's** kindschheid, waar de godvruchtige **Hanna** in de opgetogenheid der moederlijke vreugde, haar danklied voor den Heer uitstort (1 Sam. II: 1—10). De harpklank der Oostersche Psalmen, waarmede hij, geheel zijn leven door, de hoogste ingenomenheid bleef koesteren, had voor het eerst zijn oor getroffen; en het is dezelfde toon van Godverheerlijkend geloofsvertrouwen, dien wij daarna in zijne eigene godvruchtige liederen hooren weêrgalmen (1).

Men is gewoon het begin der Hervorming met een ander tijdpunt in **Luthers** levensgeschiedenis te verbinden. Het is de 31ste *October* des jaars 1517, de dag, waarop hij zijne stellingen tegen den aflaathandel aan de slotkerk te *Wittenberg* heeft aangeslagen, welke als zoodanig beschouwd wordt, en ook als zoodanig verdient beschouwd te worden, in zoo verre dit de aanvang geweest is van den strijd tegen misbruik en dwaling, die van toen af door den onversaagden strijder onafgebroken gevoerd werd. Maar wanneer wij niet slechts op uitwendige verschijnselen en gebeurtenissen willen letten, maar een' blik op het inwendige leven des grooten Hervormers en zijne voortgaande ontwikkeling willen slaan; wanneer wij, ons op een hooger standpunt verplaatsende, in hem den kweekeling der Goddelijke Voorzienigheid willen zien; wanneer wij het door een beeld aanschouwelijk willen gemaakt vinden, van welke beginselen de Hervorming is uitgegaan; wat het doel is

geweest, dat zij zich heeft voorgesteld; wat het wapen, waarmede zij gestreden heeft; wat de zegen, dien de menschheid haar dankt: dan moeten wij nog ééne schrede verder in de Geschiedenis teruggaan, waar LUTHER aan de Hoogeschool te *Erfurt* den Bijbel vindt. Dáár begon de schemering van het licht voor zijnen geest te dagen, dat, door hem verder verspreid, in zoo vele harten zou schijnen. Dáár begon het eerst de bron voor hem te vloeijen, waaruit hij anderen zou laven. Dáár ontsluijerde zich, in eene geringschijnende omstandigheid, maar niet minder rijk in de gewigtigste gevolgen dan de ontdekking eener nieuwe wereld door COLUMBUS, de hand der Goddelijke Voorzienigheid, als in eene lichtplek tusschen de scheurende wolken. Dáár omvatte hij voor het eerst, nog onbewust van zijne sterkte, nog onbewust van zijne roeping, het geestelijke zwaard, dat hij in de mogendheid des Heeren zou voeren. Dáár ontrolde zich de banier, die gedurende de volgende eeuwen, de heilige leuze en het onwrikbare vereenigingspunt der Protestantsche Christenheid zoude zijn; waarop Gods vinger geschreven had: » *in dit teeken zult gij overwinnen!*" Dit is dan ook het punt, waar wij, den gang der Hervorming zullende beschrijven, den draad der geschiedenis aanhechten; doch, eer wij dien verder ontwikkelen, willen wij een' vlugtigen blik op LUTHERS vroegere levensjaren terugwerpen, om het alzoo bevestigd te vinden, dat de groote man, door al zijne lotgevallen is gevormd en voorbereid voor het werk, dat hem door de Voorzienigheid was voorbestemd.

MARTINUS LUTHER werd den 10den November des jaars 1483 (2) te *Eisleben* in het Saksische Graafschap *Mansfeld* geboren. Zijne ouders waren eenvoudige en godvruchtige landlieden; echter niet zonder eenige beschaving, daar zijn vader JOHANN of HANS LUTHER, die zich weldra met

der woon te *Mansfeld* vestigde en dáár mijnwerker werd, grooten prijs op den omgang met mannen stelde, die voor geleerden en geletterden doorgingen. Spoedig werd ook de jeugdige MARTINUS, wiens buitengewone begaafdheden grootsche verwachtingen bij hem opwekten, tot een' geleerde bestemd. In LUTHERS eerste levensjaren schijnen zijne ouders in zeer behoeftige omstandigheden verkeerd te hebben. Niet zonder aandoening verhaalde hij in lateren leeftijd, hoe hij zijne moeder, MARGARETHA LINDEMAN, het hout, dat zij zelve gesprokkeld had, op den rug had zien laden, en hoe zijn vader hem meermalen op de schouders naar school droeg. »Zij hebben 't zich, (sprak hij) om ons, hunne kinderen, op te voeden, zuur genoeg laten vallen." Later moeten hunne omstandigheden zich aanmerkelijk verbeterd hebben, daar JOHANN LUTHER, twee ijzer- of smelthutten in eigendom bezat, en een' tijd lang lid van den stedelijken raad te *Mansfeld* geweest is. De opvoeding, welke zijn zoon in de vaderlijke woning en op de school ontving, was wel geschikt, om de beginselen der godsvrucht vroegtijdig in zijn hart te planten, maar, overeenkomstig den bekrompen geest des tijds, bovenmate gestreng. Zijn vader zoo wel als zijne onderwijzers behandelden hem dikwerf zeer hard; en hoewel de schreijende knaap soms in de armen zijner moeder bescherming en vertroosting zocht, ook deze ontzag zich niet haar kind, bij het geringste vergrijp, met slagen te tuchtigen. Eerbied en vreeze, veel meer dan kinderlijke liefde, werden hem jegens God en zijne ouders ingeprent. Men zag hem sidderen en verbleeken, als hij den naam van CHRISTUS hoorde uitspreken, daar zijne verbeelding hierbij, niet den Verlosser van zondaren, maar den Regter der wereld voor oogen had, komende op de wolken des hemels. Het is van hoog gewigt deze bijzonderheid uit LUTHERS jeugd niet voorbij te zien. Van daar die natuurlijke gestrengheid en

hevigheid van karakter, die LUTHER als het ware in het bloed zat, die zoowel zijne vrienden als zijne vijanden in hem afkeuren en veroordeelen. Van daar dat de hoogërnstige en gewigtige vraag: *wat moet ik doen om zalig te worden?* voor niemand ernstiger en gewigtiger was dan voor hem, voor wien zij hetzelfde beteekende als: wat moet ik doen om den toekomenden toorn te ontvlieden? Van daar dat allen, die, naar zijne overtuiging, anderen van den eenigen weg des heils onkundig hielden of dien moedwillig versperden, vooral in zijn oog in eene afschuwelijke, echt duivelsche gestalte moesten verschijnen. Zonder zulk eene harde en gestrenge opvoeding te hebben ontvangen ware hij zelf welligt milder van geest, zachtmoediger en toegevender jegens andersdenkenden geweest; maar vergeten wij het niet: zonder dit had het hem welligt ontbroken aan die onwrikbare standvastigheid, welke van geen buigen of krimpen weet; aan dien stalen moed, die er in de zestiende eeuw vereischt werd, om, niet enkel in den *Erasmiaanschen* geest, maar, in de volle beteekenis des woords, *Hervormer* te zijn.

Volgens het uitgedrukte verlangen zijns vaders moest de jonge LUTHER niet een geestelijke maar een regtsgeleerde worden. Als veertienjarige knaap verliet hij de ouderlijke woning, en werd hij op de scholen der *Franciskanen* eerst te *Maagdenburg* en daarna te *Eisenach*, besteed. Hier nogtans moest hij, even als vele arme scholieren dier dagen, door het zingen van godsdienstige liederen langs de straten, zijn *brood om Gods wil* (*panem propter Deum*) bedelen. Menig stuursche en bittere bejegening had hij alzoo te verduren, maar reeds nu scheen een onzigtbare Beschermengel als goede geleigeest zijne schreden te bewaken en te besturen. Op zekeren dag, als hij, in eene neêrslagtige houding, voor eene aanzienlijke woning staat te zingen, opent zich de deur, — eene deftig gekleede vrouw treedt

buiten, en wenkt den beschroomden knaap haar naar binnen te volgen. De Geschiedenis heeft den naam dier edele bewaard, en hij verdiende aan de vergetelheid ontrukt te worden. Het was de echtgenoot van den Edelman Koenraad Cotta. Deze, reeds meermalen getroffen door het diep gevoel en de zuivere altstem, waarmede de knaap zijne liederen zong, besloot zich den hulpelooze aan te trekken, en voorzag niet enkel voor het oogenblik in zijne behoefte, maar nam hem na weinige dagen, met toestemming van haren gemaal, geheel in hare woning, en gaf hem eene plaats aan haren disch. Als blijk van innige dankbaarheid jegens zijne weldoenster, greep Luther, die reeds vroegtijdig de Muzijk met geestdrift beminde, dan dikwerf naar fluit of cither en streelde en verkwikte haar op nieuw door zijn roerend gezang (3). Van nu af kon de leergierige jongeling zijnen tijd onverdeeld aan zijne letteroefeningen wijden, en hij deed dit met zulk een gelukkig gevolg, dat hij op zijn achttiende jaar naar de Hoogeschool te *Erfurt* gezonden werd, en dáár, na twee jaren, den graad van Kandidaat in de Wijsbegeerte verkreeg. Dáár hebben wij hem gevonden, zoo als onze verbeelding zich het liefst den grooten Hervormer vertegenwoordigt, met den nieuw gevonden opengeslagen Bijbel vóór zich, in een dier oogenblikken zijns levens, waarvan hij al de waarde en het gewigt eerst later leerde beseffen. Maar hoewel hij toen nog geenszins het voornemen had opgevat, om zich aan den geestelijken stand te wijden, veel minder, om zich geheel van de wereld af te zonderen; hoewel hij met vlijt de schriften der Ouden beoefende, (4) voor zoo verre deze voor hem verstaanbaar waren; hoewel hij, onder de leiding van Joost van Eisenach (Jodocus Trutvetter) het geheele doornbosch der scholastieke Wijsbegeerte doorworstelde, en aan den algemeen gevierden en bewonderden Aristoteles mede zijne offers bragt: telkens toch keerde hij tot het lezen

van zijnen dierbaren Bijbel terug. Het was zijn vurigste wensch, met deszelfs geheelen inhoud bekend te worden en zelf eenmaal zulk een boek in eigendom te bezitten. In den jare 1505 werd LUTHER met de gebruikelijke plegtigheden tot Magister in de Wijsbegeerte bevorderd. Ofschoon door het lezen der Heilige Schrift een ernstige zin en zekere voorliefde voor de godgeleerde wetenschappen gedurig sterker bij hem ontwaakte, hij scheen toch bereid en gezind, om, in overeenstemming met de begeerte zijns Vaders, zijne regtsgeleerde studiën te vervolgen. — Maar anders wilde het de Voorzienigheid, wier kweekeling de merkwaardige man in al zijne lotgevallen geweest is, en wier aanbiddelijk bestuur wij allerminst in dat treffende voorval kunnen miskennen, dat over geheel de rigting van zijnen geest en de toekomst zijns levens beslist heeft.

II.

De Augustijner Monnik.

Het was in den zomer des jaars 1505, dat LUTHER zijne ouders te *Mansfeld* wilde gaan bezoeken. Hij had eenen boezemvriend, ALEXIUS, die hem derwaarts zoude vergezellen. Maar als hij, tot de afreize gereed, zich in den vroegen morgen naar diens woning begeeft, vindt hij dezen op zijn leger door eene gewelddadige hand vermoord. Onbeschrijfelijk is de indruk, dien deze noodlottige gebeurtenis in zijne ziel te weeg brengt. Met het bloedige lijk zijns vriends in de armen (5), gevoelt hij, bij al het smartelijke van zijn gemis, al het ontroerende van zulk een' plotselingen dood. Hoe? — vraagt hij zich zelven af, indien gij in zijne plaats waart gestorven, indien gij zóó onverwacht voor de vierschaar des Eeuwigen Regters hadt moeten verschijnen, zoudt gij genoegzaam voorbereid

zijn geweest? — en zijn geweten zegt: *neen!* — Zulke gedachten blijven bij hem levendig en vervullen nog geheel zijne ziel, als hij zich op weg naar zijne ouders begeeft. Van daar terugkeerende overvalt hem in de nabijheid van het dorpje *Stotterheim*, niet verre van *Erfurt*, een hevig onweder. Donderslagen klateren door de lucht; vuurgloed is het om hem heen, en een bliksemstraal slaat aan zijne zijde in den grond. Half bedwelmd en verbijsterd stort hij ter aarde. Verschrikkingen des doods omringen hem; en in dien angst zijner ziele, doet hij de gelofte, om, indien hij uit dit dreigend gevaar wordt gered, zijne overige dagen onverdeeld aan den Hemel toe te heiligen. Met dit besluit rijst hij op, en keert hij naar *Erfurt* weder. Die bliksemstraal, die zijn hoofd gespaard, maar zóó van nabij bedreigd heeft, is hem eene duidelijke vingerwijzing der Voorzienigheid. Die donderslag is hem eene stemme des hemels, als had God zelf tot hem gesproken uit de wolken: »*haast u, en red uwe ziele!* Hij wil van nu af met allen ernst zijne zaligheid zoeken. Wat meer zegt, hij wil door vroomheid en heiligheid zelf zijne zaligheid uitwerken. Maar hoe zal hij dit vermogen, dan door aan eene verleidelijke wereld te ontvlugten en zich te begraven binnen de wanden van een klooster? En dit besluit werd ook werkelijk door hem ten uitvoer gebragt. Nog eenmaal verzamelt hij aan den avond van zekeren dag, zijne meestvertrouwde vrienden om zich heen. Hij verlustigt zich met hen in het spel van muzijk en gezang. Hij schijnt zich geheel aan onbekommerde vrolijkheid over te geven. Maar eensklaps openbaart hij hun zijn besluit, en na hun vertrek begeeft hij zich slechts met twee boeken (*Virgilius* en *Plautus*) (6) onder den arm naar het klooster der *Augustijner-Barrevoeters*. Hij meldt zich bij den Prior aan, openbaart dezen zijn voornemen, en wordt, gelijk men vermoedt, aanstonds toegelaten, en als een schipbreukeling, die nog tijdig eene

veilige haven gevonden had, met opene armen ontvangen. Reeds den volgenden dag zond Luther zijn' ring en *diploma* als Magister aan de Universiteit te *Erfurt* terug. Te vergeefs zochten zijne vrienden en bekenden in dit besluit, eer het onherroepelijk was, verandering te brengen. Te vergeefs bedreigde hem zijn vader, al de liefde, die hij hem als zijn' zoon had toegedragen, te ontnemen. De nieuwe kloosterbroeder was, gedurende vier weken, voor zijne vrienden en betrekkingen ontoegankelijk. De levenslustige jongeling scheen voor de wereld, de beoefenaar der wetenschappen voor de wetenschappen verloren. De Magister der Wijsbegeerte was Monnik geworden.

Wij behoeven geenszins in Luther te prijzen, wat hij zelf daarna als een' overijlden stap veroordeeld heeft, maar zijn daarom nog geenszins geregtigd, enkel dweepzucht te noemen, wat in onze eeuw als zoodanig verschijnt, maar in die dagen slechts als een bewijs gold van een hoogërnstig gestemd en godvruchtig gemoed (7). En zien wij hierbij hooger op, dan bewonderen wij de aanbiddelijke leiding der Goddelijke Voorzienigheid, welke den man, wiens leven zóó zigtbaar gespaard werd, in de enge kloostercel, en door den stand, dien hij daarna het heftigst bestreed, tot het groote werk der Hervorming heeft willen voorbereiden. Gelijk Saulus, de ijveraar der Wet, die aan Gamaliëls voeten had gezeten, in den geest van het *Farizeïsme* geheel moest zijn doorgedrongen, om daarna Paulus te worden, en het Christendom van den overgebleven Joodschen zuurdeesem te zuiveren: zóó moest Luther, uit innigen aandrang des harten, eerst Monnik worden, en al de kracht van het woord: *Monniken-deugd*, en *Kluizenaars-heiligheid* leeren verstaan, om daartegen naderhand, aangegord met al zijne zielskracht en uit de innigste overtuiging, te strijden (8). De Hervorming, die in de Christelijke Kerk werd voorbereid, moest eerst in hem zelven zich tot volle

rijpheid ontwikkelen. Zijne bidcel, zijn gemoed moest de kampplaats zijn van den strijd, die weldra op het groote schouwtooneel der wereld zou worden verplaatst. Diep, onuitwischbaar diep moest de overtuiging in zijne ziel zich vestigen, dat de ware rust en de heiliging des gemoeds niet door uitwendige boetedoeningen, niet door de getrouwe waarneming van gestrenge kloosterregels, maar alleen door het geloof aan Gods genade in CHRISTUS verkregen wordt, zou die overtuiging het heerschend beginsel zijns levens kunnen worden, en het heerschend beginsel zijner Hervorming kunnen zijn.

Broeder MARTYN of AUGUSTINUS (zóó noemde men hem in het klooster) schikte zich met eene bewonderenswaardige zelfverloochening naar zijne nieuwe leefwijze. Ook de laagste en meest vernederende diensten en bezigheden — het vuur aan den algemeenen haard aan te leggen en te onderhouden, de kloosterklok op te winden en te luiden, de kerk en vertrekken te vegen, de onreinste plaatsen te reinigen, als portier aan den ingang van het klooster te waken, met den bedelzak over de schouderen aan de woningen om te gaan — welke hem bij voorkeur door zijne kloosterbroeders werden opgelegd, nam hij met gewillige onderwerping op zich. Welk een verschil tusschen den *Wittenbergschen* Geleerde, tusschen den man der Hervorming, die den Pauselijken Stoel zou doen waggelen, wiens naam eerlang door geheel *Europa* zou weêrgalmen, en den armen Monnik, die met een door vasten en waken vermagerd gelaat (9), in het grove éénkleurige kleed, barrevoets de straten van *Erfurt* doorwandelde, of opgesloten in zijne cel, zijne getijden las en zijn eigen vleesch kastijdde! En toch brandde in hem nog altijd dezelfde liefde voor de wetenschap, dezelfde dorst naar kennis en waarheid, en, om dien dorst te bevredigen, zocht hij, zooveel hij vermogt, de eenzaamheid, om in de schriften van

Augustinus, den Schutsheilige zijner orde, van Tauler en Gerson, en vooral in eenen ouden Bijbel te lezen, dien hij, naar toenmalig kloostergebruik, aan eene keten gebonden, in de kleine boekerij van het klooster vond. Had hij te veel tijd aan zijne letteroefeningen toegewijd, en soms dagen achtereen het lezen zijner *Horae* verzuimd, dan zocht hij dit daarna door gestrenge boetedoening en aandachtsoefening te vergoeden. Was het in die verbasterde dagen tot een spreekwoord geworden, dat de Monniken van hunne drie geloften: *gehoorzaamheid*, *armoede* en *onthouding*, slechts de eerste hielden, Luther hield ze alle even gestreng, en kon daarom later, in een' brief aan den Hertog George *van Saksen*, van zich zelven getuigen: » Indien ooit een Monnik alleen door het Monnikenleven ten Hemel kon ingaan, dan zou ik ongetwijfeld dáár gekomen zijn (10)." Alles had hij willen geven en verduren, om de verlangde ruste voor zijne ziel te vinden, maar hij vond die niet! Hij had een geheel nieuw leven in ware geregtigheid en heiligheid willen aanvangen, en hij vond, hoe meer hij op zich zelven acht gaf, in plaats van reine tevredenheid, zelfbeschuldiging. Zijn teeder en naauwgezet, maar niet helder voorgelicht, geweten maakte van elke beuzeling eene schrikbarende zonde; en zijne ontstelde verbeelding maalde hem de daarop bedreigde straffen in de donkerste kleuren af. Luther stond op het gevaarlijke standpunt, om een dweeper te worden in den geest van een' Petrus Damiani (11), of als het slagtoffer der onrust, die hem verteerde, weg te kwijnen in den bloei zijner jaren, toen de Voorzienigheid hem in aanraking bragt met eenen man, die tot de edelen en wijzen van zijnen tijd behoorde; die in de Geschiedenis der Hervorming slechts nu en dan te voorschijn treedt en straks weder verdwijnt, en toch op Luthers lotgevallen en het gewigtige werk der Hervorming zelve een' onberekenbaren invloed geoefend heeft.

Wij bedoelen JOHANN VON STAUPITZ, Vicaris-Generaal van de orde der *Augustijners* in *Duitschland.* Deze stond, wat zijne denkbeelden omtrent eene Hervorming betrof, als in het midden tusschen ERASMUS en *Duitschlands* grootsten Hervormer. Hij doorzag geheel het diep bederf, dat de Kerk in hoofd en leden had aangetast. Niemand kon vuriger dan hij herstelling en verbetering wenschen; maar het ontbrak hem aan den moed, om haar zelf uit te voeren, of liever, hij vreesde voor zich zelven ontijdig en ongeroepen in het groote raderwerk in te grijpen. Intusschen sloeg hij naauwlettend de gangen der Voorzienigheid gade, wel bewust, dat de tijden van nog grooter gebeurtenissen zwanger gingen; en, waar hij eene vooruitgaande beweging bespeurde en de zaak van waarachtige verlichting bevorderen kon, daar rekende hij zich verpligt, dit uit al zijn vermogen te doen. Als deze, de kloosters zijner orde bezoekende, ook te *Erfurt* vertoefde, wekten LUTHERS gelaat en voorkomen in eene hooge mate zijne belangstelling op. Beide mannen gevoelden zich als door geheime aantrekkingskracht tot elkander gedreven. LUTHER verheelde hem geenszins zijne gemoedsbezwaren, die hem als aan den rand van een' afgrond der vertwijfeling gebragt hadden; en de edele Vicaris verzuimde niet den gestrengen boeteling de Godsdienst van JEZUS CHRISTUS van hare troostvolste en beminnelijkste zijde voor te stellen. Hij voerde den verslagen zondaar als aan den voet van het kruis. Hij leerde hem, dat het berouw en de bekeering, zullen deze van den echten stempel zijn, uit liefde tot God moeten geboren worden. Hij wees hem op het heerlijke doel en het loon van aardschen strijd en beproeving. Hij beval hem de lezing der Heilige Schriften bij herhaling aan, en ondersteunde deze raadgeving, door hem, bij zijn vertrek uit het klooster, eenen Bijbel ten geschenke te geven, waardoor een van LUTHERS vurigste wenschen vervuld werd.

Het licht begon in LUTHERS ziel te dagen, maar het werd ras weder door opkomende nevelen verduisterd. Door te groote overspanning naar ligchaam en geest stortte hij in eene gevaarlijke krankte. Al de benaauwdheden, die hem vroeger gefolterd hadden, keerden weder. Thans stond geen STAUPITZ als trooster aan zijne sponde, maar een hoogbejaarde Monnik, die, wat hem aan geleerdheid ontbrak, door eenvoudige vroomheid vergoedde, nam deze taak op zich. Hij bepaalde den kranke bij het geloofsartikel: *Ik geloof eene vergeving der zonden*, en deed hem gevoelen, hoe dit geloof dan alleen eenige waarde bezat en eenigen troost kon aanbrengen, wanneer men dit op de vergeving zijner eigene zonden toepaste. Deze eenvoudige toespraak was van eene hoogstweldadige werking op de gemoedsgesteldheid des kranken, en de meerdere kalmte van den geest scheen heilzaam op het ligchaam terug te werken. Hij werd als van de poorten des doods teruggebragt, en genas weder. Met verhoogden ijver begaf hij zich thans bij vernieuwing tot het lezen van *Augustinus* en den *Bijbel* (12) en tot de beoefening der *Grieksche* en *Hebreeuwsche* talen (13), om de Heilige Schrift ook in den grondtekst te kunnen lezen en verstaan. Weldra ontving hij nu ook de plegtige priesterlijke wijding, waarbij JOHANN LUTHER en velen zijner betrekkingen tegenwoordig waren, en de goede verstandhouding tusschen vader en zoon, welke sedert LUTHERS intrede in het klooster was afgebroken, weder ten volle hersteld werd.

De eerwaardige Vicaris had intusschen den *Augustijner*-Monnik in het klooster te *Erfurt* niet vergeten, en was er op bedacht, om voor LUTHERS rusteloozen geest een' edeler werkkring te openen. FREDERIK *de Wijze*, Keurvorst van *Saksen*, zóó gunstig bekend in de Geschiedenis der Hervorming — wiens stelregel het was, bij den grooten strijd der beginselen, die meer en meer in de

gemoederen werd voorbereid, onzijdig te blijven; de Voorzienigheid te laten werken, maar geen' voortgang van den menschelijken geest, geene ontwikkeling van het Christelijke leven met eene gewelddadige hand te onderdrukken en te vernielen, en die aan dien stelregel ook tot den einde is getrouw gebleven. — FREDERIK *de Wijze* had juist de Universiteit te *Wittenberg* gesticht, welke weldra als een schitterende parel aan de kroon van *Duitschland* zou blinken. Om den bloei der jeugdige Hoogeschool zoo veel mogelijk te bevorderen, zocht hij uit alle oorden de helderstdenkende en schranderste mannen bij een, en op aanbeveling van STAUPITZ werd LUTHER, in den jare 1508, als Hoogleeraar in de Wijsbegeerte naar *Wittenberg* beroepen.

De jeugdige Monnik meende deze roeping niet te mogen weêrstreven, hoewel eene betrekking, waarbij de *Theologie* op den voorgrond had gestaan, hem ongelijk wenschelijker zoude zijn voorgekomen. Hij bleef nogtans aan al de regels zijner orde getrouw, en verwisselde de kloostercel van *Erfurt* met eene cel in het *Augustijner* klooster te *Wittenberg*. Spoedig openbaarde zich bij zijne voorlezingen zijn toenemende afkeer van de Scholastieke Wijsbegeerte, en verheelde hij zijnen toeleg niet, om de wetenschap van het bij hem gehate dwangjuk van ARISTOTELES te ontslaan. Met eene bijzondere voorliefde zette hij in stilte zijne Theologische studiën voort, en na weinige maanden wist hij het *Baccâlaureaat* in de Godgeleerdheid te verwerven, waarbij hij de vrijheid verkreeg, om anderen uit de Heilige Schrift te onderwijzen (*ad Biblia*). LUTHER maakte gretig van deze vrijheid gebruik, en verklaarde achtereenvolgens voor een talrijk gehoor, de *Psalmen* en den brief aan de *Romeinen*. De verklaring van dezen brief was niet minder gewigtig voor hem zelven, dan leerzaam voor anderen. Hierdoor kwam het denkbeeld allengskens tot meerdere klaarheid voor zijnen geest, dat de mensch niet door zoo-

genoemde goede werken maar door het geloof geregtvaardigd wordt. Inzonderheid trof in het eerste Hoofdst. het 17de vs. dit woord zijne aandacht: »*De regtvaardige zal door het geloof leven!*" Het bleef, hoewel hij het toen nog niet volkomen verstond, als met onuitwischbare letteren in zijn harte gegraveerd, en het werd de leuze, waarmede hij als Hervormer tegen het koude stelsel der Roomsche Kerk in het strijdperk trad (14).

Maar, om hiertoe hem voor te bereiden, moest, onder de leiding der Goddelijke Voorzienigheid, nog eene andere gebeurtenis in zijn leven dienen. Het was zijne reis naar de *Hoofdstad der Christenheid*, de onttroonde Koningin der volken, waar hij al de diepte der wonde zou leeren peilen, welke toenemend bijgeloof en zedenbederf aan de Kerk hadden toegebragt.

III.

De Reis naar Rome.

Het is onnoodig, na het tafereel dat wij vroeger van den bedorven toestand der Kerk hebben opgehangen, uitvoerig het bederf te schilderen, dat *Rome*, het hart en middelpunt der Christenheid, waaruit het frissche levensbloed door al de aderen des ligchaams moest uitstroomen, als een doorvretende kanker had aangetast. Tot welk een peil der laagste onzedelijkheid moesten volk en Geestelijkheid beide gezonken zijn, dat men eenen Alexander VI, dat monster der ongeregtigheid, den afschuwelijken Borgia, half verzopen in ontucht en brasserij, die met gifkelk en moorddolk speelde, op het gestoelte van Petrus had kunnen dulden en als den Stedehouder van Christus eerbiedigen. »*Hoe digter bij Rome hoe slechter Christenen!*" dit gezegde, later door Luther geuit, is tot een spreek-

woord geworden, dat men ook in de volgende eeuwen maar al te zeer bekrachtigd vond. En zoo de getuigenis van LUTHER ons eenigzins verdacht en eenzijdig mogt voorkomen, dan volsta hier de getuigenis van den scherpzienden MACHIAVELLI, die uit het zelfde verschijnsel den zekeren ondergang van het Christendom, dat hij zich niet buiten de verbasterde vormen der Roomsche Kerk kon denken, meende te kunnen voorspellen. »Het groote en beslissende voorteeken van den naderenden ondergang des Christendoms" zegt hij »is de waarneming, dat hoe nader de volken zich bevinden bij de hoofdstad der Christenen, des te weiniger Christelijke gezindheden men onder hen waarneemt. De schuld daarvan ligt in de ergerlijke voorbeelden en misdaden van het Roomsche Hof. Daardoor heeft *Italië* alle gronden van vroomheid en alle gevoel voor de Godsdienst geheel en al verloren. Wij *Italianen* moeten het dus voornamelijk aan onze Kerk en Priesters wijten, dat wij tot goddeloozen en booswichten geworden zijn" (15).

De krijgszuchtige JULIUS II, wien beter de maliënrok dan het kleed eens Priesters paste, droeg thans de driedubbele kroon. In de eene hand zwaaide hij het zwaard, en in de andere den bliksem van het *Vatikaan*, welke *Frankrijk* met het *Interdict* moest treffen. Het was onder de regering van dien Paus, en niet gelijk men veelal verkeerd vindt opgegeven, onder LEO X, dat LUTHER (volgens sommigen in het jaar 1510, volgens anderen twee jaren later) met een' anderen kloosterbroeder naar *Rome* gezonden werd, om een geschil, dat onder de *Augustijners* gerezen was, te doen beslechten (16).

Welke grootsche voorstellingen en verwachtingen wekte deze reize bij LUTHER op! Hij was nog altijd de ijverige en regtgeloovige zoon der Kerk, wier onfeilbaarheid bij hem boven allen twijfel verheven was. *Rome* was in zijn oog nog altijd de *heilige Stad*, en dáár hoopte hij welligt

voor zijn geschokt gemoed de rust volkomen te zullen wedervinden. »Ik ben," zegt hij »uit vroomheid naar *Rome* gegaan." Weinig vermoedde hij, dat aan dit geloof zulk een beslissende schok zou worden toegebragt, en dat hij met geheel andere inzigten zou terugkeeren.

Reeds het begin zijner reize was door teleurstelling gekenmerkt. De eenvoudige *Saksische* Monnik ergerde zich niet weinig, hoe digter hij *Italië* naderde, over de ongeregelde en weelderige leefwijze der kloosterlingen en Geestelijken; en toen hij eenmaal waagde zijne verwondering en verontwaardiging daarover te doen blijken, was hij genoodzaakt aan het klooster, dat zich eerst herbergzaam voor hem geopend had, met gevaar van zijn leven te ontvlugten. De gloeijende *Italiaansche* hemel werkte ongunstiger op zijn gestel dan de ruwere luchtstreek van het Noorden. Te *Bologne* werd hij op nieuw door eene gevaarlijke krankte aangetast. Eindelijk weder hersteld, mogt hij het doel zijner reize bereiken. De Stad der zeven heuvelen lag voor hem! Bij dit gezigt werd hij door een soortgelijk gevoel overmeesterd, als het Christenleger bij den eersten kruistogt aangreep, toen *Jeruzalem* de *heilige Stad* zich het eerst aan aller blikken voordeed. Of was dit niet datzelfde *Rome*, waar de grootste Redenaar der oude wereld had gesproken, waar zijn VIRGILIUS en PLAUTUS hadden geleefd, waar reeds vroeg eene Christelijke gemeente was gevestigd, aan welke PAULUS schreef, waar deze Apostel predikte, waar een PETRUS zijnen Heer met den marteldood had verheerlijkt? — Was deze stad niet gedurende eene reeks van eeuwen de wetgeefster der gansche Christenheid geweest, en nog de zetel van den gezalfde des Heeren, dien hij als onschendbaar eerbiedigde, in wien hij den Opvolger van PETRUS zag, die de sleutelen droeg van het Koningrijk der Hemelen? — Door zulke gedachten en herinneringen getroffen, wierp hij zich op zijn aangezigt

neder, en riep vol aandoening uit: »*Heilig Rome*, *wees gegroet!*"

Het scheen als of **Luther**, *Rome* binnentredende, den voet binnen eenen toovercirkel had gezet, waar alles met *magische* kracht op hem werkte. Al de kerken en kapellen doorkruiste hij. Al de wonderverhalen en legenden, die hem werden opgedischt, geloofde hij. Hij liet zich geheel en al door het zoete en bekoorlijke van het gevoel medeslepen, dat wij allen eenigermate kennen, van met voorwerpen te dweepen, die wij in onze vroegste kindschheid als heilig leerden beschouwen, schoon het rijpend verstand reeds de waarheid dier voorstellingen leerde betwijfelen. Het kwam hem voor, dat elke godsdienstige verrigting te *Rome* ongelijk meerdere waarde dan elders bezat. Toen hij vernam dat, naar het Roomsche volksgeloof, die moeder zeker zalig zoude worden, wier zoon op den avond vóór *St. Jansdag* te *Rome* de dienst verrigtte, deed het hem, uit liefde tot zijne moeder innig leed, dat hij, bij te grooten overvloed van Geestelijken, die zich daartoe aanboden, niet zelf de mis bedienen kon. Zulk eene waarde hechtte hij toen nog aan deze plegtigheid, dat hij, in lateren leeftijd op dit tijdperk terugziende, van zich zelven verklaarde: »Ik had kunnen wenschen, dat mijn vader en moeder gestorven waren, om voor hen te mogen offeren. Zóó vast geloofde ik door de kracht mijner voorbidding hunne zielen uit het vagevuur te kunnen verlossen." (17)

Maar deze begoocheling duurde niet lang. Spoedig ergerde het hem, dat de mis, eene in zijn oog zóó heilige en eerbiedwaardige plegtigheid, door de meeste Priesters zóó oneerbiedig en al raffelend (*rips raps*) gelezen werd. Eenmaal, als hij zelf, met hooggestemd gevoel, dit werk verrigtte, was hij naauwelijks halverwege gevorderd, als de Priester, die voor een ander altaar stond, reeds lang geëindigd had; en deze, **Luther** op zijde tredende, beet

hem in het oor: »*Passa, Passa! maak voort, maak voort! zorg dat onze lieve vrouw haar' zoon wat spoedig terugkrijge!*" hiermede zinspelende op de verandering van brood en wijn in het waarachtige ligchaam des Heeren, waaraan LUTHER, hoe onbegrijpelijk hem dit wonder ware, te goeder trouw en van ganscher harte geloofde. Uit hoofde zijner zending werd hij ook in de kringen van hoogere Geestelijken toegelaten, en hier werd zijn Godsdienstig gevoel nog grover en ruwer beleedigd. Eens met onderscheidene Prelaten aan tafel zittende, verhaalde een hunner, al schertsend, hoe hij bij het Sacrament des Altaars, in plaats van de woorden der wijding, die brood en wijn in vleesch en bloed moesten veranderen, gezegd had: »*Brood zijt ge, en brood zult ge blijven! Wijn zijt ge, en wijn zult ge blijven!*" (*Panis es, panis manebis, vinum es, vinum manebis!*) en hoe hij daarop den *Monstrans* omhoog had geheven en het volk daarvoor aanbiddend was nedergeknield. Men oordeele over LUTHERS verwondering en verontwaardiging, toen hij het heiligste alzoo hoorde aanranden en ontheiligen door mannen, die door hun gedrag de eere der Kerk moesten handhaven en in geloof en heiligheid boven anderen moesten uitblinken. Zijne ziel kromp huiverend te zamen, bij de gedachte, wat het zijn zou, indien ook de Pausen, Kardinalen en andere Geestelijken zóó dachten en het volk bedrogen, indien hij zelf onder de bedrogenen moest geteld worden. Dit was niet alles. Er werd waarlijk weinig doorzigt toe vereischt, voor wie te *Rome* verkeerde, om op te merken, dat CHRISTUS Stedehouder ongelijk meer aan het aardsche dan aan het Hemelsche dacht; ongelijk meer zich over de zege zijner wapenen dan over het zielenheil der hem toevertrouwde kudde bekommerde. En wat LUTHER verbaasde en bedroefde, daaraan waren *Rome's* ingezetenen reeds lang gewoon geworden. Dáár verhaalde men zonder eenige ach-

terhoudendheid, hoe ALEXANDER VI zelf den giftbeker had gedronken, voor een' zijner Kardinalen bereid; hoe de jongere BORGIA, na de gruwelijkste schanddaden te hebben gepleegd, in *Spanje* in den kerker was geworpen, en om een' biechtvader had gevraagd, maar den Kloosterbroeder had doorstoken, en, in zijne monnikskap gehuld, was ontvlugt. Dáár wees men hem, in eene der straten, een vrouwenbeeld in Pauselijke kleederdragt, hetwelk de beruchte Pausin JOHANNA (18) moest voorstellen. En toch had LUTHER nog geenszins al den eerbied verloochend, dien hij vroeger voor *Rome* gekoesterd had. O, wie LUTHER ligtvaardig veroordeelen, als die er den hoogsten wellust in hebbe gevonden, alles te vernielen en te verdelgen, zij mogten eenigzins naauwkeuriger de geschiedenis van zijn inwendig leven nagaan, en daaruit opmaken, hoeveel het hem gekost moet hebben, geheel met de oude, en in zijn oog altijd nog eerwaardige, Moederkerk te breken! Hoeveel hij ook te *Rome* gezien had, wat van het diep bederf dier stad getuigde, wat zijne ziel met droefheid vervulde, zijn hart van spijt en ergernis deed gloeijen, hij hechtte nog zoo veel aan de heiligheid dier plaats, aan de overlevering der Kerk, aan de magt en het gezag van haar geestelijk Opperhoofd, dat hij zich tot eene bijgeloovige handeling vernederde, waarover hij naderhand, toen hem als het ware de schellen van de oogen waren gevallen, als zijns onwaardig, heeft moeten blozen. Men vertoonde aan de goedgeloovige Pelgrims, die *Rome* bezochten, onder de vele voorwerpen van bijgeloovige vereering, ook den zoogenoemden *Pilatus-trap*, denzelfden, gelijk men voorgaf, die voor het regthuis des Romeinschen Stedehouders had gestaan, en op eene wonderdadige wijze van *Jeruzalem* naar *Rome* was overgebragt. Wie dien trap, waarop de gezegende Verlosser van zondaren zijne voetstappen had gezet, als blijk van boetvaardigheid, op zijne knieën be-

klom, die mogt op volkomen aflaat rekenen. Ook dit middel wilde LUTHER beproeven om tot eene gewenschte zielrust te geraken. Op de ontbloote knieën kroop hij, onder tranen en gebeden, deze trappen op en af. Maar hij vond niet wat hij gezocht had. Veeleer begon hij nu levendig te beseffen, hoe magteloos zulke ziellooze handelingen waren, om een gemoed, dat naar ware zielrust en vergeving hijgt, inwendig te bevredigen. Thans drong datzelfde woord, dat te *Wittenberg* in de eenzaamheid zijner cel het eerst zijne aandacht had getroffen; dat te *Bologne*, toen hij op het ziekbed was nedergeworpen, hem vertroost had, op nieuw als een lichtstraal in zijne ziel: »*De regtvaardige zal door het geloof leven.*" Op dit woord bleef hij peinzen, toen hij, diep gekrenkt en teleurgesteld in zijne zoetste droomen en verwachtingen, de hoofdstad der Christenheid verliet. *Rome* was voor hem *Rome* niet meer. De stralenkrans om het hoofd der Heilige was verdwenen. Het afgodsbeeld, waarvoor hij tot hiertoe met kinderlijken eerbied lag neêrgeknield, was van het voetstuk afgeworpen. Maar het geloof aan Gods genade in CHRISTUS, als het eenige plegtanker der behoudenis, was hem des te dierbaarder geworden, en dit geloof bleef de schat, dien hij van nu af in het binnenste heiligdom zijner ziel bewaarde.

Nadat LUTHER te *Wittenberg* was teruggekeerd, werd hij tot Doctor in de Heilige Godgeleerdheid bevorderd. Hij legde hierbij den plegtigen eed af, om de waarheid des Euangeliums manmoedig tegen elke dwaalleer te verdedigen. En dat hij dien eed in dien zin verstaan heeft, dat het gezag der Heilige Schrift boven alles moest gelden, dit zal niet enkel het vervolg der Geschiedenis getuigen, maar blijkt ook uit het geen hij kort daarna aan één zijner vrienden schreef: »Ik D^r. MARTINUS LUTHER ben er toe gedwongen en geroepen Doctor te worden, zonder eenigen

dank, uit loutere gehoorzaamheid. Nu zal ik in Gods naam op leeuwen en slangen treden, en de jonge leeuwen en draken met den voet vertrappen, en dat zal gedurende mijn leven begonnen en na mijnen dood voltooid worden (19)."

Wij hebben de reis van LUTHER naar *Rome* zóó omstandig beschreven, omdat zij een dier lichtende punten in de Geschiedenis der Hervorming is, welke den *Protestanten* Gods vinger daarin het helderst aanwijzen. Wij zagen, hoeveel van het middeleeuwsche stof des bijgeloofs den grooten Hervormer zelven in zijne vroegere levensjaren nog aankleefde; en hoe hij eerst, nadat hij *Rome* bezocht en de nietigheid en krachteloosheid van dat bijgeloof aan zijne eigene ziel ondervonden had, — dat stof van voetzool en kleederen leerde afschudden. Wij zagen met welk een' glans *Rome's* achtbaar beeld in zijn oog was omstraald, toen hij derwaarts toog, maar ook van welk eene hoogte zijne verwachting werd nedergeslingerd, toen hij dit beeld niet langer in den tooverspiegel zijner verbeelding bezag, maar van nabij in de koude en naakte werkelijkheid voor oogen kreeg. Ware LUTHER niet te *Rome* geweest, had hij dáár niet, nevens schrikbarend zedenbederf, het ongeloof en bijgeloof vereenigd op den troon, en soms onder hetzelfde koorhemd vermomd gezien, — wij zouden het voor het minst moeten betwijfelen, of hij wel in den strijd tegen *Rome* die vastheid van geest zou hebben aan den dag gelegd, die hij nu tot verbazing der wereld geöpenbaard heeft; of hij niet het hoofd, door den banbliksem bedreigd, in het einde zou hebben gebogen? LUTHER schijnt dit zelf gevoeld te hebben. »Ik wilde voor geen duizend gulden" plagt hij later te zeggen, »dat ik niet te *Rome* geweest was." »Wie het eerst naar *Rome* gaat" (zóó drukt hij zich in zijn geschrift: *Aan den Christelijken adel der Duitsche natie* uit) »zoekt den schelm, wie ten tweede male dáár komt, vindt

den schelm; en wie ten derde male van daar henengaat, brengt den schelm mede naar huis." Niet anders was de indruk, door het bezoeken van de stad der *Cesars* en der Pausen, op eenen ULRICH VAN HUTTEN en PHILIPS *van Bourgondië* te weeg gebragt, en hun voorbeeld bevestigt ons de juistheid der opmerking van eene begaafde Schrijfster (20): dat wie *Rome* in die dagen bezocht, gevaar liep om een vrijgeest te worden, of als van zelve genoopt werd zich in de armen der Hervorming te werpen. Dit was het dan, wat LUTHER zóó stout en beslissend deed spreken, nadat hij eenmaal was opgetreden, om aan dat *Rome*, waarvoor de volken nog in slaafschen eerbied zich nederbogen, de bedekselen der schande af te rukken, want hij getuigde wat hij gezien had, wat zijne vijanden niet konden of durfden weêrspreken. Dit was het, — de gestrenge waarheidsliefde vordert ook deze getuigenis, — wat hem wel eens te verre deed gaan, en haar, die hem verstooten had, die zich voor zijne onverzoenlijke vijandin had verklaard, met te weinig verschooning, met te hevige verbittering deed aanranden. Wij zagen, *eindelijk*, hoe LUTHER, als aan de hand van zijnen Hemelschen Leidsman en Opvoeder naar *Rome* gebragt moest worden, om dáár, waar hij de verlangde ruste vruchteloos zocht, hem de ongenoegzaamheid van al die middelen te leeren kennen, waarin hij tot hiertoe heul en troost gezocht had, en dat geloof onwrikbaar in zijn hart te planten, hetwelk het leven zijner ziel, de ziel en het levensbeginsel der Hervorming is geworden.

Voortreffelijk heeft een onzer Nederlandsche Dichters (21) zich geheel in den toestand des Hervormers verplaatsende, deze omkeering in LUTHERS gemoed bezongen:

. . . . . Worstelend in de engte van zijn cel
Of zwervend door de stad der *Cesars*, vraagt hij beide,

Wat géén van beide heeft te geven! ... en God zeide:
»Daar zij licht!" en het licht verrees hem uit dat Woord,
Op *Erfurts* kloosterstof veroverd! Ja hij hoort
Als uit Gods eigen mond den Euangeliezegen:
»Geloof! — De zaligheid is in geen *doen* gelegen
Van menschen. Ze is Gods werk. Geregtigheid en heil,
Voor schat noch wijsheid, voor geen boete of aflaat veil,
Is gave van zijn liefde aan zondaars. 't Eeuwig leven
(Geloof in CHRISTUS en zijn zoendood!) is gegeven!"

Dat woord werd leven in zijn ziel, wordt in zijn mond
Een overwinnend zwaard. — Hervorming, gij bestondt!

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE STRIJD TEGEN DEN AFLAATHANDEL EN DE ROOMSCHE HIERARCHIE.

Les adversaires de la vérité, en croyant par leur violence faire leur oeuvre font celle de Dieu même.
MERLE D'AUBIGNÉ.

I.

De eerste stap.

Het beslissende tijdstip, waarop het groote werk der Hervorming, waarvan meer dan twee eeuwen hadden zwanger gegaan, niet slechts aangevangen maar ook met kracht zou worden doorgezet, was eindelijk verschenen. — De mijn, welke met eene ontploffing dreigde, had al hare brandbare stoffen ingeladen, slechts ontbrak nog de vonk, die haar zou doen ontvlammen. Het zaad, door de Wegbereiders der Hervorming gezaaid, was op vele plaatsen verstikt, maar ook op vele plaatsen welig opgegaan. Alleen ontbrak nog de hand, welke de sikkel in het koren zou slaan. En die man, — wij zagen het, hoe hij zelf door de leiding der Goddelijke Voorzienigheid in zijne lotgevallen, voor die gewigtige bestemming was rijp geworden, — was de Augustijner Monnik van *Wittenberg*. Men meene nogtans niet, dat hij zelf, toen hij de zwakke maar stoutmoedige hand aan de sikkel sloeg, die bestemming volkomen begrepen en eene Hervorming bedoeld heeft. Veeleer zien wij hem door den stroom der omstandigheden, en bij de trapsgewijze opklaring zijner eigene denkbeelden, gedurig

verder voortgerukt, dan hij in den aanvang van den strijd had vermoed, en alzoo het aangewezene punt te gemoet gevoerd, waarop hij in de Geschiedenis der menschheid als *Duitschlands* eerste Hervormer zou staan. Maar juist hierdoor staat hij voor onze oogen dáár, meer als het werktuig eener hoogere onzigtbare magt, meer als de uitvoerder van Gods raad in de opvoeding van ons geslacht, dien wij bij de uitkomst eerbiedigen, dan als een held of veroveraar, die het plan van den veldtogt door hem geopend, vooruit overzien en geteekend, of de overwinning door hem behaald, vooraf berekend heeft (1).

Strekt deze opmerking, waarbij het menschelijke meer terug, en het Goddelijke op den voorgrond treedt, tot bevestiging van ons Christelijk geloof, dat de groote wedergeboorte in de wetenschappelijke en Godsdienstige wereld, welke thans werd voorbereid, van God is uitgegaan: wij voegen er aanstonds eene andere opmerking bij, welke eene gelijke strekking heeft. Zij is deze: dat de Hervorming in haar oorsprong en vroegste ontwikkeling aan hare bitterste vijanden en bestrijders onberekenbaar veel heeft te danken gehad. Immers de naast aanleidende oorzaak, welke LUTHER tot den eersten beslissenden stap bewogen heeft, zal ons doen zien, hoe de ergerlijke overdrijving der schromelijkste misbruiken, die thans ieder weldenkend Katholiek niet minder dan de Protestant zal verfoeijen, de Hervorming te voorschijn heeft geroepen. Geen onzer lezers kan onkundig zijn, dat wij hier den schandelijken Aflaathandel bedoelen, die nooit schaamteloozer gedreven werd, dan toen de Dominikaan JOHANN TETZEL of DIETZEL, afgevaardigde van den Kardinaal ALBRECHT *van Maintz*, op de grenzen van *Saksen* predikte (2). Eer wij nogtans dezen man en zijn bedrijf, dat zulke gewigtige gevolgen gehad heeft, nader doen kennen, moeten wij den oorsprong en voortgang van dit misbruik uit de Geschiedenis opdelven.

Het behoorde tot de regelen der vroegste kerketucht, dat de boeteling, eer hij in de gemeenschap der Kerke hersteld werd, het berouw, dat hij voorgaf, ook door uitwendige teekenen van boete deed blijken, door het misdrevene te herstellen, of zich aan de straffen, door de Geestelijkheid hem opgelegd, te onderwerpen. Wij willen dit beginsel geenszins onchristelijk en strijdig met het Euangelie noemen. Het wees, ook in de tijden van toenemende verbastering, nog altijd het zedelijke karakter des Christendoms aan, en heeft op de ruwe en onbeschaafde volkeren van het Noorden ongetwijfeld heilzaam gewerkt. Maar het lag toch in den aard van dit begrip, of liever in de ontwikkeling, daaraan door de Kerk gegeven, dat de mensch, die alzoo zijne wederherstelling in de Goddelijke gunst zelf meende te kunnen uitwerken, ligtelijk tot eene ziellooze werkheiligheid kon verleid worden, of ook, uit afkeer van smart en schande, op alle middelen bedacht werd, om zich aan de opgelegde straffen te onttrekken. En welk middel was daartoe gereeder voorhanden, dan door zoogenoemde werken der liefde, rijke giften aan de armen, kloosterstiften en kerken, zich van deze straffen vrij te koopen? Dit vond ingang. Maar wat eerst uitsluitend voor de armen bestemd was, vloeide daarna geheel der hooge Geestelijkheid toe; en nadat de Bisschop van *Rome* meer en meer tot het inzigt was gekomen, dat het hem alleen toekwam de sleutelen van *St. Petrus* te dragen, begreep hij, dat ook hij boven anderen het regt bezat, om opheffing van kerkelijke straffen (*dispensatie* en aflaten) en vergeving van zonden te verleenen, welke zich aanvankelijk tot de levenden bepaalde, maar eindelijk ook tot de gestorvenen in het vagevuur zich uitstrekte. Van nu af was eene goudader aan den voet van den Roomschen stoel geopend, welke onuitputtelijk beloofde te vloeijen. BONIFACIUS VIII stelde het Pauselijk jubeljaar in, waarbij een algemeene aflaat voor

de gansche Christenheid werd verkrijgbaar gesteld. THOMAS AQUINAS bewees met scholastieke spitsvondigheid, dat de Kerk in de oneindige verdiensten van CHRISTUS en die der Heiligen een' onmetelijken schat bleef bezitten, waarvan de Paus alleen de vrijmagtige uitdeeler was. CLEMENS VI heiligde dien schat van goede werken tot kerkelijk gebruik. Zijne opvolgers bleven niet in gebreke hiervan al het voordeel te trekken, dat in hunne magt stond, en, zoo dikwerf zij geld of legerbenden tot den krijg tegen de *Sarracenen*, *Hussiten* en *Turken* behoefden, of in gelijke gevallen verkeerden, waarin eene hedendaagsche Mogendheid eene geldleening zou openen, een' Aflaat uit te schrijven.

LEO X, uit het edele bloed der MEDICIS gesproten, had in den jare 1513 den Pauselijken stoel beklommen. Hij was een waardig afstammeling van het geslacht, dat den bloei der kunsten en wetenschappen in *Italië* tot eene ongekende hoogte opgevoerd, en daardoor zijn' naam en roem vereeuwigd had. Doordrongen van liefde en bewondering voor de meesterstukken der Oudheid, wilde hij, dat alles wat hem omringde eene klassieke tint zou dragen, en van een' klassieken smaak zou getuigen. Het scheen als of *Rome* in *Florence*, het *Vatikaan* in het *Tusculum* moest herschapen worden. Hoogst beschaafd en beminnelijk in den omgang, milddadig, prachtlievend en verkwistend, zonder zich aan de ondeugden over te geven, waarmede zijne Voorgangers zich zelven onteerd en bezoedeld hadden, had hij de zeden der minstbedorvene hovelingen van dien tijd. LUTHER — en dit zegt veel tot zijnen lof — heeft aan de persoonlijke hoedanigheden van dezen Paus altijd regt laten wedervaren (3). In een tijdperk van vrede en welvaart, zou hij, op een' wereldlijken troon gezeten, welligt een uitmuntend Vorst hebben kunnen zijn: maar hij voegde allerminst op den zetel van

St. Pieter, in eenen tijd van algemeene gisting en onrust, om zijne Kerk bij dreigend gevaar te beschermen. Het ontbrak hem geheel aan dien ernstigen en godsdienstigen zin (volgens de getuigenis van SARPI zelven, den geschiedschrijver van het *Concilie van Trente*), die in een Kerkelijk Opperhoofd allerminst mogt ontbreken, dien men zelfs aan eenen HILDEBRAND geenszins vermag te ontzeggen. De liefde tot de schoone kunsten en letteren had de liefde tot het Christendom schier geheel uit zijn gemoed verdrongen (4). Maar die verwaarloosde zorg voor het heil zijner Kerk zou zich met gestrengheid aan hem wreken. Die overdrevene liefde tot de kunst zou dienstbaar worden aan de zaak der Hervorming, zou het wapen smeden en scherpen, dat eerlang tegen de Pauselijke kroon zou worden opgeheven. Dat doorzag de verblinde LEO niet, die altijd van vrede droomde en geen gevaar, — maar zóó bestuurde het de Voorzienigheid.

Het behoorde tot een zijner meest geliefkoosde ontwerpen den opbouw der prachtige *St. Pieterskerk* te *Rome*, welke onder JULIUS II begonnen was, voort te zetten en te voltooijen. Dit gebouw, de stoute schepping van den onsterfelijken geest van MICHAËL ANGELO, moest, als voortbrengsel der moderne kunst, met de reusachtigste gewrochten der Oudheid wedijveren, en, zoo mogelijk, ze alle overtreffen. Maar daartoe werden aanzienlijke sommen vereischt, en de Pauselijke schatkist was door de Pauselijke hofhouding, door feesten en gastmalen, door den aankoop van handschriften, schilderstukken, vazen en standbeelden tot opluistering van het Vatikaan, ten eenemale uitgeput.
Gemakkelijk liet daarom LEO zich bewegen, om, op den voorslag van den Kardinaal PUCCI, in eene Bul van het jaar 1516, een' algemeenen aflaat af te kondigen, welke zoo wel voor gestorvenen als voor levenden zou gelden. Het

drijven van dezen handel in *Duitschland* werd aan den jeugdigen ALBRECHT VAN BRANDENBURG, Aartsbisschop van *Maintz*, opgedragen of liever verpacht; een' Vorst, die van denzelfden smaak voor de letteren, maar ook van denzelfden ligtzinnigen geest als LEO doordrongen was. ALBRECHT zag weder naar ondercommissarissen uit, die met de Pauselijke *Indulgentie*-brieven voorzien, als aflaatkramers de *Duitsche* Staten zouden doorreizen. Men vestigde met dit doel eerst het oog, niet (gelijk sommige Roomsch-Katholieke geschiedschrijvers beweerd hebben) op de *Augustijners*, maar op de *Franciskanen* of *Minoriten;* doch daar men hen weinig gezind en geneigd vond, om den naam hunner orde aan een bedrijf te leenen, dat reeds algemeene opspraak en ergernis verwekte, wendde men zich tot de *Dominikanen.* De laatsten hadden reeds vroeger blijken van geschiktheid en bedrevenheid in dezen handel gegeven, en boden zich met JOH. TETZEL, Prior bij deze orde, volgaarne hiertoe aan. De eenvoudige opgave dezer Historische bijzonderheden moge voldoende zijn, om de ongerijmde beschuldiging te weêrleggen, als of het groote werk der Hervorming zijnen oorsprong had gevonden in den lagen naijver der *Augustijners* op de *Dominikanen*, omdat zij hun aandeel aan dezen winstgevenden handel moesten derven; eene beschuldiging, welke, hoe dikwerf reeds wederlegd, nog in onze dagen weêrklank heeft gevonden, en op hoogen en stouten toon is uitgesproken (5).

Na deze uitweiding keeren wij tot den beruchten aflaatkramer TETZEL terug. Wij verlieten hem op de grenzen van *Saksen*, die hij, wegens een verbod van den Keurvorst, niet vermogt te overschrijden, maar wel zoo digt mogelijk zocht te naderen. Wij vinden hem te *Jüterbock*, vier mijlen van *Wittenberg*, weder!

Welligt stelt men zich, als men dezen Aflaatkramer hoort

noemen, eenen gewonen rondreizenden bedelmonnik voor, die barrevoets steden en vlekken doorwandelde, om zijne geestelijke waren rond te venten. Men bedriegt zich. Beter was voor de Pauselijke Commissarissen gezorgd. In een fraai en gemakkelijk rijtuig gezeten, door drie Ridders in volle wapenrusting geleid, en vergezeld van een talrijk gevolg, zette Tetzel zijne reize voort. Niets was gespaard, om zijnen intogt binnen de steden, welke hij doortrok, indrukwekkend te maken. Niets evenaarde het gejubel, waarmede hij ontvangen werd. Zoodra hij eene stad genaderd was, werd een bode met de aankondiging aan de Overheid afgevaardigd: » dat de genade Gods, en van den Heiligen Vader, den Paus, voor hare poorten verschenen was." Nu geraakte de geheele bevolking op de been. De klokken werden, als bij de aankomst van een vorstelijk personaadje, geluid. De stedelijke Raad, de Geestelijkheid in haar plegtgewaad, de Monniken met hunne kruisen, de stedelijke gilden met hunne vaandels, de onderwijzers en hunne scholieren met brandende waskaarsen in de hand, togen den trein te gemoet, die, na de eerste wederzijdsche begroetingen, in plegtigen optogt zich naar de hoofdkerk rigtte. De Pauselijke Bul, waarbij de aflaat was afgekondigd, werd op een fluweelen met goud omzoomd kussen vooruitgedragen. Hierop volgde de Apostolische Commissaris met een rood houten kruis, als teeken zijner waardigheid, in handen, dat bij de komst in de kerk, van de Pauselijke wapens omhangen, voor het altaar werd opgerigt (6.) Na deze plegtige ontvangst beklom Tetzel het predikgestoelte, en hield ten aanhoore der zich verdringende menigte met eene donderende stem zijne predikatie, waaruit wij slechts enkele zinsneden behoeven aan te halen, om haren geest en inhoud te doen kennen:

» Gij hoort" (dus sprak hij de verbaasde, scherpluisterende menigte aan) » uwe ouders en andere afgestorvenen

klagen: »»Ach, erbarm u over ons! Wij moeten de vreesselijkste folteringen verduren; gij kunt ons door eene aalmoes redden, maar gij wilt niet. Wij hebben u het leven geschonken, u gevoed, u onze tijdelijke bezittingen nagelaten, en nogtans zijt gij zóó hardvochtig, dat gij ons niet bevrijden wilt, ons in de vlammen laat, en verhindert in de beloofde heerlijkheid te komen."" Weet gij niet, dat, wanneer iemand eene reis naar *Rome* wil doen, men gewoon is zijn geld in *banco* te leggen, en vijf, zes of zeven procenten te geven, opdat men het veilig terug ontvange. En gij wilt niet eens voor het vierde van een gulden, deze (aflaat)-brieven nemen door welker kracht gij niet uw geld, maar uwe van God geschonkene onsterfelijke zielen in het Hemelsche Vaderland kunt brengen." Hij beweerde al verder, dat het roode kruis, voor het altaar geplaatst, van geen mindere kracht was dan het kruis van CHRISTUS; dat de Heere God al zijne magt aan den Paus had overgedragen; dat Hij, TETZEL, met den Apostel PETRUS naauwelijks in den hemel zou willen ruilen, want dat hij althans niet minder zielen, door den aflaat, uit het vagevuur verlost had, dan deze door zijne prediking zielen op aarde had bekeerd; dat zoo ras het geld op den bodem der kist klonk, de ziel uit het vagevuur ten hemel voer (7); dat zelfs, indien iemand de Heilige Moeder Gods, — onze pen weigert schier dit neder te schrijven, — onteerd had, hij uit kracht van den aflaat volkomene vergeving zou kunnen ontvangen, »hetwelk," voegde hij later daar bij, toen hij gedwongen was deze stelling tegen LUTHER te verdedigen: »hetwelk zóó klaar als de dag is." Dergelijke redenen werden doorgaans besloten met het geroep: *Leg in, Leg in, Leg in!* dat met het verachtelijk marktgeschreeuw van kramers en dobbelaars op volksfeesten en kermissen de meeste overeenkomst had.

Indien deze bijzonderheden niet door de onwraakbare getuigenis der Geschiedenis waren gestaafd, zij zouden ons ongeloofelijk voorkomen. Indien wij dit misbruik op zich zelve bleven beschouwen, zonder op de gevolgen in de toekomst te zien, wij zouden ons naauwelijks kunnen weêrhouden te vragen: Hoe kon de Heer in den hemel, die het Hoofd en de Beschermer van het rijk der waarheid is, zulk eene verregaande ontheiliging van de dierbaarste en troostvolste waarheid, de vergeving der zonden, zulk eene bespotting van den hoofdinhoud des Euangeliums, straffeloos gedoogen? Maar het antwoord ligt gereed: tot zulk eene ontroerende hoogte moest het misbruik gaan, om tegenstand en terugwerking te doen geboren worden. Voorwaar! indien Tetzel als heimelijk begunstiger der Hervorming eene poging had willen doen, om dien tegenstand uit te lokken, of opzettelijk had willen beproeven, tot welk uiterste zich met het gezond verstand en het zedelijk gevoel der menschen een onwaardig spel liet drijven, hij had niet staatkundiger of beter kunnen handelen dan hij werkelijk deed.

De heillooze invloed, dien zulk een handel, waarbij de ergerlijkste zonden, volgens een vast tarief (*zondentaxen* (8)), werden kwijtgescholden, op de zedelijkheid des volks hebben moest, deed zich onmiddellijk gevoelen. De menigte stroomde van *Wittenberg* naar *Jüterbock* en *Zerbst* om Tetzel te hooren, en keerde van daar met aflaatbrieven weder. Luther, die reeds uit de verte een scherp bespiedend oog op den aflaatkramer hield geslagen, ontving ook de zoodanigen in het heilig Biechtgestoelte, die beleden aan de ergerlijkste zonden schuldig te staan, maar op zijne ernstige vermaning, om daarvan afstand te doen, zich weigerachtig betoonden, en nu de gekochte aflaatbrieven vertoonden, waardoor de rekening tusschen God en hun geweten genoegzaam vereffend was. Dat was

te veel voor den volijverigen en gemoedelijken man, die ook dit gedeelte van zijn ambt met heilige naauwgezetheid waarnam. Hij had *Rome* en haar bederf gezien, maar hij had gezwegen. Hij had reeds veel van Tetzel en diens geruchtmakende prediking gehoord, en hij had tot hiertoe, uit eerbied voor den Paus en de Kerkelijke instellingen, evenzeer het stilzwijgen bewaard. Maar nu de wolf van nabij zijne schaapskooi bedreigde; nu hij de hem toevertrouwde kudde ten verderve zag gevoerd, nu oordeelde hij, dat langer te zwijgen zondig en misdadig ware. En wie, zoo hij eenig gevoel voor pligt en waarheid heeft, — schoon hij overigens meene Luther van te groote drift en voortvarendheid te moeten beschuldigen, — wie zou hier anders durven oordeelen? Hij begon met kracht en waardigheid tegen den aflaat of liever tegen de schandelijke wijze, waarop de handel daarin gedreven werd, te prediken, en sprak het luide uit, dat hij zich weinig bekommerde, of hij deswege door velen als een ketter beschouwd en veroordeeld werd. Die prediking (het eerste geschrift van Luther dat in druk verscheen) maakte op Tetzel den indruk, dien men had kunnen verwachten. Hij stoof in woede op. Hij bulderde van den kansel tegen den vermetelen Augustijner, en liet op de markt van *Jüterbock* een groot vuur ontsteken, in welks vlammen men de bedreiging moest zien, hoe het hem en alle ketters zou vergaan, die den aflaat voor krachteloos durfden verklaren.

Het feest van Allerheiligen was thans nabij. Het werd te *Wittenberg* met buitengewonen luister gevierd. Vele vreemdelingen bezochten alsdan de stad, daar de Slotkerk, welke met een' buitengemeenen rijkdom van Reliquien pronkte, door den Paus met een rijken aflaat begiftigd was. Dit tijdstip scheen Luther het gunstigste toe, om zijne gevoelens omtrent den aflaat meer openlijk te doen blijken,

en den strijd voor de waarheid, dien hij uit de innigste overtuiging had aangevangen, op het gebied der Godgeleerde wetenschap over te brengen.

Op den 31sten October des jaars 1517, des middags ten 12 uur, begeeft LUTHER zich, zonder dat één zijner vrienden van zijn voornemen kennis droeg, naar de Slotkerk te *Wittenberg*, en slaat aan de hoofddeur met eigene hand vijfennegentig stellingen (*Theses*) over den aflaat aan. In eene soort van Inleiding, aan het hoofd dier stellingen geplaatst, verklaarde, hij, door waarachtige liefde tot de waarheid gedreven te zijn, en een' iegelijk, die zich hiertoe opgewekt mogt gevoelen, uit te noodigen, om over den inhoud zijner *Theses* met hem te redetwisten; en, in eene daarbij gevoegde *Protestatie*, bezwoer hij allen, die hem als eenen ketter mogten veroordeelen, hem eenen beteren weg aan te wijzen. » Zóó onbezonnen" zegt hij, » ben ik niet, mijne meening boven die van alle anderen te laten gelden, maar ook niet zóó verdwaasd, om het Woord Gods te stellen beneden fabelen, die van menschelijke uitvinding zijn" (9). Daarenboven had hij in de ootmoedigste bewoordingen aan den Aartsbisschop van *Maintz* en den Bisschop van *Brandenburg* geschreven, met het nederige verzoek, om aan het schromelijk misbruik, dat met den aflaat werd gepleegd, paal en perk te stellen.

Wat den inhoud dezer stellingen betreft, het blijkt daaruit, dat LUTHER het doen van boete (*resipiscentia*) niet in eenige uitwendige handeling, maar in eene zinsverandering zoekt, welke niet dan met het leven des Christens als geheel geëindigd kan beschouwd worden; dat hij de vergeving van zonden, alleen aan ware verootmoediging verbindt, en niet van den Pauselijken aflaat, maar van God alleen afhankelijk verklaart. Wij kunnen niet wel deze stellingen hier in haar geheel plaatsen, maar wij willen toch enkele laten volgen, waarin LUTHER

zich het verst van het aangenomen gevoelen verwijdert, of waarin zich het karakter des Hervormers in zijne eigenaardige en kernachtige taal op eene sterksprekende wijze heeft uitgedrukt (10).

(Thes. 6). De Paus kan geene schuld vergeven, dan in zoo verre dat hij verklaart en bevestigt, wat door God vergeven zij.

(Thes 7). God vergeeft aan niemand de schuld, die zich niet te voren verootmoedigde.

(Thes. 20). Daarom meent noch verstaat de Paus door deze woorden »volkomene vergeving van zonden" eene opheffing van elke straf, maar slechts van die straf, welke hij zelf heeft opgelegd.

(Thes 32). Zij zullen met hunne Meesters naar den duivel varen, die meenen door aflaatbrieven van hunne zaligheid verzekerd te zijn.

(Thes. 36). Ieder Christen, die waarachtig berouw en leed over zijne zonden gevoelt, heeft volle vergeving van pijn en schuld, welke hem, ook zonder aflaatbrieven, is toegezegd.

(Thes 62). De regte waarachtige schat der Kerk is het Heilig Euangelie der heerlijkheid en genade Gods.

Hoeveel er ook verder in deze stellingen voorkomt, wat de Pauselijke magt binnen naauwere grenzen scheen te beperken, zoo was toch LUTHER op dit tijdstip nog met geheel zijn hart een aanhankelijk vereerder van den Paus. Hij sprak het daarom als zijn gevoelen uit:

(Thes. 50). Men moet de Christenen leeren, dat de Paus, indien hij bekend ware met het villen en plunderen, dat de Aflaathandelaars doen, liever den Dom van St. Pieter tot asch en poeder zou verbrand zien, dan opgebouwd van de huid, het vleesch en de beenderen zijner schapen.

Hij meende te goeder trouw door deze stellingen de eer en waardigheid des Heiligen Vaders tegen de onbeschaamdheid der Monniken en vele vragen te moeten verdedigen, die de eenvoudige *Logica* van het gezond verstand reeds aan de menigte had ingegeven. Als bij voorbeeld:

(Thes. 82.) Waarom ontslaat de Paus niet alle zielen te gelijk uit het vagevuur wegens zijne allerheiligste liefde en den dringenden

nood der zielen, daar hij nu om den wille van het vergankelijke geld talloos vele zielen verliest?

(Thes. 83). Waartoe dienen toch nog langer de begrafenisgelden voor de afgestorvenen, daar het nu toch onnoodig is voor de reeds verloste zielen te bidden.

Hij was dan ook zóó zeker van de regtmatigheid zijner zaak overtuigd, dat hij niet twijfelde of hij zou in dezen strijd den Paus zelven (11), en schier de geheele Katholieke Christenheid op zijne zijde hebben.

Niemand verscheen op den bepaalden dag, om zich met den moedigen kampvechter in het strijdperk te meten; maar de aangeslagen stellingen werden door duizenden gelezen, afgeschreven, en met eene ongeloofelijke snelheid, als op den adem der winden, door *Duitschland* verspreid. Het was, schrijft Myconius, de tijdgenoot van Luther (12), als of de Engelen waren uitgezonden, om den inhoud heinde en veer over de aarde te verkondigen. Binnen veertien dagen hadden zij de uiterste grenzen van *Duitschland* bereikt, en geene maand was er verstreken, of men las ze, overgezet in onderscheidene talen, in *Vlaanderen*, in *Italië*, zelfs in het paleis van het Vatikaan. Het opzien, dat de stoutmoedige taal van den Augustijner-monnik verwekte, was algemeen. En geen wonder! Hoewel toch deze stellingen alleen tegen de *Thomistische* leer omtrent den aflaat waren gerigt; en naderhand zelfs het Concilie van *Trente* zich niet geregtigd achtte, de hoofdstelling daarin geuit te veroordeelen, zoo begreep men toch, met klaarder of duisterder gevoel, dat het bederf der Kerk, het ellendig *Mechanisme* in de Godsdienst, zoowel als de heerschzucht en hebzucht van Geestelijkheid en Monniken, daardoor in de hartader werden aangetast. Maar de indruk, hierdoor te weeg gebragt, wijzigde zich zeer verschillend naar het verschillend gevoelen omtrent het wenschelijke en

noodzakelijke eener Hervorming, dat in dien tijd de gemoederen verdeeld hield. Al de zoogenoemde *Humanisten*, met **Reuchlin** en **Erasmus** aan het hoofd, verheugden zich in stilte, en zagen daarin het morgenrood van een' nieuwen dag. »Hij is dan gekomen, de man naar ons harte, die waagt, wat niemand waagde!" Dit was de uitroep van Dr. **Fleck**, Prior in een klooster van *Steinlausitz*, en van alle warme Hervormingsgezinden. »Hij meent het wel, maar tast de magt en het gezag der Kerke aan, wat niet anders dan treurige gevolgen hebben kan!" was het oordeel van den Bisschop van *Brandenburg* en van allen, die meer der behoudende partij waren toegedaan. »Hij heeft althans Monniken en Priesters eene gevoelige les gegeven!" zóó sprak Keizer **Maximiliaan**, en vele Ridders en aanzienlijken spraken als hij. »Zoo dit werk uit menschen is, het zal verbroken worden; zoo het uit God is, laat ons tegen God niet strijden!" dachten een **Frederik**, Keurvorst van *Saksen*, **Staupitz**, en vele wijzen en gematigden met hen. »De Paus zal dien ellendigen Bedelmonnik (*solchen elenden Bettler*) wel ras tot reden brengen!" snoefden **Albrecht** *van Maintz* en het grootste deel der hoogere Geestelijkheid. »Hij heeft het goede voor, maar het zal hem nimmer gelukken. Arme monnik neem uw bidsnoer, en vlied terug in uwe cel!" klaagden de bekrompensten en vreesachtigsten. »Hij heeft als **Johann Huss** den mutsaard verdiend!" bulderde **Tetzel** met zijne Dominikanen. »Die *Fra* **Martino** heeft een helder hoofd en gelukkig vernuft, en voor de rest zijn het armzalige monnikstwisten!" schertste **Leo X** met zijne Kardinalen.

Leo! hadt gij thans nog uwe magtige hand beschermend over het hoofd van dien Monnik uitgebreid, om de waarheid over het misbruik, in uwen naam gepleegd, te doen zegevieren, gij hadt, meer dan één uwer Voorgangers of Opvolgers, de kroon van een' heilige verdiend! maar gij

wildet niet! Waart gij in woede opgerezen, gij hadt hem toen nog aan uwe voeten kunnen verpletteren; maar een hooger en magtiger hand hield u terug. Het was als of een geest der zorgeloosheid en der verblinding zich over allen had uitgebreid, die het opkomend onweder hadden kunnen bezweren. En toen men eindelijk uit die sluimering ontwaakte; toen had de Hervormer reeds duizenden, die hem aanhingen, en magtige beschermers gevonden. Die verachte Bedelmonnik was een reus geworden, die met een scherpsnijdend zwaard in den mond tegen over het hof van *Rome* zich plaatste, en met eene ijzeren vuist het monster der Hierarchie dreigde te verpletteren.

Uit zulk een klein en nietig begin is het gezegende werk der Kerkhervorming voortgesproten. Maar juist die kleinheid der middelen, vergeleken met de grootheid van het doel en het schitterende van de uitkomst, stemt ons tot verheerlijking der eeuwige Wijsheid, die naar dezelfde wetten in de natuur en in de zedelijke wereld werkzaam is. Een mostaardzaad, naauwelijks opgemerkt door de hand die het zaaide, viel in de aarde. Gods oog waakte, opdat niet de winden het aanstonds zouden wegvoeren; en toen eene vijandige hand zich uitstrekte om het als onkruid te vernielen, toen was het mostaardzaad een boom geworden met tak en wortel.

II.

De voortgang van den strijd.

De eerste stap ter Hervorming was geschied. Maar zoo menige poging, reeds vroeger met het zelfde doel aangewend, was geheel vruchteloos gebleven. Zoo menige stem, die zich manmoedig tegen misbruik en dwaling verhief, was even als de donder, die op rotsen breekt, na eene

poos door de Echo's te zijn herhaald, weder in de lucht verstorven. Wat mogt dan hier eene gelukkiger uitkomst doen hopen? — Wat verstrekte ten waarborg, dat de gansche zaak, hoe veel gerucht en opzien zij aanvankelijk verwekt had, niet ras weder in vergetelheid zou worden gesmoord? — LUTHER zelf berekende niet zonder huivering de gevolgen, welke zijne stoutmoedige, maar niet koelzinnig overwogene, daad zou kunnen na zich slepen. Met de innige overtuiging, dat hij niets dan heilige waarheid gezocht en gepredikt had, kampte de twijfeling in zijn gemoed, of hij soms die waarheid ontijdig had aan het licht gebragt, en van zijne zijde liet zich, indien slechts zijne vijanden zwegen, niet aanstonds de vernieuwing van den strijd verwachten. Niets ware alzoo voor de Hervorming in hare vroegste ontwikkeling verderfelijker geweest, dan indien hare tegenstanders het stilzwijgen bewaard hadden, waarop weder eene doodelijke rust had kunnen volgen. Maar zij zelven waren het, die het teeken gaven tot voortzetting van den pas aangevangen strijd, en haren voortgang bespoedigden.

De eerste, die LUTHER in geschrifte aanviel, was de diepvernederde TETZEL. Om de schande van zijne nederlaag te bedekken, begaf hij zich naar *Frankfort aan den Oder*, gaf van dáár eene soort van *Apologie* tegen LUTHERS sermoen over den aflaat uit, en liet door JOH. WIMPINA zeker aantal *Theses* vervaardigen, waarin de grove dwalingen en misbruiken, die LUTHER met zoo veel hevigheid had aangetast, stoutweg als onomstootelijke waarheden werden uitgesproken (13). Hij verwierf, na ze openlijk verdedigd te hebben (waarmede hij nogtans weinig eer inlegde), de doctorale waardigheid; trok in zegepraal naar de voorstad; liet, even als hij reeds op de markt te *Jüterbock* gedaan had, eene houtmijt oprigten, en wierp, om zich zelven eene schitterende voldoening te verschaf-

fen, LUTHERS schriften in de vlammen. Deze wraakoefening bleef niet onvergolden. De studerende jeugd te *Wittenberg*, welke haren Hoogleeraar met geestdrift beminde, wist aan *één'* van TETZELS zendelingen een aantal zijner *Theses* afhandig te maken, en stookte daarvan op hare beurt een vreugdevuur. Teeken van treurige voorbeduidenis, hoe de strijd over waarheid en dwaling van weêrszijden niet zonder de hevigste verbittering en vervoering der hartstogten zou kunnen gestreden worden!

Op TETZEL volgde SYLVESTER PRIËRIAS, Keurmeester der boeken en *Magister S. Palatii* te *Rome*. Deze ging in zijn geschrift van de echt Ultramontaansche stelling uit, dat het Pauselijk gezag boven dat der Kerkvergaderingen, zelfs boven dat der Heilige Schrift, verheven was. »De aflaat" erkende hij »is niet van het gezag der Heilige Schrift uitgegaan, maar van het gezag der Roomsche Kerk, der Roomsche Bisschoppen, hetwelk meerder is." Teregt verklaarde daarom ERASMUS, dat PRIËRIAS, door zijn onhandig geschrijf, de zaak van den aflaat niet verbeterd maar verergerd had (14). De Romeinsche Censor tastte LUTHER ook persoonlijk aan. Hij verweet hem met de grootste bitterheid, dat hij, zoo de Paus hem een goed Bisdom geschonken had, met dezelfde ijverdrift den aflaat zou verdedigd hebben, waarmede hij dien thans had aangevallen. LUTHER, hoewel hij zich langen tijd had bedwongen, was de man niet, om op zulke grove beleedigingen te zwijgen. »Gij beoordeelt mij naar u zelven geheel," schreef hij terug vol scherpe en bittere waarheid. »Zoo het mij om een Bisdom te doen ware, ik zou op een' geheel anderen toon gesproken hebben. Of waant gij, dat ik onkundig ben, hoe men te *Rome* de hoogste kerkelijke ambten verkrijgt?" — Met nog scherper taal vaardigde hij TETZEL en den algemeen gehaten kettermeester HOOGSTRATEN af, die, als het hoofd der duisterlingen, zich

reeds in den strijd tegen REUCHLIN had berucht gemaakt, en nu tegen LUTHER een geschreeuw aanhief, waarvan ieder woord naar den mutsaard rook, dien hij voor den ketter wenschte gestookt te zien. »Ga vrij heen (schreef hij aan den laatste) gij onzinnige, bloeddorstige moordenaar! gij die u niet verzadigen kunt aan het bloed van onschuldige Christenen! Leer eerst verstaan wat dwaling, zonde en ketterij is! Ik heb nog geen grooter ezel gezien dan u: hoewel gij u beroemt, gedurende vele jaren de *Dialectica* bestudeerd te hebben. Ik ben hoogelijk verheugd door u, een zóó verblind en verstokt hoofd, als een ketter verdoemd te worden. Wat ik bedoel weet God, en de hoop en het vertrouwen op Hem zullen mij nooit begeven" (15).

Wij hebben deze woorden aangehaald om LUTHERS onversaagden moed bij opkomend gevaar, maar tegelijk den heftigen toon van deze strijdschriften te doen kennen (16). De *Polemiek* had het in deze eeuw tot stelregel aangenomen, elke beleediging met zevenvoudigen woeker terug te geven; en de natuurlijke hevigheid van LUTHERS karakter was oorzaak, dat hij zich nog minder boven dit gebrek zijns tijds wist te verheffen. Zullen wij den grooten Hervormer deswege verontschuldigen? — Neen, zóó hoog wij, als Protestanten, met de Hervorming der zestiende eeuw blijven ingenomen, zóó zeer hebben wij ons te wachten voor alle vergoding van hen, die in de hand der Voorzienigheid het gezegende werktuig geweest zijn, om haar tot stand te brengen. Wij behoeven, om de deugdelijkheid harer zaak te handhaven, de Hervormers tot geene Heiligen te verheffen, waarin ook het scherpziend oog geene dwalingen of vlekken ziet. Veeleer blijven wij het met weemoed betreuren, dat ook in de edelsten en voortreffelijksten van ons geslacht, nog zoo veel menschelijks blijft doorstralen, waarvan wij moeten getuigen: dit werd hun niet door den

geest van CHRISTUS ingegeven; dit is de taal van ontvlamden hartstogt alleen! LUTHERS beeld, zoo als het in de Geschiedenis der Hervorming ons voor oogen staat, blijft bovendien voortreffelijk genoeg, al wordt het niet als Ideaal, zonder vlek of rimpel geschilderd! Daarin althans staat LUTHER, in den strijd over den aflaathandel, verre boven zijne tegenstanders (17), dat dezen het waren, die hunne vloek- en schimpredenen hem het eerst naar het hoofd wierpen; dat dezen den strijd voerden door beleedigden trots of persoonlijke vete, door vuige winzucht of blinden ketterhaat gedreven; terwijl LUTHERS ziel van een' mannelijken toorn gloeide en als in zijn binnenste schreide, nu hij zag, hoe de hem dierbare waarheid, waarnaar hij dorstte, moedwillig werd verdonkerd; hoe men het zielenmoordend bedrog, dat hij verfoeide, nog langer zocht vol te houden, door het met eenen mantel van *sophismen* en sluitredenen der *Scholastiek* te overdekken.

Tot de Geleerden, die hunne pen aan *Rome* leenden, minder omdat de aangevochtene waarheid hun dierbaar en heilig was, dan wel om den glansrijken triumf te genieten, van den *Wittenberger* Monnik uit het veld te hebben geslagen, behoorde ook Dr. JOHANNES ECK, Hoogleeraar en Vice-Kanselier te *Ingolstadt*, die onder den zonderlingen titel van *Obelisci* eene reeks van aanmerkingen tegen LUTHERS *Theses* in het licht gaf (18). Deze was een veel geduchter en gevaarlijker vijand, dan er tot hiertoe tegen den Hervormer waren opgetreden. LUTHER zelf, die niet lang geleden eene vriendschappelijke briefwisseling met hem had aangevangen, schatte hem als Geleerde hoog, en deed hulde aan de veelzijdigheid zijner kennis, aan zijne gevatheid en begaafdheid in het redetwisten en aan zijn gelukkig vernuft. Niets kon hem daarom gevoeliger grieven, dan toen hij ook dezen, in wien hij eenen vriend meende gevonden te hebben, als vijand tegen zich over

zag staan. Eck verontschuldigde zich later daarmede, dat hij zijns ondanks daartoe genoopt, en zijn geschrift buiten zijn weten door den druk verspreid was geworden (19). Maar de handschoen was eenmaal geworpen, en Luther zou het verraad jegens de waarheid hebben geacht, dien te laten liggen. Hij gaf tegen Eck zijne *Asterisci* uit, waarin hij zijnen tegenstander op den voet volgde, en hem bovenal het wapen, dat deze uit de getuigenis der Scholastieken en de Pauselijke *Decretalen* ontleend had, uit de hand zocht te wringen.

Wanneer wij dezen strijd over den Aflaathandel uit een bloot menschelijk oogpunt beschouwen, dan zien wij hierin weinig meer dan godgeleerde twisten, gelijk de geschiedenis der Christelijke Kerk er zoo vele heeft opgeleverd; waarin, zoo de waarheid al meer naar ééne zijde overhelde, van beide zijden meermalen tegen de Christelijke liefde gezondigd werd. Doch, letten wij op de gevolgen, dan worden diezelfde twisten ongelijk belangrijker in ons oog. Niet enkel waren zij de oorzaak, dat de Hervorming, van hare geboorte af aan, een veelbeduidend en gewigtig aanzien verkreeg; maar zij deelden ook aan Luther zelven eene helderheid van inzigten mede, die hij, zonder dit, welligt alleen door veelvuldige oefeningen zou verworven hebben. Hoe meer hij toch ontwaarde, dat zijne tegenstanders zijne aanvallen alleen door de uitspraak van menschelijk gezag zochten af te weren, te duidelijker moest het hem worden, dat de vermenging van menschelijke leeringen en inzettingen met de reine en Goddelijke leer des Euangeliums de grondoorzaak van de verbastering der Kerke was; te vaster moest zijne overtuiging worden, dat alleen de Heilige Schrift het onfeilbare rigtsnoer van het geloof der Christenen zijn kon.

Zoodra Luther begreep, dat het te *Rome* dreunend had weêrgalmd, wat aan de Slotkerk te *Wittenberg* was ge-

schied, achtte hij het raadzaam zich in geschrifte tot LEO te wenden. Hij zond hem eene verklaring of verdediging zijner zoo veel geruchtmakende stellingen over, en liet die vergezeld gaan van eenen brief, die in de ootmoedigste bewoordingen was opgesteld, en zoowel van de persoonlijke hoogachting, welke hij voor LEO koesterde, als van zijn nog ongeschokt geloof aan het gezag van den Paus, als wettig Opperhoofd der kerk, getuigde (20). Hij legt daarin de drijfveren open, die hem tot zulk eene handeling bewogen hadden, en schetst hem al het netelige van zijnen toestand. »Wat zal ik doen?" zegt hij »wederroepen kan ik niet!" Hij valt hem eindelijk met de bede te voet: »Schenk mij het leven of dood mij. Regtvaardig of verwerp mij, zoo als U goeddunkt! In uwe stem, zal ik de stem van CHRISTUS erkennen, die door U spreekt! Heb ik den dood verdiend, ik weiger niet te sterven!" Men ziet hieruit, hoe hij toen nog hoopte den Paus voor zijne zaak te winnen en eene Hervorming, zonder scheuring, uit den schoot der Kerk te zien uitgaan. Maar terwijl LUTHER met zekere gerustheid het antwoord op dezen brief verbeidde, had zijne zaak te *Rome* reeds een ernstiger aanzien verkregen. Hoewel LEO te veel gevoel van regtvaardigheid bezat, om aan de bloeddorstige eischen van eenen HOOGSTRATEN en andere Dominikanen gehoor te geven, die den onbuigzamen ketter zonder verhoor of uitstel ten vure wenschten gedoemd te zien, zoo was hij toch in zijn gemoed niet weinig tegen den Bedelmonnik verbitterd, die door zijne stoute taal geheel de wereld in rep en roer had gebragt. Hij vaardigde een bevelschrift uit, waarbij LUTHER gedagvaard werd, om binnen zestig dagen te *Rome* te verschijnen, en zich in eigen persoon voor den Paus te verantwoorden.

LUTHER was hierdoor diep getroffen. »Op den oogenblik" riep hij uit »waarop ik zegening en vrijspraak verwacht,

zie ik den bliksem, die mij bedreigt uit de wolken." Maar de gedachte, » CHRISTUS leeft en regeert, heden, gisteren en tot in eeuwigheid" verhief weder zijnen zinkenden moed. En dit Christelijk geloofsvertrouwen werd niet beschaamd. Van meer dan éene zijde vond LUTHER voorspraak en bescherming.

Met innig welgevallen rust hier ons oog op FREDERIK *den Wijze*, Keurvorst van *Saksen*, wiens beeld in de galerij van merkwaardige mannen, die de Geschiedenis der Hervorming heeft opgeleverd, naast dat der voornaamste Hervormers verdient te staan (21). Zekerlijk was het eene wijze en gunstige beschikking Gods, dat juist deze Vorst in dit tijdperk regeerde, en het bewind voerde over het land, waar het licht der Hervorming het eerst werd ontstoken, of liever het eerst op den kandelaar werd geplaatst. Breng den Hervormer in uwe gedachten van *Wittenberg* naar *Leipzig* over, of verplaats Hertog GEORGE *van Saksen* op den troon van FREDERIK, en er is geen twijfel aan, of LUTHER ware op de eerste dagvaarding naar *Rome* opgezonden, om dáár in het lot van eenen HUSS of SAVONAROLA te deelen. En toch zou men te verre gaan, indien men meende, dat FREDERIK, wegens zijne eigene godsdienstige overtuiging, van den aanvang af de Hervorming begunstigd had. Dit laat zich naauwelijks van den Vorst verwachten, die geenszins onverschillig was voor den roem, om voor een beschermer en handhaver van het ware geloof gehouden te worden: die als bedevaartganger bij het graf des Verlossers had geknield, en een' rijken schat van Reliquien had verzameld. Maar FREDERIK bezat te veel gevoel van regtvaardigheid, om LUTHER weerloos aan de magt zijner vijanden over te leveren. Maar de bloei der jeugdige *Wittenbergsche* Hoogeschool lag hem te na aan het harte, om haar van een harer beste sieraden te berooven. Maar FREDERIK — en dit zegt niet weinig voor een' Vorst, en

regtvaardigt den titel dien hij droeg volkomen — vertrouwde meer het oordeel van verlichte en helderdenkende mannen dan zijne eigene inzigten, en het gold bij hem veel, dat hun oordeel over LUTHER gunstig was. Maar FREDERIK had zich omgeven van verstandige raadslieden; en daaronder komt eene eervolle plaats aan JOH. SPALATINUS, zijnen geheimschrijver, toe.

Deze man, die, even als VON STAUPITZ, meer op den achtergrond der Geschiedenis staat, heeft onberekenbare diensten aan de zaak der Hervorming bewezen. Hij was het, die LUTHER, met wien hij eene levendige en vertrouwde briefverwisseling onderhield, steeds als vriend, beschermer en raadsman ter zijde stond. Hij was het die de handelingen des Hervormers aan den Keurvorst steeds in het helderste en voordeeligste licht wist voor te stellen; die zijnen vriend van elk opkomend gevaar getrouwelijk verwittigde, het tijdig zocht af te wenden, of ook het bruisende vuur der drift, dat in LUTHERS boezem kookte, poogde te temperen. Hij was het ook nu, door wiens tusschenkomst LUTHER aan den Keurvorst verzocht, om niet naar *Rome* opgevoerd maar in *Duitschland* zelve verhoord te worden. FREDERIK schreef met edele waardigheid aan LEO, dat hij dit verlangen billijk vond en ondersteunde dit verzoek.

Het kon LEO geenszins aangenaam zijn, dat de Keurvorst zich de zaak van den als ketter aangeklaagden en reeds veroordeelden Monnik aantrok; maar hij had FREDERIK wegens staatkundige belangen te ontzien, en droeg daarom aan zijnen Legaat CAJETANUS THOMAS DE VIO DA GAËTA, die het Pauselijke hof op den rijksdag te *Augsburg* vertegenwoordigde, den last op, om deze zaak af te doen. Hij gaf hem in het geheim de volmagt, om den afvallige, zoo hij zijne stellingen herriep, als een afgedwaald schaap weder in den schoot der algemeene Moederkerk op te

nemen; maar, indien hij bij zijne dwalingen volhardde, hem onverwijld naar *Rome* te zenden, of zoo hij hierin niet kon slagen, allen, wie den onbuigzamen ketter nog langer eene wijkplaats wilden verleenen, met den Pauselijken banvloek te bedreigen (22). LUTHER werd alzoo ontboden, om voor den Pauselijken Legaat te *Augsburg* te verschijnen. Hij volbragt de reis derwaarts grootendeels te voet en kwam, in de maand *October* des jaars 1518, krank van vermoeidheid op de plaats zijner bestemming aan.

Naauwelijks was CAJETANUS van zijne aankomst onderrigt, of hij vaardigde een' zijner hovelingen af, om zich, gelijk het heette, met LUTHER minzaam te onderhouden (23). SERRA LONGA zocht, met al de sluwheid van den Italiaan, zich in allerlei bogten te wringen, om LUTHER als bij verrassing tot het herroepen zijner *Theses* te dwingen. Met een weinig hoffelijkheid en inschikkelijkheid van LUTHERS zijde, verzekerde hij, zou de zaak binnen weinige oogenblikken tot wederzijdsch genoegen geeindigd zijn. Maar hij ondervond, dat de opregtheid der duiven zeer wel met de voorzigtigheid der slangen kan gepaard gaan. LUTHER bleef, op aanraden zijner vrienden, standvastig weigeren, hem naar zijnen Meester te volgen, zoo lang hem geen Keizerlijk vrijgeleide verzekerd was. In een dier gesprekken wierp de gebelgde Italiaan hem de vraag voor: » Gij verbeeldt u ongetwijfeld, dat de Keurvorst om u de wapenen zal opvatten, met gevaar zelfs van zijn land te verliezen; of waar zult gij verblijf of wijkplaats vinden, als gij van allen verlaten zijt?" » Onder den hemel" (24) was LUTHERS kort maar verheven antwoord. Eindelijk werd het verlangde vrijgeleide hem toegezegd, en het uur der bijeenkomst bepaald.

CAJETANUS ontving LUTHER, omstuwd van eene glansrijke hofhouding, met al de hoogheid van eenen Vorst der Kerk, die nogtans vriendelijk zich nederbuigt, en den in het stof

gebogene weder wil oprigten. Met gestrengheid, die echter den toon van vaderlijke raadgeving en vermaning aannam, eischte hij, dat LUTHER, zonder eenig voorbehoud, zijne dwalingen zou herroepen, en daarenboven de belofte aan zijne voeten zou afleggen, om zich voortaan van alles te onthouden, wat de rust der Kerk zou kunnen verstoren. Bescheiden maar vrijmoedig verlangde LUTHER aangewezen te zien, wat, als dwaling, door het hof van *Rome* was veroordeeld. Nu wierp de Kardinaal hem voornamelijk twee punten tegen. Het eene betrof den aflaat, » die" volgens LUTHER, » de schat der Kerk niet was ;" het andere betrof de noodzakelijkheid des geloofs bij het gebruik der genademiddelen. Weldra werd er over beide punten heftig gestreden. De Kardinaal streed met de wapenen der *Scholastiek*, en deed een vloed van bewijzen, aan THOMAS AQUINAS, ARISTOTELES, of de Pauselijke *Decretalen* ontleend, op het hoofd van den Monnik nederregenen. De Monnik streed met geen ander wapen, dan de Heilige Schrift. Omtrent het eerste punt betoonde hij eenige rekkelijkheid en toegevendheid, omdat men, meende hij, geen slecht Christen behoefde te zijn, al nam men het kerkelijk gevoelen aan. Maar wat de noodzakelijkheid des geloofs betrof: » al had ik vierhonderd hoofden te verliezen" zeide hij » ik zou ze liever allen willen missen, dan terugnemen, wat ik van het heilig geloof der Christenen heb verklaard!" En nadat hij bij herhaling geweigerd had onder vrijgeleide naar *Rome* te gaan, werd hij uit de tegenwoordigheid van den Kardinaal ontslagen. — Dit was het eerste verhoor.

Toen LUTHER den volgenden dag andermaal voor den Legaat verscheen, werd hij door eenige raadslieden der stad, en ook door VON STAUPITZ vergezeld, die naar *Augsburg* gesneld was, om zijnen vriend te ontmoeten en door zijne toespraak te bemoedigen en te versterken. Hij

had zich nu van een schriftelijk *Protest* voorzien, waarin hij de beschuldiging, alsof hij gevoelens wilde prediken, die strijdig met het algemeene geloof der Kerk waren, verre van zich wierp, maar aanbood, om zijne stellingen aan het oordeel der vier Universiteiten, *Bazel*, *Frijburg*, *Leuven* en *Parijs* te onderwerpen, en te herroepen wat door deze als dwaling veroordeeld werd. Dit is zulk een sterksprekend blijk van LUTHERS toegevendheid, dat het ons verwondert, dat vele kerkelijke geschiedschrijvers het met stilzwijgen zijn voorbijgegaan. Maar het was geenszins overeenkomstig het belang van den Kardinaal of Paus dit toe te staan. De Legaat wikkelde zich nu dieper in den mantel zijner waardigheid, eischte op hoogen en dreigenden toon, dat LUTHER zou herroepen, sprak veel en driftig door, zoodat deze naauwelijks aan het woord kon komen, en aan het einde slechts met veel moeite de vergunning verwierf, om de verdediging van zijn gevoelen omtrent de bestredene punten, bij eene nadere bijeenkomst, in geschrifte aan den Kardinaal te overhandigen. — Zóó liep ook het tweede verhoor vruchteloos af.

Met gespannen verwachting werd nu de eerstvolgende bijeenkomst te gemoet gezien, welke beslissend zijn moest. LUTHER overhandigde eerbiedig zijn geschrift. De Kardinaal zag het vlugtig in, maar legde 't weldra, als weinig afdoend, met een medelijdend schouderophalen naast zich neder. Tegen al de bewijzen daarin aangevoerd stelde hij slechts de verklaring van Paus CLEMENS VI over, dat CHRISTUS verdiensten, en bijgevolg ook de aflaat, de schat der Kerke zijn, waarover de Paus mogt beschikken (25). Maar hij werd nog meer in de engte gedreven, toen LUTHER met de hem eigene scherpzinnigheid betoogde, dat zelfs deze Pauselijke verklaring niet eens inhield of beteekende, wat zij naar den wensch van den Kardinaal betee-

kenen moest. Haastig greep deze naar het boek, om de bedoelde zinsnede overluid te lezen, maar schrikte niet weinig toen hij bemerkte, dat zij tegen hem getuigde. Nu gaf de Legaat alleen gehoor aan het gevoel van beleedigde trotschheid. »Herroep zeg ik u" sprak hij in drift opstuivende, met eene van toorn bevende stem; »nog eenmaal: herroep, of waag het niet, meer onder mijn oog te verschijnen!" LUTHER begreep dit teeken, boog zich en vertrok.

De indruk, dien deze gesprekken op beiden achterlieten, kon niet gunstig zijn. Toen VON STAUPITZ den Kardinaal nogmaals wilde bewegen, om de beslechting van het geschil aan een redetwist te onderwerpen, zag de Legaat hem half verschrikt en verwonderd aan. »Neen," riep hij uit, »met dit schepsel (*cum hac bestiâ*) wil ik niet langer disputeren; het heeft mij zulke diepe oogen, en wonderlijke begrippen in het hoofd!" LUTHER had geen' hoogen dunk van CAJETANUS godgeleerde kennis opgevat. Hij achtte hem zóó geschikt om over geestelijke zaken uitspraak te doen, »als een ezel om op de harp te spelen!" Opmerkenswaardig is het echter, dat dezelfde CAJETANUS later een geschrift uitgaf, waaruit bleek, dat hij, in zijn gevoelen omtrent de noodzakelijkheid des geloofs, niet weinig tot het gevoelen van LUTHER was genaderd.

Thans verkeerde LUTHER weder in eenen zeer hagchelijken toestand. De Kardinaal liet niets van zich hooren, dan dat hij zich niet verder met den ketter inliet en instructien uit *Rome* wachtte. Allen, die den Hervormer toegenegen waren, verklaarden dit stilzwijgen als het broeijen van een onweder, als de stilte vóór den orkaan, en spoorden hem aan tot eene overhaaste vlugt. LUTHER wachtte nog enkele dagen, schreef toen aan den Kardinaal, en verwittigde hem van zijn vertrek, verzocht verschooning voor elke te heftige uitdrukking, maar volhardde bij zijn be-

sluit, om niet te herroepen, en liet een *Protest* achter, waarin hij zich plegtig, *van den kwalijk onderrigten Paus, op den beter te onderrigten Paus* beriep (26).

Vóór het krieken van den dageraad wierp hij zich op een paard, zonder halster of zadel, dat VON STAUPITZ hem ten gebruike had afgestaan, werd, door den raadsheer LANGEMANTEL, door een klein deurtje in den stadsmuur buiten de vest gelaten, en bereikte na een' langdurigen en moeijelijken togt zijn geliefd *Wittenberg* weder. Op zijne terugreize had hij te *Neurenberg* inzage bekomen van de Pauselijke *Breve* of volmagt, aan CAJETANUS geschonken, en nu eerst begreep hij de grootheid van het dreigend gevaar, waaraan hij door eene tijdige vlugt nog gelukkig ontkomen was.

Maar dit gevaar was nog geenszins afgewend. Zoo iets het bewijs opleverde, dat *Rome* aan haren stelregel getrouw wilde blijven, om nimmer iets toe te geven, het was de Pauselijke Bul, die, kort na LUTHERS verhoor voor CAJETANUS, werd afgevaardigd, waarbij de geheele leer van den Aflaat, in al hare bepalingen, die het heftigst door LUTHER waren aangevallen, bekrachtigd werd. LUTHER zag zich hierdoor weder genoodzaakt eene schrede verder te gaan, en zijn beroep op het Hoofd der Kerk in *een beroep op eene algemeene kerkvergadering* te veranderen. Zoowel de Paus als de Kardinaal drongen van nu af bij den Keurvorst op de uitlevering van den ketter aan, en bezwoeren hem bij het heil der Kerk en de glorie zijner voorvaderen, den weêrspannigen Monnik naar *Rome* te verzenden of voor altijd uit zijne Staten te bannen. En het scheen werkelijk, dat FREDERIK de beschermende hand terug zou trekken. Hij gaf LUTHER niet onduidelijk den wensch te kennen, dat hij *Saksen* verlaten en elders eene wijkplaats zoeken mogt. STAUPITZ achtte zijnen vriend geheel verloren, en ried hem aan, tot hem te vlugten, om

te zamen te leven of te sterven. LUTHER zelf dacht ernstig op zijn vertrek, en had het oog op *Frankrijk* gevestigd. Aan eenige vrienden, die hij tot een afscheidsmaal had genoodigd, openbaarde hij dit voornemen, toen hem een brief van SPALATIN werd overhandigd. Hij brak dien open, en las met ontroering, hoe de Keurvorst zijne verwondering had te kennen gegeven, dat LUTHER nog niet was afgereisd, en hem gelastte dadelijk te vertrekken. Hij reikt den brief aan zijne vrienden over en barst uit in de aandoenlijke klagt: » Vader en moeder laten mij aan mij zelven over, maar de Heer trekt zich mijner aan." Doch ziet! weinige uren later volgt een andere bode, met een tweeden brief, waarin het uitgesproken bevel weder wordt ingetrokken en aan LUTHER de vrijheid verleend wordt, om te *Wittenberg* te blijven. Treffend keerpunt in de Geschiedenis, dat over de toekomst des Hervormers, over de toekomst schier van geheel *Duitschland* besliste! Was het vreemd? zoo de godvruchtige man toen het oog dankend ten hemel sloeg en aan de spreuk des Bijbels gedacht: *Het hart der Koningen is in de hand des Heeren, Hij leidt het als waterbeken.*

Maar ook in de staatkundige wereld vielen er gebeurtenissen voor, waardoor de donkere gezigtseinder weder helderder werd. Waarlijk, er blijft voor den onpartijdigen navorscher der Geschiedenis niet anders over dan: of alle gebeurtenissen des tijds, die het lot van Staten en Volken veranderen, voor een ijdel spel des toevals te verklaren; of te erkennen, dat de Goddelijke Voorzienigheid den voortgang der Hervorming op de zigtbaarste wijze begunstigd heeft.

MAXIMILIAAN I stierf in Januarij des jaars 1519 te midden der onderhandelingen, waardoor de benoeming van een nieuwen Keizer moest worden voorbereid. De Keurvorst van *Saksen*, die als het ware de voogdijschap over het

verweesde Rijk moest op zich nemen, van wiens keuze deze benoeming grootendeels afhing, trad hierdoor in gelijken rang met de magtigste Vorsten, en had zoo min één' hunner als den Paus te ontzien, daar allen zich veeleer beijverden om bij de aanstaande verkiezing zijne gunst te verwerven. De uitwerking dier gebeurtenissen zal ons spoedig zigtbaar worden, en reeds vóór den dood van Maximiliaan was de invloed der staatkunde op de handelingen en bedoelingen van het Roomsche Hof onmiskenbaar, daar men plotseling den weg der gestrengheid verliet, om dien der zachtmoedige overreding en onderhandeling te beproeven.

Carl von Miltitz, Domheer van *Maintz*, was tegen het einde des vorigen jaars door het Pauselijke hof afgevaardigd, om aan den Keurvorst van *Saksen* de gouden roos te overhandigen (27); eene onderscheiding, welke slechts aan enkele magtige Vorsten te beurt viel, die, als geliefde zonen der Kerk, de eere genoten van in blakende gunst bij den Heiligen Vader te staan. Maar deze gelegenheid moest hij tevens te baat nemen, om de gezindheid des Vorsten omtrent Luther te polsen en dezen zelven voor de Kerk te winnen. Von Miltitz kweet zich met veel behendigheid van dezen last. Hij begon een' misgreep, dien men vroeger begaan had, te herstellen, door Tetzel zelven, wiens onbeschaamdheid de ware oorzaak dezer beroeringen was, ter verantwoording te roepen en de les te lezen. De eertijds magtige, maar nu vernederde Monnik was, bij de toenemende opgewondenheid der gemoederen, hoe langer zoo meer het voorwerp der algemeene verachting geworden. Hij stak zich in een klooster te *Leipzig*, en had den moed niet, toen von Miltitz hem dagvaardde, deze schuilplaats te verlaten. Thans, nu hij zich zelfs met de Pauselijke ongenade bedreigd zag, verviel hij van verdriet en hartzeer in eene kwijnende ziekte,

welke hem ten grave sleepte. LUTHER, die bij het vernemen van zijnen toestand allen persoonlijken wrok had afgelegd, schreef hem nog een' brief, waarin hij hem een vriendelijk woord van troost en bemoediging toesprak.

Met LUTHER zelven hield VON MILTITZ eene zamenkomst te *Altenburg* in de woning van SPALATIN. De Pauselijke Afgezant meende de ijdelheid van den man, die zoo veel gerucht in de wereld veroorzaakte, te moeten vleijen. Hij verheelde het niet, hoe hij op zijne reis van *Rome* naar *Duitschland* de openbare meening geheel ten voordeele van LUTHER had gestemd gevonden, zoodat hij tegen één Pausgezinde drie voorstanders van den Hervormer had aangetroffen. »Al had ik thans een gewapend leger van vijf-en-twintig-duizend man bij mij," verklaarde hij »ik zou het niet wagen, u met geweld naar *Rome* te voeren." Voor zulk eene overdrevene vleitaal bleef LUTHER doof; maar beter bereikte VON MILTITZ zijn doel, toen hij hem al het gevaar en de onheilen schilderde, die door zijn toedoen de Kerk bedreigden, en onder deze voorstelling bij herhaling tot tranen toe geroerd en bewogen scheen. Dit was de juiste snaar van LUTHERS gevoel getroffen, die, wegens de naauwgezetheid van zijn geweten, reeds begon te vreezen, in jeugdigen overmoed veel te verre te zijn gegaan. Hij beloofde dan van zijne zijde de geheele zaak te laten rusten, indien ook zijne vijanden het stilzwijgen wilden bewaren. Hij voegde er de belofte bij, van andermaal aan den Paus te zullen schrijven, om zijne onderwerping aan het Hoofd der Kerk te betuigen. Hij verklaarde zich zelfs bereid en gezind om een geschrift onder het volk te doen uitgaan, waarbij hij allen tot rust vermaande en de gehoorzaamheid aan de kerkelijke instellingen aanbeval. VON MILTITZ was zóó voldaan over den uitslag, dat hij Broeder MARTYN in zijne armen sloot, en hem bij het afscheid als een' zijner meest bekende en vertrouwde vrienden

omhelsde. LUTHER wist wat hij van die omhelzing te denken had, en dacht hierbij aan den kus van JUDAS den verrader (28). En toch bleef hij aan het eens gegeven woord getrouw.

Hij schreef een' tweeden brief aan den Paus, verklaarde daarin, dat hij te scherp en bitter was geweest, maar dat het ten eenemale buiten zijn vermogen was, al wilde hij herroepen, hierdoor de rust en den vrede der Kerk te herstellen. Hij betuigde voor God en al zijne schepselen (niet al zijne Heiligen) dat hij nimmer willens was geweest de magt der Kerk of van zijne Heiligheid, hetzij door geweld hetzij door list, te ondermijnen en aan te randen. »Ja ik beken," dus eindigde hij dezen brief, »dat deze magt der Kerk boven alles verheven is, zoodat niets in hemel of op aarde aan haar kan voorgetrokken worden dan alleen JEZUS CHRISTUS, die een Heer boven allen is!" Hij deed meer dan dit. Hij gaf eene Onderrigting over enkele artikelen uit, waarin hij nog veel als Christelijke waarheid bleef vasthouden, wat hij later als dwaling verwierp. Men heeft hem deswege van de grootste ongelijkheid aan zich zelven beschuldigd (29). Wij zien hierin veeleer een bewijs, hoe het licht der waarheid niet op eens, maar allengskens, in de ziel des Hervormers is opgegaan; en zij, die hem wegens deze handelingen min of meer berispelijk achten, zullen van de andere zijde moeten erkennen, dat LUTHER in den aanvang van dezen strijd veel meer gematigdheid en toegevendheid heeft doen blijken, dan bij eene oppervlakkige kennis der Geschiedenis, zoowel door zijne vrienden als door zijne vijanden, doorgaans verondersteld wordt.

En hiermede scheen dan de zaak der Hervorming geeindigd te zijn. Zóó althans dachten die verblinden, die in het gebeurde op het Allerheiligen-feest te *Wittenberg* slechts weinigbeduidende haarkloverijen van Monniken en niet het ontwaken van den magtigen tijdgeest hadden gezien.

Zóó dachten welligt ook vele voorstanders der Hervorming zelve. Maar » *Mijne gedachten zijn hooger dan uwe gedachten*, *en Mijne wegen zijn hooger dan uwe wegen*", sprak de Godheid op haren troon.

III.

Het slot Pleissenburg te Leipzig,

in Julij 1519.

Het Gothisch gebouwde slot *Pleissenburg* behoort nog tot de merkwaardige gebouwen, die te *Leipzig* de aandacht des vreemdelings tot zich trekken; en zoo hij in de Geschiedenis der Hervorming is ingewijd, dan rijzen er bij den aanblik dier muren ernstige en plegtige gedachten en herinneringen op in zijne ziel. Gelijk toch in den aanvang dezer eeuw onder de wallen dier vermaarde stad het pleit der volken werd beslist, zóó werd hier, drie eeuwen vroeger, een kampstrijd over waarheid en godsdienstige vrijheid geopend, die ongeveer twintig dagen aanhield. De groote Ridderzaal van het grijze slot *Pleissenburg* was ingerigt om het strijdperk te zijn, waarin, niet met zwaard en lans, maar met de levende stem en de wapenen der *Dialectiek* zou gestreden worden. De voornaamste kampvechters, die men in dit strijdperk zag optreden, waren Dr. Eck van *Ingolstad*, Carlstadt en Luther, de man der Hervorming.

Den eersten kennen wij reeds uit den strijd over den Aflaathandel; den tweeden moeten wij nader aan onze Lezers bekend maken, om ook de aanleiding tot dezen kampstrijd en de wijze, waarop Luther, zijns ondanks, daarin gemengd werd, te kunnen vermelden.

Andreas Bodenstein, naar de plaats zijner geboorte Carlstadt geheeten (30), was Hoogleeraar aan de Universiteit

te *Wittenberg*, een vurig vereerder en bewonderaar van AUGUSTINUS, wiens leerbegrip hij van de gestrengste zijde opvatte, en niet minder (dit zij tot zijne eer gezegd) een der eerste en ijverigste voorstanders der Hervorming. Toen alzoo de strijd over den Aflaathandel begon, kon CARLSTADT geen ledig of rustig aanschouwer blijven. Hij koos partij voor zijnen ambtgenoot (die van hem de doctorale wijding had ontvangen, en met wien hij reeds vroeg eene vriendschappelijke betrekking had aangeknoopt) en trad openlijk tegen JOH. ECK als diens verdediger op. Zelfs toen LUTHER, door zijne belofte aan VON MILTITZ gebonden, het stilzwijgen bewaarde, zette hij in diens plaats den aangevangen strijd voort, en nam gretig den voorslag van zijne tegenpartij aan, om de betwistbare punten in een openlijk *Dispuut*, als voor de oogen van geheel *Duitschland*, te beslechten. *Leipzig* werd tot het tooneel van dezen kampstrijd gekozen; de vergunning van den Hertog GEORGE daartoe gevraagd en ook werkelijk verkregen. Dit laatste zou ons eenige verwondering moeten baren, daar deze Vorst zich van den beginne af als de verklaarde tegenstander der Hervorming heeft doen kennen, indien wij het niet daarvoor konden houden, dat hij toen nog met vele anderen in de hoop en het vermoeden deelde, dat zulk een openlijke kampstrijd de zoo veel geruchtmakende zaak in eene schitterende zegepraal van den Hoogleeraar van *Ingolstadt* en de nederlaag der Wittenbergsche Godgeleerden zou doen eindigen. Maar het was ECK niet genoeg, den weinig beroemden CARLSTADT tot zwijgen te brengen en uit het veld te slaan; zijne eerzuchtige bedoelingen strekten zich veel verder uit. LUTHER zelven wilde hij als kampvechter tegen zich zien optreden, en dit zou de schoonste lauwer zijn, dien hij uit het strijdperk kon wegdragen, dat ook deze door hem vernederd en overwonnen werd.

Om hem daartoe te bewegen, gaf hij dertien stellingen in het licht, die in naam tegen BODENSTEIN gerigt waren, maar LUTHERS gevoelen in het hart aangrepen. Daaronder was er eene, welke de Pauselijke oppermagt van nabij betrof. Zij beweerde dat de Roomsche Kerk reeds vóór SYLVESTERS tijden (alzoo reeds vóór de vierde eeuw) boven alle andere Kerken was verheven geweest; en dat hij, die op den stoel van *St. Pieter* had gezeten, ook ten allen tijde als Opvolger van PETRUS en algemeene Stedehouder van CHRISTUS was erkend geworden.

Nu kon LUTHER niet onzijdig blijven. Het verdrag der stilzwijgendheid met VON MILTITZ aangegaan was door zijne vijanden het eerst geschonden. Tegen de *Theses* zijner tegenpartij stelde hij een gelijk aantal andere *Theses* over, en daaronder ééne, die de geldigheid der oppermagt, welke de Roomsche Kerk zich toeëigende, stoutweg ontkende, als welke alleen uit de zoogenoemde Pauselijke *Decretalen* kon bewezen worden, maar door de getuigenis der Heilige Schrift, door elf eeuwen, en het *Niceensche Concilie* luide weêrsproken werd (31).

Hij was echter aanvankelijk niet voornemens, om in het *Dispuut* te *Leipzig* meer dan oog- en oorgetuige te zijn, daar ook de Hertog GEORGE hoogst ongaarne hem onder de strijders zag optreden, en eerst toen ECK hierop bleef aandringen en voor hem de uitdrukkelijke toestemming des Hertogs verworven had, liet hij zich overhalen en nam hij den toegeworpen handschoen ridderlijk op.

De aanstalten, welke te *Leipzig* gemaakt werden, om aan de opening van den kampstrijd den meest mogelijken luister bij te zetten, deden genoegzaam zien, hoe groot gewigt door beide partijen aan den uitslag gehecht werd. Al waren de meesten, als oningewijden, niet in staat, om over de betwiste punten uitspraak te doen, men besefte toch, dat het levensbeginsel der oude Kerkinrigting daarin

was begrepen, en men had een duister voorgevoel van de gewigtige gevolgen, waartoe dit twistgesprek zou kunnen leiden. De Hertog GEORGE was met een gedeelte van zijnen Hofstoet, waartoe ook de twaalfjarige Vorst van *Anhalt* behoorde, van *Dresden* naar *Leipzig* gekomen, om hierbij tegenwoordig te zijn. Op den *Pleissenburg* was de Ridderzaal tot gehoorzaal ingeruimd. Hier stonden, nevens de zetels voor de Vorstelijke personen bestemd, twee gestoelten tegen over elkander opgerigt. Aan het eene prijkte het beeld van den heiligen MARTINUS, aan het andere dat van St. GEORGE. Daarnaast stonden de tafels voor de schrijvers. De geheele zaal was met banken voor de toehoorders bezet, en banken en gestoelten waren met fraai tapijtwerk omhangen.

ECK deed den 21sten Junij, in priesterlijke kleeding, zijne intrede in de stad, en werd door het gejuich der inwoners begroet. Drie dagen later kwamen de Wittenbergsche Godgeleerden aan, vergezeld van den Hertog van *Pommeren*, den Rector Magnificus der Hoogeschool, en begeleid door bijna twee honderd studenten met pieken en hellebarden gewapend, die de rijtuigen, waarin hunne Leermeesters gezeten waren, zoo wel tot bescherming als tot eerewacht verstrekten. Niet minder plegtig en statig was de optogt, op den morgen van den 27sten Junij, den dag, die voor de opening van dit merkwaardig *Dispuut* bepaald was.

Ten zes ure in den ochtend begaf de trein, voorafgegaan door de Vorstelijke personadiën en onder geleide der gewapende burgerwacht, zich naar de *St. Thomas* Kerk, waar de Mis door een voortreffelijk zangkoor werd uitgevoerd, om door het bijwonen dier Kerkplegtigheid zich voor te bereiden voor de plegtigheid van den dag. Na den afloop dier Godsdienstoefening zette de trein zich andermaal in beweging naar den *Pleissenburg*, en nadat de rijkver-

sierde zaal de aanzienlijke schaar had ontvangen en allen waren gezeten, beklom PETRUS MOSELLANUS (32) het spreekgestoelte, en hield eene Latijnsche redevoering, waarin hij de strijdende partijen op het hart drukte, zich niet tot een' ijdelen woordenstrijd te laten vervoeren, maar boven alles de waarheid te zoeken en te bedoelen, en menigen wenk gaf, die nog in onze dagen behartiging verdient. Naauwelijks zweeg de Redenaar, of eene kerkmuzijk viel in; eene bekende melodie deed zich hooren, geheel de vergadering knielde neder, en de hooggewelfde zaal van den *Pleissenburg* weêrgalmde van het aloude kerkgezang: *Veni sancte spiritus* (33). Een gebed om den Heiligen Geest, uitgestort door zulk eene aanzienlijke vergadering, in de diepst ootmoedige houding; uitgestort in zulke gewigtige oogenblikken, die zoo veel voor de toekomst konden beslissen; uitgestort door zoo velen, die verschillende denkbeelden en gevoelens koesterden, maar thans nog door dezelfde belijdenis vereenigd, bij de eeuwige bron van licht en waarheid, licht en waarheid zochten: dit moet wel een dieptreffende aanblik geweest zijn; dit kan in veler gemoederen een' ernstigen en heilzamen indruk achtergelaten hebben. Wij willen niet te veel aan deze godsdienstige handeling hechten, noch daaruit iets ten voordeele van de zaak der Hervorming zelve afleiden. Zóó menige achtbare vergadering, vroeger en later gehouden, werd met het gebed om Gods Heiligen Geest geopend, waarin toch een geheel andere geest dan die der waarheid en liefde de gemoederen scheen te vervullen; maar toch, wanneer wij straks vernemen, hoe voor velen der hier aanwezigen thans het licht der waarheid het eerst door de nevelen is gebroken, dan rijst bij ons onwillekeurig de gedachte op: niet geheel vergeefs zal alzoo gebeden zijn.

De belangrijke kampstrijd was geopend, die nagenoeg twintig dagen duurde, en met weinige *Intermezzo's*, ten

gevolge van zon- en feestdagen, elken voor- en namiddag op nieuw werd aangebonden, zonder dat de kampvechters moede werden te strijden; zonder dat men moede werd naar hen te hooren. Wij kunnen dit vermaarde twistgesprek geenszins in al zijne bogten en kronkelingen volgen, en zullen slechts den algemeenen gang of enkele bijzonderheden aan onze Lezers kenbaar maken (34).

Het *Dispuut* werd tusschen CARLSTADT en ECK, met de vernieuwing van den ouden strijd tusschen AUGUSTINUS en PELAGIUS, geopend. CARLSTADT verdedigde het zedelijk onvermogen van den natuurlijken mensch tot eenig goed, en ontkende de verdienstelijkheid zijner werken ook in den staat der genade. Hij had AUGUSTINUS; ECK, die zich in dezen strijd als *Semipelagianer* deed kennen, de oude Kerkvaders en alle *Scholastieken* voor zich. Op plaatsen der Heilige Schrift beriepen zich beiden. ECK won het zijnen tegenstander verre af in gevatheid en behendigheid in het redetwisten (35), hoewel hij somtijds voor hem moest wijken, en digter, dan hij welligt zelf bedoeld had, of aan de voorstanders zijner partij welgevallig zijn kon, tot diens gevoelen naderde. Maar deze strijd, hoewel hij verscheidene dagen achtereen werd voortgezet, was slechts eene schermutseling geweest bij hetgeen stond te volgen, toen LUTHER zijne plaats innam en op den 4den Julij het spreekgestoelte optrad. Vooraf betuigde hij, dat hij uit ontzag voor het Hoofd der Kerk zich gaarne aan dezen strijd, dien hij thans »in den naam des Heeren" begon, zou onttrokken hebben, indien hij niet door ECK daartoe ware gedwongen geweest. Weldra waren beide partijen in een' heeten strijd over de oppermagt der Pausen gewikkeld, wier geldigheid LUTHER alleen naar menschelijk regt wilde toestaan; ECK daarentegen naar Goddelijk en menschelijk regt beide wilde handhaven. ECK beweerde, dat de strijdende Kerk op aarde de *Type* of het beeld was der

triumferende Kerk in den hemel, dat, gelijk er dáár slechts één Opperhoofd was, namelijk God, er zóó ook slechts één Opperhoofd op aarde moest zijn. »Eene Kerk zonder hoofd ware een monster, en dat opperhoofd wie zou het anders kunnen zijn, dan de Bisschop van *Rome?*" »Neen!" hernam LUTHER »CHRISTUS zelf, en niet een mensch, is ook het hoofd der strijdende Kerk, want daar staat geschreven, dat *Hij moet blijven heerschen, tot dat Hij al zijne vijanden aan zijne voeten zal gelegd hebben.*" »Als de Paus sterft," zeide hij, »dan is de Kerk toch niet zonder hoofd; waarom zou CHRISTUS dan ook niet het hoofd zijn, terwijl de Paus leeft?" ECK beriep zich op het bekende gezegde van JEZUS tot PETRUS: »*Gij zijt* PETRUS *en op deze Petra zal ik mijne gemeente bouwen!*" en haalde eene verklaring dier plaats uit AUGUSTINUS aan, welke voor het Roomsche gevoelen gunstig scheen. LUTHER zocht hem zoowel deze plaats als de verklaring van AUGUSTINUS afhandig te maken, maar voegde er bij, dat, al liet hij ook deze verklaring gelden, dit nog niets ten voordeele der Roomsche Bisschoppen bewees; en al ware het ook dat AUGUSTINUS en al de Kerkvaders hierin op de zijde van zijnen bestrijder stonden, dat hij toch van hen zou moeten verschillen, omdat hij geschreven vond: *Niemand kan een ander fundament leggen, dan hetwelk eenmaal gelegd is, namelijk* JEZUS CHRISTUS. ECK beweerde dat de Paus wel is waar niet de *algemeene* Bisschop mogt heeten, maar wel de Bisschop der *geheele of algemeene* Kerk." »Het is wel der moeite waard" riep LUTHER hierop uit, »dat ik naar *Leipzig* gekomen ben, en hier zóó groote onkosten make, om eene zóó fijne *distinctie* te leeren!" ECK beweerde, dat de gansche Christenheid van de vroegste tijden af erkend had, dat de Roomsche Kerk hare oppermagt van CHRISTUS zelven en niet enkel van menschelijk regt ontleende, uitgezonderd de gehate en verachte Secte der

Hussiten, »van wier gevoelens de eerwaardige Doctor niet vreemd scheen te zijn." LUTHER zocht eerst den smaad dier ketterij verre van zich te weren, maar kwam weldra, door deze hatelijke aanmerking van zijne tegenpartij eenigzins verbitterd en aangevuurd, met de vrijmoedige stelling voor den dag, dat er onder de gevoelens van HUSS en zijnen aanhang enkele echt Christelijke gevonden werden, die ten onregte veroordeeld waren geworden. Hieronder rekende hij de volgende stelling: »Het is geenszins noodig tot zaligheid, te gelooven dat de Roomsche Kerk boven alle andere verheven zij." Mogt het WICLEF of HUSS zijn, die dit gezegd had, dit deerde hem niet, want, waarheid was het! Dit stoutmoedig gezegde veroorzaakte eene algemeene beweging en ontsteltenis in de vergadering. Een gemurmel van afkeuring en verbazing doorliep de zaal! Men sprak overluid en in verwarring onder elkander. Zij, die onder het *Dispuut* in eene zoete sluimering waren gezonken, ontwaakten met schrik. LUTHERS vrienden verbleekten; en zijne vijanden grepen moed. Hertog GEORGE rees van zijne zitplaats op, schudde het hoofd, zette zich de beide handen in de zijden, en riep met luider stem: »dat loopt door het dolle heen!" LUTHER liet zich echter hierdoor geenszins ontmoedigen of in verwarring brengen. Hij wees op het voorbeeld der Grieksche Kerk, op zoo vele voortreffelijke mannen, in haren schoot geboren, die, zonder de oppermagt der Roomsche Kerk te erkennen (gelijk men mogt vertrouwen) waren zalig geworden, en volhardde bij zijne betuiging: dat er voor den Christen geen hooger Goddelijk regt bestond, dan het gezag der Heilige Schrift. Dit kon ECK onmogelijk toegeven. Beide kampvechters stonden tegen elkander over zonder één voetbreed te wijken. En geen wonder! Het punt, waar *Rome* en de Hervorming zich van elkander scheidden, dat ook in volgende eeuwen het groote keerpunt van den strijd tusschen Protestantisme

en Katholicisme zou blijven, was thans met helderheid aangewezen: het gezag der Kerk en het gezag der Heilige Schrift, in scherpe tegenstelling van elkander (36)! De breede klove was ontdekt, die zich tusschen de beide groote afdeelingen der Christenheid zoude vestigen, welke eerst gedempt zou moeten worden, eer eene vereeniging weder denkbaar of mogelijk werd.

Nadat men dit voorname twistpunt had opgegeven, werd er nog over het vagevuur, den aard der bekeering en den aflaat gestreden. Hoewel er op dit laatste punt eenige meerdere toenadering bestond, zoo was toch de wederzijdsche verbittering toegenomen. Eck liet niet na aan Luther te doen gevoelen, dat hij hem als eenen ketter beschouwde, op wien de banvloek der Kerk moest rusten; en Luther verweet zijne tegenpartij, » dat hij zóó vlugtig over den zin der Heilige Schrift henen liep, als eene spin over het water, en even bang was voor den Bijbel, als de Duivel voor het kruis (37)". Toen Luther van het spreekgestoelte was afgetreden, trad Carlstadt nog eenmaal op en hervatte den strijd over de verdienstelijkheid der goede werken. Den 16den Julij hield de Rector der Hoogeschool Jacob Lange ten slotte eene redevoering, waarin hij aan de kennis en geleerdheid van beide partijen gelijkelijk regt liet weêrvaren. Een plegtig aangeheven *Te Deum* besloot de vergadering.

Zóó eindigde dit langgerekt maar merkwaardig *Dispuut* op den *Pleissenburg* te *Leipzig*. Beide partijen schreven zich de overwinning toe (38). Beide partijen maakten zich aanstonds gereed, om een breed verslag van den gehouden kampstrijd in het licht te geven, waarin de aangevoerde gronden op nieuw gewogen en wederlegd moesten worden. Voor den oppervlakkigen beschouwer en beoordeelaar was alzoo de zaak op hetzelfde standpunt gebleven, waarop zij vroeger stond. Het *Dispuut* te *Leipzig* scheen, gelijk

zoo menig ander, met een spiegelgevecht van Geleerden vergeleken te kunnen worden, waarin soms treffende slagen waren uitgedeeld, doch waarin ook wakker in de lucht was geschermd, en waardoor weinig of niets was beslist. En toch mogt het voor de zaak der jeugdige, pas ontluikende Hervorming, in meer dan één opzigt, gewigtig en voordeelig genoemd worden.

Onder deze voordeelige gevolgen van het *Leipziger Dispuut* rekenen wij den diepen en gunstigen indruk, hierdoor op veler gemoederen te weeg gebragt. Een Eck mogt met de zijnen triumf blazen, omdat hij bij velen, die alleen zijne welbespraaktheid wisten te bewonderen, voor overwinnaar doorging, maar de diepstdenkenden en kundigsten spraken een geheel ander oordeel uit. De geleerde Mosellanus aarzelde niet de zege aan Luther toe te kennen. Polyander, Cellarius, Cruciger, mannen, wier namen later in de Geschiedenis der Hervorming beroemd zijn geworden, werden hierdoor voor de waarheid gewonnen. Zij openbaarde zelfs hare kracht aan het nog kinderlijke gemoed van den jeugdigen Vorst van *Anhalt*, die, diep getroffen door alles, wat hij in deze dagen gezien en gehoord had, met geestdrift de zaak der Hervorming omhelsde, en door geene beloften of bedreigingen van magtige bloedverwanten en vrienden van deze keuze was af te brengen. De woorden door Luther op den *Pleissenburg* gesproken weêrklonken tot in *Bohemen*, deden den gezonken moed der *Hussiten* herleven, en wekten algemeene geestdrift en bewondering voor den vrijmoedigen Hervormer op (39). En welken indruk de bijwoning van dezen kampstrijd bij de studerende jeugd had achtergelaten, dit bleek weldra, toen de gehoorzalen aan de *Leipziger* Hoogeschool schier ledig liepen en het getal Studenten te *Wittenberg* nagenoeg zich verdubbelde. Eck, die met vermetel zelfvertrouwen Luther in het strijdperk had

geroepen, had voor zich zelven geene lauweren geplukt, en de partij, welke hij aanhing, gevoelige schade aangebragt.

Maar nog ongelijk gewigtiger was de invloed van dezen kampstrijd op den geest van den grooten Hervormer zelven, tot bevestiging van zijne overtuiging, tot versterking van zijnen moed en bovenal tot verheldering zijner begrippen. Dit *Dispuut* (zegt een onzer hedendaagsche Kerk-geschiedschrijvers (40)) was de eigenlijke oefen- en vormingschool des Hervormers. Om zich daartoe behoorlijk voor te bereiden, en den aangevangen strijd schriftelijk voort te zetten, werd LUTHER tot geschiedkundige navorschingen genoopt, waartoe hij bij de practisch-godsdienstige rigting van zijnen geest niet ligtelijk uit zich zelven zou gekomen zijn. Hierdoor zette hij den voet op een terrein, waar hij zich zegevierend tegen elken aanval kon handhaven. Met den Bijbel in de eene en de Geschiedenis in de andere hand mogt LUTHER tegen over *Rome* onverwinnelijk heeten. Reeds toen hij zich gereed maakte om zich met ECK in het worstelperk te meten, en daartoe de Pauselijke *Decretalen* doorliep, schreef hij aan een' zijner vrienden: »Tot hiertoe is alles slechts spel geweest, thans zal het tegen den Bisschop van *Rome* regt ernst worden (41);" en aan SPALATIN: »Ik begin waarlijk te gelooven (dit fluister ik u in het oor), dat de Paus de Antichrist zelf, of zijn Apostel is, zóó jammerlijk wordt CHRISTUS, dat is de waarheid, door hem mishandeld en gekruisigd in zijne *Decreten* (42)." Maar veel, wat hem toen nog twijfelachtig scheen, werd, bij het voortzetten van dit onderzoek, voor hem weldra ontwijfelbaar zeker. Welke snelle en verbazende vorderingen hij in het ontdekken van menschelijke dwalingen, in de zifting van kaf en graan op den Christelijken akker gemaakt had; welk een diepen blik hij in het bederf der Kerk had verkregen; maar ook, hoe geheel zijne ziel van verontwaardiging gloeide over het geen hij voor list en

bedrog des Duivels hield; — dit alles bleek reeds met zonneklaarheid, toen hij, één jaar na het beroemde *Dispuut* te *Leipzig*, met zijn geschrift over *de Babylonische gevangenschap der Kerke* te voorschijn trad.

Hij begint daarin aan zijne tegenstanders zijnen dank te betuigen voor hetgeen hij van hen geleerd had, en verklaart: vooral aan hen en hunne tegenwerpingen zijn' voortgang in de kennis der waarheid te zijn verschuldigd (43); zoodat hij thans veel moest verwerpen, wat hij in den aanvang van den strijd nog had toegegeven. Door hen en hun toedoen was het hem thans duidelijk geworden, dat de Aflaat, waarover hij zich vroeger veel te gunstig had uitgelaten, niets anders dan schelmerij van Pauselijke vleijers en handlangers was; dat het Pausdom, daar het niet van Goddelijken oorsprong was, van duivelschen oorsprong zijn moest (Luther's vurige geest kende geen midden tusschen dit *alternatief*); dat ook de kelk bij het nachtmaal ten onregte aan de leeken onthouden werd. Ook zijne denkbeelden omtrent het vagevuur, waarvan hij het bestaan nog aan Eck had toegegeven, waren thans aanmerkelijk gewijzigd, en veilig mogen wij er bijvoegen, geheel zijne denkwijze was zuiverder, Bijbelscher, Euangelischer geworden.

Zóó hadden dan de eerste bestrijders der Hervorming aan de zaak der waarheid de gewigtigste dienst bewezen. Luther, onwillig terug getreden, maar door hen weder in het heetste van den strijd en midden op het veld des onderzoeks geroepen, had met eene krachtige hand den slagboom, dien hij zelf het eerst ontgrendeld had, verder opengestooten.

Aan stilstand of teruggang was van nu af niet meer voor hem te denken. »Voorwaarts!" was het wachtwoord der Hervorming geworden. Dit woord werd heinde en veer in duizend harten, als door duizende Echo's, herhaald. Dit woord was in den Hemel gesproken!

IV.

Philippus melanchthon *aan de zijde van* luther.

»Wo Starkes sich und Mildes paarten
Da gibt es einen guten Klang."
schiller.

Nog eenmaal slaan wij het oog op den ouden *Pleissenburg* terug, in één dier belangrijke uren, waarin de kampvechters voor *Rome* en voor de Hervorming met elkander in eenen heftigen strijd zijn gewikkeld. Dáár zit in de rij der Wittenbergsche Hoogleeraren een jeugdig Geleerde, dien men, wegens zijn' tengeren ligchaamsbouw, wegens het zachte en schier kinderlijke zijner gelaatstrekken, nog onder het getal der knapen zou gerangschikt hebben, indien hij niet te midden der achtbaarste en meest beroemde mannen, die men hier vereenigd vond, zijne plaats had ingenomen; indien niet zijn schrander oog, zijn Romeinsche neus, zijn fijngevormde mond, geheel de uitdrukking van zijn gelaat den diepdenkenden man in den pas gevormden jongeling had aangeduid. De meesten mijner lezers hebben reeds Philippus Melanchthon erkend, die, wegens zijne veelomvattende geleerdheid en zijnen invloed op de wedergeboorte der wetenschappen, *Duitschlands* leermeester is genoemd, en onder de *Humanisten* van zijnen tijd de eerste plaats na Erasmus innam; maar voor wien de nog schooner eeretitel was weggelegd: aan de zijde van Luther *Duitschlands* tweede Hervormer geweest te zijn! Gedurende de oogenblikken, waarin wij hem thans beschouwen, zit hij, met gespannen aandacht, naar Eck en Carlstadt te luisteren. De beweging in zijne gelaatstrekken drukt het levendige aandeel uit, dat hij neemt in dien strijd. Het is hem onmogelijk geheel onzijdig te

blijven. Nu en dan als CARLSTADT door zijne partij in de engte gedreven wordt, vat hij haastig eene pen, schrijft een paar woorden op een voor hem liggend papier, en schuift dat zijnen ambtgenoot toe. Éénmaal zelfs staat hij op, om zich meer regtstreeks in den strijd te mengen, maar ECK valt hem aanstonds met eene stentorstem in de rede: »Zwijg PHILIPPUS! bemoei u met uwe eigene studiën, en laat mij met rust!" MELANCHTHON zweeg. Het lag geheel in den aard van zijn bescheiden en eenigzins beschroomd karakter, op zulk een ruwen aanval te zwijgen, maar hij rekende zich daarom niet overwonnen. Dit woord, door den trotschen Kanselier driftig en onbedacht daar henen geworpen, was welligt de eerste schok en spoorslag, dien MELANCHTHON ontving, om aan de wereld te toonen, wie hij ook als Godgeleerde was en zijn kon. Van nu af zien wij hem een meer werkzaam aandeel aan de Hervorming nemen, wat hij aanvankelijk niet beoogd, wat LUTHER zelf niet schijnt vermoed te hebben. En is dit zóó, dan tellen wij dit mede onder de gewigtigste en zegenrijkste gevolgen, welke het beroemde *Dispuut* op den *Pleissenburg* gehad heeft.

Het is de taak van elken Geschiedschrijver der Hervorming, maar vooral van hem, die zich het doel heeft voorgesteld, om zijne Protestantsche Medechristenen in hun geloof te versterken, Gods aanbiddelijke wijsheid met diepen eerbied te doen opmerken en bewonderen in de zamenvoeging van twee mannen, die, met elkander vereenigd, zoo veel hebben bijgedragen, om het gezegende werk der Kerkhervorming tot stand te brengen, en nogtans zoo oneindig veel van elkander in gemoedsaard en karakter verschilden. Doch MELANCHTHON verdient, eer wij hem als Hervormer aan de zijde van LUTHER zien staan, in zijne jeugd en vroegste ontwikkeling door ons gekend te worden (44).

SCHWARZERD was zijn eigenlijke naam; *Bretten*, een vlek

in den *Beneden-Palts*, de plaats zijner geboorte. Zijn vader was een beroemd zwaardveger, die met bijzondere kunst zelfs voor Edelen en Vorsten wapenen wist te smeden. Op den 16[den] Februarij des jaars 1497 zag PHILIPPUS het eerste levenslicht. Beide zijne ouders worden als zeer Godvruchtig geroemd. Van zijne moeder zijn nog enkele oud-Duitsche rijmpjes in omloop; en de vader zou PHILIPPUS, toen deze, nog geen elf jaar oud, voor zijn sterfbed lag geknield, voorspeld hebben, dat de tijd van nog grooter en gewigtiger veranderingen en gebeurtenissen zwanger ging, waarom hij hem des te ernstiger bezwoer, ten allen tijde God voor oogen te houden.

Als halfverweesde knaap werd hij door zijnen Grootvader, den Bailluw REUTER, in huis genomen, die hem JOANNES UNGARUS tot onderwijzer gaf. MELANCHTHON roemde zeer het gestreng grammatikaal en grondig onderrigt, dat hij van dezen man ontvangen had, wien hij ook in lateren leeftijd bleef liefhebben en in eene andere wereld hoopte weder te zien. Een' even bekwamen onderwijzer vond hij, toen ook zijn grootvader stierf, en eene aanverwante zijner moeder hem in huis nam, te *Pforzheim*, in GEORGE SIMLER, die hem dien smaak voor de klassieke en inzonderheid voor de Grieksche letterkunde wist in te boezemen, welke hem tot zijnen dood is bijgebleven. Maar de Voorzienigheid zorgde nog op eene andere wijze voor de ontwikkeling van het kind, dat zij met hare rijkste en edelste gaven had toegerust. Het huis zijner bloedverwante, bij welke hij inwoonde, werd dikwerf door den beroemden REUCHLIN bezocht. Deze merkte spoedig den schitterenden aanleg in het knaapje op, hield het oog over zijne letteroefeningen, en vereerde hem, als een blijk van goedkeuring en aanmoediging, half schertsend zijn' rooden doctoralen hoed ten geschenke. Eens was hij van eene reis naar *Italië* teruggekeerd, en de jonge PHILIPPUS vierde zijne weder-

komst door eene soort van Latijnsche *Comédie* uit te voeren, die REUCHLIN pas vervaardigd had (45). Met verrukking sloot hij den knaap in zijne armen, en veranderde bij deze gelegenheid deszelfs naam, SCHWARZERD, in dien van MELANCHTHON (46), als vermoedde hij reeds, hoe gewigtig die naam eens voor de geleerde wereld zou worden. Weinig ouder dan twaalf jaren, was MELANCHTHON reeds in staat de Hoogeschool te *Heidelberg* te bezoeken. Ook hier streefde hij zijne medestudenten verre vooruit. »Waar vind ik een' *Graecus?*" vroeg eens een der Hoogleeraren, nadat hij zijnen leerlingen eene moeijelijke vraag ter beantwoording had voorgelegd, en uit aller mond klonk het eenparig geroep: »MELANCHTHON! MELANCHTHON!" Naauwelijks was hij veertien jaren oud, of hij had den Akademischen graad van *Baccâlaureus* verkregen. Zelfs stond hij naar den rang van *Magister*, maar dit werd hem, niet wegens gebrek aan kundigheden, maar om zijnen al te jeugdigen leeftijd, ontzegd. Hierover eenigzins gevoelig en eene andere luchtstreek voor zijne gezondheid voordeelig achtende, verwisselde hij in het jaar 1512 deze Universiteit met de Hoogeschool te *Tubingen.* Hier beoefende hij de Scholastieke Godgeleerdheid; maar nog meer, op het voetspoor van ERASMUS, de oude Letterkunde, Geschiedenis en Wijsbegeerte. Gelijktijdig woonde hij de voorlezingen over verschillende vakken van Regtsgeleerdheid en Geneeskunde bij. Toen hij na twee jaren *Magister* werd, had hij reeds eene Grieksche *Grammatica* in het licht gegeven, en spoedig hierna opende hij zelf zijne lessen over Grieksche en Latijnsche Auteurs. Reeds toen was de roem zijner geleerdheid ook buiten zijn vaderland verspreid. Welk eene schitterende verwachting ERASMUS aangaande den veelbelovenden jongeling koesterde, blijkt uit zijn schrijven aan OECOLAMPADIUS: »MELANCHTHON zal ERASMUS geheel en al verdonkeren." Elders hooren wij hem uitroepen: »Bij

de onsterfelijke Goden! welk eene hoop mogen wij opvatten van den jeugdigen MELANCHTHON, die, schier nog een kind, in de kennis van beide talen even hoog staat. Met welk een gelukkig gevolg betreedt hij de baan der Letterkunde! welk eene scherpzinnigheid en vinding! welk eene zuivere en sierlijke taal! welk eene veelomvattende wetenschap! welk eene zeldzame belezenheid! welk een scherpe blik en fijn gevoel zijn er in hem vereenigd" (47)!

Nog jong zijnde had MELANCHTHON een exemplaar van den Bijbel, bij FROBENIUS gedrukt, van REUCHLIN ten geschenke gekregen. Hij las daarin met onverzadelijke weetgierigheid, en droeg het schier overal, in de Kerk en op zijne wandelingen, met zich. Als eene belooning der goede diensten, hem door zijnen beroemden aanverwant bewezen, stond hij dezen getrouw ter zijde, toen hij zich tegen de aanvallen der *Keulsche* duisterlingen (48) had te verdedigen, en REUCHLIN schatte wederkeerig MELANCHTHON zóó hoog, dat hij niet aarzelde hem aan FREDERIK *den Wijze* aan te bevelen, toen deze naar eenen bekwamen Hoogleeraar in de Grieksche taal en Letterkunde voor de jeugdige Hoogeschool te *Wittenberg* zocht. »Hij zal," schreef hij, »der Hoogeschool en uwer Keurvorstelijke Genade tot eer, roem en voordeel verstrekken, want onder de Duitschers weet ik niemand die hem overtreft, dan ERASMUS van *Rotterdam*, en deze is een *Hollander!*" Dien ten gevolge werd MELANCHTHON op één-en-twintigjarigen leeftijd als Hoogleeraar naar *Wittenberg* beroepen, waar de min gunstige indruk, dien zijn jong en nietig voorkomen verwekt had, door het schitterende latijn zijner Intrêe-Oratie (49), en het boeijende en belangwekkende zijner eerste lessen over HOMERUS en den brief aan TITUS, ras geheel uitgewischt werd en voor algemeene steeds hooger stijgende bewondering plaats maakte. LUTHER schreef hierover aan SPALATINUS: »MELANCHTHON heeft, op den vierden dag na zijne aankomst, eene zóó

schoone rede gehouden, dat allen hem met bewondering en ingenomenheid hoorden. Wij zijn schielijk teruggekomen van het vooroordeel, dat wij tegen hem hadden opgevat, wegens zijne gestalte en persoon. Wij prijzen en bewonderen in hem slechts de zaken. Ik begeer, zóó lang als hij leeft, geen' beter leermeester in het Grieksch."

MELANCHTHON kwam in het jaar 1518 te *Wittenberg*, alzoo toen het hagchelijkste maar ook het schoonste en belangrijkste tijdperk in LUTHERS leven reeds was begonnen. De onzigtbare magneetnaald, die beiden het eerst tot elkander trok, was ongetwijfeld de liefde tot de Heilige Schrift, en spoedig was het verbond der innigste vriendschap tusschen hen gesloten. LUTHER huldigde, met de zedigheid der echte kennis, in MELANCHTHON de meerderheid zijner geleerdheid, de diepte en grondigheid zijner studie; en MELANCHTHON kreeg spoedig LUTHER lief, wegens de vroomheid van zijn hart, wegens zijnen dorst naar waarheid en godsvrucht, wegens zijnen Christelijken heldenmoed, wegens zijne blanke en onverniste opregtheid. Hij vereerde, hoe meer hij zijne beginselen leerde kennen en doorgronden, als het ware iets hoogers en Goddelijkers in hem, wat hem niet in den kring der gewone stervelingen, maar op ééne rij nevens de Profeten en Apostelen plaatste. »Ik bemin," zóó schreef hij weinige maanden na zijne komst te *Wittenberg*, »MARTINUS zóó zeer als ik iets op aarde bemin;" en bij nadere kennismaking en toenemende vertrouwdheid namen die liefde en bewondering toe. Hoort, hoe hij ons een jaar later het beeld van LUTHER beschrijft: »MARTINUS is al te zeer te bewonderen, dan dat ik zijn beeld met woorden zou kunnen schetsen. Ik weet hoezeer ALCIBIADES zijnen SOCRATES bewondert. Ik voed voor hem nog eene geheel andere bewondering, namelijk in Christelijken zin, want zóó dikwerf ik hem beschouw, zie ik in hem een' steeds grooter man." Op REUCHLINS voorstel,

om van *Wittenberg* naar *Ingolstadt* te gaan, antwoordt hij: »Ik wil liever sterven, dan mij van dezen man laten afrukken." Aandoenlijk drukte hij zijne droefheid uit, toen hij later in bezorgdheid over Luthers leven verkeerde: »O!" riep hij uit, »kon ik met mijnen dood het leven koopen van hem, die nu de Goddelijkste op aarde is!" »*Onze* Elias" was de gewone naam, dien hij Luther, tijdens diens afwezigheid van *Wittenberg*, onder zijne vrienden gaf. Dikwerf ook noemt hij hem »eenen Apostel Gods." Het is zoo, de tooverglans, waardoor de groote Hervormer aan zijnen jeugdigen vriend in bovenmenschelijke gedaante verscheen, moest allengskens verdwijnen, en verdween werkelijk; naar mate Melanchthon Luther meer in zijne menschelijke zwakheden en gebreken leerde kennen. Het verschil in beider gemoedsaard en karakter moest ligtelijk, zoo al geene verwijdering, dan toch eenige botsing en verkoeling te weeg brengen; maar het verbond der vriendschap werd toch nimmer geheel verbroken en vernietigd — het was voor de eeuwigheid gevestigd. Toen Melanchthon in lateren leeftijd door eene gevaarlijke ziekte werd aangetast snelde Luther tot hem. Zijne tegenwoordigheid werkte uit, wat geen geneesmiddel vermogt; en de kranke rekende aan de krachtige voorbidding zijns vriends zijne redding verschuldigd te zijn. En toen Luthers geest de aarde verlaten had, was Melanchthon onder de eersten die een' onverwelkelijken krans aan zijne lijkbus hingen, en zekerlijk had *Duitschlands* grootste Hervormer geen' meer bevoegden of welsprekenden Lofredenaar kunnen vinden dan hem.

Zelden ontmoet men in de Geschiedenis twee mannen, beiden zóó onmiskenbaar groot, en toch van zóó ongelijken stempel. Het zoude ons daarom onverklaarbaar moeten voorkomen, dat zij zóó lang met in één geslagen handen hetzelfde spoor bewandelden, indien niet overeenstemming

in de allergewigtigste zaak, in hetgeen beiden het heiligste en dierbaarste was, hen op het innigst vereenigd had. Reeds hunne vroegere ontwikkeling en lotgevallen liepen aanmerkelijk uit een. LUTHER, uit armoedige ouders geboren en in den staat der bekrompenheid opgevoed, had slechts met moeite het noodige onderwijs voor zijnen geest kunnen verzamelen; en in vergelijking met hetgeen hij had ondervonden, had MELANCHTHON bij zijne komst te *Wittenberg* slechts op rozen gewandeld. MELANCHTHON staat ons in vroegtijdige en verbazend snelle, maar minder krachtvolle ontwikkeling, dan LUTHER, voor oogen. LUTHER was driftig en opvliegend; MELANCHTHON (hoewel niet vrij van hetzelfde gebrek, en somtijds al te zachtmoedig geschilderd), in vergelijking met dezen, bedaard en gelijkmatig te noemen. LUTHER even ras in het spreken als doortastend in het handelen; MELANCHTHON nadenkend bij zijne woorden, bedachtzaam in zijne daden. LUTHER in zijnen toorn soms geneigd tot twist; MELANCHTHON de man des vredes. LUTHER rond, voor de vuist, zich geheel vertoonend gelijk hij was; MELANCHTHON zonder onopregtheid voorzigtig, dikwerf verzwijgende wat hij dacht. LUTHER moedig en op zijne geloofskracht stout, elk gevaar verachtend; MELANCHTHON beschroomder en vreesachtiger, hoewel niet ontbloot van persoonlijken moed. LUTHER standvastig, soms onbuigzaam en hoofdig; MELANCHTHON rekkelijk en plooibaar, niet zonder gevaar van al te toegevend te worden. LUTHER, zonder links of regts te zien, afgaande op zijn doel, en somtijds nederstormende wat zich tegen hem en de heilige waarheid verzette; MELANCHTHON behoedzaam, voor- en achterwaarts ziende, en, in weerwil zijner echt-liberale gevoelens, nog meer behoorende tot de behoudende partij. LUTHER de moedige aanvaller en bevechter der dwaling; MELANCHTHON de *Apologeet* der Hervorming. LUTHER de krachtige en kernachtige leeraar des volks; MELANCHTHON

de man van smaak, de wetenschappelijk gevormde Geleerde. LUTHER de practische Theoloog; MELANCHTHON zijne liefde tusschen Godgeleerdheid en letteren verdeelende. LUTHER, daarheen gaande in den geest en de kracht van ELIA, zijne donderende stem verheffende tegen den Baäl zijner eeuw; MELANCHTHON meer geneigd om bemiddelaar te zijn, en met een bloedend hart de verdeeldheid der Kerk beschouwende. LUTHER, een PAULUS; MELANCHTHON een JOANNES bij de wedergeboorte der Christelijke Kerk (50).

In vroegere dagen zijn MELANCHTHONS verdiensten door allen, die LUTHER tot een halven God verhieven, maar al te zeer miskend (51). Het ligt in den geest en de rigting van onzen tegenwoordigen tijd, dat men een ander uiterste nadert. Doch de roem van den een' behoeft niet verdonkerd te worden, om dien des anderen te verhoogen. Waar dit geschiedt, geschiedt het met miskenning der Goddelijke wijsheid, welke deze mannen met elkander in aanraking bragt, die beiden evenzeer voor het groote werk der Hervorming, als voor elkander onmisbaar waren. Terwijl LUTHER MELANCHTHON tot voortdurende en krachtdadige werkzaamheid aanprikkelde, en hem moed en veerkracht wist bij te zetten, zocht deze het al te hevige vuur, dat in LUTHERS boezem bruiste, te dempen of te matigen, en de uitbarstingen zijner hartstogtelijkheid te verhoeden of in de gevolgen te leiden. Hoe LUTHERS krachtige geest dien van MELANCHTHON beheerschte, ja zelfs hem tot geestdrift vermogt op te winden, getuigt geheel de Geschiedenis; maar het ontbreekt ook niet aan proeven van den invloed, dien de jeugdige MELANCHTHON op LUTHERS heftig en opbruisend karakter bezat. MELANCHTHON zelf verhaalt, hoe hij eens als LUTHER hevig verstoord was hem toevoegde: »Overwin u zelven en uwen toorn, gij, die alles overwint" (52). Dit woord had de gewenschte uitwerking. LUTHERS drift was gebroken; hij glimlachte en

zeide: »wij zullen er niet verder over twisten." Wat daarenboven aan LUTHERS wetenschappelijke vorming nog ontbrak, dat werd door MELANCHTHONS echt wijsgeerigen blik en schat van taalkennis als het ware vergoed en aangevuld. Hij was het, die, nevens een' ERASMUS, de schatting van bewondering en eerbied verwierf van alles, wat in *Europa* helder en wijsgeerig dacht, van een iegelijk, wie in de kennis der oude letteren was ingewijd. Hij was het, die al den schat zijner kundigheden veil had, om LUTHER bij de vertaling der Heilige Schrift behulpzaam te zijn, en niet te waarderen zijn de diensten, welke hij hierdoor niet aan LUTHER alleen, maar ook aan de geheele Christenheid bewezen heeft. Zou eindelijk de Hervorming waarlijk een zegen Gods voor het menschdom worden, dan moest niet enkel het verouderde gebouw der dwaling worden gesloopt, maar ook de eerste grondslag tot den nieuwen heiligen tempel der waarheid gelegd, of liever, uit het puin weder opgedolven worden, waarop in volgende eeuwen rustig kon worden voortgebouwd; dan moest de Christen, die ernstig naar licht voor zijnen geest en ware zielsrust zocht, niet enkel weten, wat hij als dwaling te vlieden, maar ook wat hij als Christelijke waarheid te gelooven en te omhelzen had; dan moest het aan de wereld getoond worden, dat de Euangelische Vrijheid, waarin men roemde, verre was van verderfelijke, alles vernielende twijfelzucht en ongeloof. En ziedaar eene taak, waartoe juist MELANCHTHON, door zijne gave om afzonderlijke waarheden tot één geheel te ordenen, uitnemend en veel meer dan LUTHER berekend was. LUTHER zelf doorzag en erkende dit; hij noemde zich »een' strijder, die met tallooze monsters moest kampen; geboren, om tegen allerhande benden en duivels den krijg te voeren en te velde te trekken; den groven houthakker, die klompen en steenen uit den weg ruimen, doornen en heggen uitroeijen, en alzoo den weg banen en

bereiden moest; maar," vervolgt hij, »onze Magister PHILIP gaat stil en met overleg zijnen gang, plant, en zaait en begiet met lust, naar de rijke mate van gaven, welke God hem gegeven heeft." Er moge dan al eenige waarheid liggen in het gezegde: »dat drie LUTHERS meer vermogten, om eene Hervorming door te zetten en te verwezenlijken, dan drie honderd MELANCHTHONS (53);" eenzijdigheid en bekrompene stelselzucht alleen konden aan de onsterfelijke verdiensten van dezen Hervormer knagen; en het is toch ook eene schoone lofspraak, welke het later levende geslacht, dat met meerdere kalmte op die tijden van strijd en gisting terug ziet, hem geven moet: »Indien het herwinnen en handhaven der dierbare Euangelische vrijheid, zonder eene geheele scheuring der Kerk, ware denkbaar of mogelijk geweest, MELANCHTHON zou de man geweest zijn, om die scheuring te verhoeden!"

En nu, — men scheide deze mannen, die de Voorzienigheid in haar aanbiddelijk bestuur tot elkander had gebragt, in zijne gedachten van één en beantwoorde dan zich zelven de vraag: wat er vermoedelijk van het gezegende werk der Hervorming zou geworden zijn? — Neem LUTHER van MELANCHTHONS zijde weg, en plaats dezen aan de zijde van ERASMUS; en hij zou, bij zijne geneigdheid tot vrede en rust, meer dan waarschijnlijk voor de Hervorming zijn verloren geweest, en rustig de baan der Letteren tot den einde toe betreden hebben. Neem MELANCHTHON weg van LUTHERS zijde, en wij huiveren bij de gedachte, dat het weldadige licht, dat pas door de wolken is gebroken, een bliksemstraal zal worden, die verteert en verslindt, in plaats van te koesteren en met nieuw leven te bezielen. »Zou het dan," zóó vragen wij met een' geachten Schrijver (54), »een bloot toeval geweest zijn, dat deze mannen op diezelfde plek van den grooten aardbol, te *Wittenberg*,

elkander kennen leerden en elkander juist dáár in dien tijd vonden? Zou het hier niet te regt: God in de Geschiedenis, zijn?" — Dat het godsdienstig gevoel onzer lezers beslisse!

Van nu af zullen wij dan PHILIPPUS MELANCHTHON aan de zijde van LUTHER zien handelen, om met hem naar hetzelfde doel te streven. Reeds het eerste geschrift, dat hij kort na het *Leipziger Dispuut* in het licht gaf (55), wekte bij alle vrienden der Hervorming de schoonste verwachtingen op. LUTHER schreef hierover in verrukking aan STAUPITZ: »PHILIPPUS heeft ECK zóó geantwoord, dat het ons allen als een wonder voorkwam, gelijk het dan ook werkelijk is. Als het CHRISTUS behaagt, zal hij veel meer uitvoeren dan vele MARTINUSSEN. Hij is een waar vijand van den duivel en van de Scholastieke Godgeleerdheid, wier bedrog hij kent; tegelijk echter eene rots van CHRISTUS, daarom zal hij krachtig werken! *Amen!*"

V.

De Banbliksem en de Houtmijt.

Diep in het harte gekrenkt, omdat hem de glansrijke overwinning was ontgaan, welke hij met alle vrienden van *Rome* zich zelven voorspeld had; nog heftiger tot toorn geprikkeld door de schriften, waarin hij na het *Leipziger Dispuut* was aangevallen, en inwendig bezorgd over den snellen voortgang, dien de Hervorming in het hart van *Duitschland* maakte, was ECK naar *Rome* gereisd, om in het Vatikaan het wapen te helpen smeden, dat den stoutmoedigen Monnik verpletteren moest. De voormalige vriend des Hervormers was niet slechts in zijn vijand veranderd, maar nu ook een woedend vervolger geworden, die tot verzoening van schuld zijn bloed ging eischen. Hij ontzag

geene moeite en pogingen om tot dit doel te geraken, en getroostte zich soms uren lang in het Pauselijke kabinet te wachten, om in een onderhoud over den gehaten LUTHER te kunnen treden. Het gelukte hem eindelijk LEO X geheel de oogen voor het gevaar te openen. Maar juist, door de hand aan LUTHERS doemvonnis te leggen, verhaastte hij de scheuring der Christelijke Kerk, en bewerkte hij, (wat wij als Protestanten in de Geschiedenis niet mogen voorbijzien!) dat de scheidingsbrief, die eerlang zou worden geteekend, niet van de zijde der Hervorming, maar het eerst van *Rome* zoude uitgaan.

Terwijl alzoo het onweder aan gene zijde der Alpen dreigend te zamen trok, en reeds van verre de Banbliksem schitterde, werd LUTHERS moed verhoogd door het uitzigt op de bescherming van magtige vrienden. De krachtige ridderlijke geest, dien de koene strijder der waarheid openbaarde, moest wel *Italië's* verwijfde Geestelijkheid van hem afkeerig maken, maar den *Duitschen* Ridderstand voor hem winnen. Velen zonen van het Noorden, wien het oud *Germaansche* bloed onverbasterd door de aderen stroomde, sloeg het harte hooger bij LUTHERS naam. Hij was, alleen tegen over *Rome* staande, reeds in hun oog de Held geworden zijner eeuw. SYLVESTER VON SCHAUMBURG (56), een der magtigste Ridders uit *Frankenland*, zond omstreeks dezen tijd zijnen zoon naar de Hoogeschool te *Wittenberg* met eenen brief voor den Hervormer. »Uw leven loopt gevaar," schreef hij hem, »maar, indien de Keurvorst zijne bescherming mogt intrekken, ga niet naar *Bohemen*, maar kom veeleer tot mij, want ik en honderd van onzen adel, die ik (met Gods hulp) spoedig heb bijeengebragt, staan gereed, om u in het gevaar te behoeden." FRANS VON SICKINGEN, wiens dapperheid door GÖTHES dichterlijk talent (57) is verheerlijkt, bood hem evenzeer eene wijkplaats op zijnen *Ebernburg* aan. Edel,

en zijner Godsvrucht waardig, was het antwoord van LUTHER: »Ik veracht deze aanbiedingen niet, maar ik wil mij op geen' anderen Beschermer dan op CHRISTUS verlaten." Maar onder de geheele Duitsche Ridderschap was er geen, die meerdere toegeneigdheid des harten voor LUTHER gevoelde, dan ULRICH VON HUTTEN (58). ULRICH VON HUTTEN — wiens beeld, even als dat van DANTE en PETRARCA, met de eerkroon des Dichters praalt; die in de eene hand het ridderzwaard zwaaide, in de andere den geesel der *satyre;* die als een andere DEMOSTHENES zijne *Philippica's* schreef; die met de avonturen van een' dolenden ridder door *Europa* zwierf; die, als een der vermoedelijke Auteurs der bekende *Epistolae obscurorum Virorum*, REUCHLINS vijanden aan de bespotting der nakomelingschap had overgeleverd, en overal, waar de strijd tegen de duisterlingen zijner eeuw werd aangebonden, in de voorste gelederen streed — deze schreef in Junij 1520 aan LUTHER (59): »Ik heb altijd in uwe gevoelens gedeeld, zonder tot u in eenige betrekking te staan. Houd moed, aarzel niet! Ik neem aan u bij te staan, en ben bereid om de gemeenschappelijke vrijheid te wreken, mijn sedert zoo lang verdrukt Vaderland te bevrijden. God zal voor ons zijn, en zoo God voor ons is, wie zal tegen ons zijn?" Maar terwijl de ruwe krijgsman, wiens wapenspreuk het was: »Er zal uit onze asch een wreker opstaan!" niet enkel met de pen, maar met het ontbloote zwaard in de vuist, *Rome* en den duivel wilde bevechten, wees LUTHER al dergelijke voorslagen van de hand. »Neen!" zeide hij, »niet met geweld of bloedstorting moet er voor het Euangelie gestreden worden! Door het Woord is de wereld overwonnen; door het Woord is de Kerk tot hiertoe bewaard; door het Woord zal zij ook weder hersteld worden (60)!" LUTHER zag echter geenszins voorbij, van hoe veel gewigt het ware voor de zaak der Hervorming, den *Duitschen* Ridderstand

gewonnen te hebben, om *Rome* in ontzag te houden, wanneer zij allerwege den wereldlijken arm ging inroepen, of kruistogten tegen de Ketters mogt prediken. Hij begreep tegelijk, terwijl hij tegen dwaling en misbruik te velde toog, dat hiermede nog weinig gewonnen zoude zijn, indien de Hervorming niet van waarachtige verbetering der zeden uitging, en dat zulk eene Hervorming, zou zij immer tot stand komen, van de hoogere standen moest afdalen, om in het hart des volks te kunnen doordringen. Hij hield zich daarom bezig met een geschrift: » *Aan den Christelijken adel des Duitschen volks* (61);" hetwelk als het koenste en stoutste wordt geschat, dat ooit uit de pen des Hervormers gevloeid is. Men staat bij deszelfs lezing verbaasd over de kracht zijner woorden, die als pijlen van den gespannen koorde vlogen, en altijd doel wisten te treffen; die als hamerslagen nedervielen en vergruisden, wat hem tegenstond; die als duizend vonken daarheen spatteden, om licht voor het verstand, vuur in het hart te ontsteken. Men herkent hier den man, die door de sterkte van zijnen geest zijn' tijd wist te beheerschen; die door zijne donderende welsprekendheid op aller harten moest werken, en juist daarom meer dan eenig sterveling geschikt was om Gods raad te dienen. Men herkent hier den man, wiens hart van dezelfde liefde voor zijn Vaderland als voor CHRISTUS en Christelijke vrijheid gloeide; maar die, indien hij zoo wel de gevestigde magt van den Staat als van de Kerk had willen aantasten, de gevaarlijkste *revolutionair* had kunnen zijn. Men herkent hier, eindelijk, den held des geloofs, die alleen tegen over zóó vele en magtige vijanden staande, zich zelven schier onoverwinnelijk gevoelt, maar al zijne sterkte ontleent aan zijn geloof en vertrouwen op God en CHRISTUS. — In de Inleiding doet hij opmerken, dat de Roomsche Hierarchie (*die Romanisten*) met groote behendigheid drie muren of bolwerken

om zich had opgetrokken, om zich tegen elken aanval te verdedigen. Als men met de wereldlijke magt haar bedreigde, dan was haar antwoord: »De geestelijke magt is verre daarboven verheven!" Als men haar door de Heilige Schrift wilde teregt wijzen, dan had zij het antwoord gereed: »Het komt niemand toe uitlegger der Heilige Schrift te zijn dan den Paus." Als men zich op een Concilie beriep, dan was het antwoord weder: »De Paus alleen kan een Concilie te zamen roepen." Maar hij toont, hoe men met Gods woord gewapend, deze onhoudbare bolwerken, als op het geklank van *Jericho's* bazuinen, kan doen nederstorten. Hij tast onderscheidene misbruiken aan, die in en buiten het kerkelijke leven afgeschaft of verbeterd moesten worden, als: het aantal van Kardinalen, het zenden van *Annaten* naar *Rome*, de bedelmonniken en kloosters, het gedwongene ongehuwde leven der Geestelijken, de zielmissen en heilige dagen. Hij doet eenige voorslagen tot hervorming zoowel van het hoogere als van het lagere onderwijs, en eindigt met eene hoogernstige waarschuwing tegen de weelde, welke in de meest verschillende standen was doorgedrongen. Ongeloofelijk was de indruk door dit geschrift, waarvan binnen korten tijd meer dan vier duizend Exemplaren verkocht en verspreid waren, bij aanzienlijken en geringen teweeg gebragt. Nu viel er voor LUTHER aan geen' teruggang of vrede met *Rome* meer te denken. Hij wist echter, dat hij van dien kant op geene verschooning of genade rekenen mogt. Ook was men hem met de openlijke oorlogsverklaring voorgekomen. De Pauselijke Bul (62), die LUTHER en zijnen aanhang met den gevreesden banbliksem sloeg, was reeds den 15[den] Junij in het Vatikaan geteekend.

In dit stuk, hetwelk met eene inroeping van God en de Heilige Apostelen PETRUS en PAULUS aanvangt om de eer der Kerk te redden, worden een-en-veertig stellingen van

LUTHER met het *Anathema* getroffen. Dat er onder de veroordeelde stellingen ook deze voorkomt: » de Paus is geenszins de Opvolger van PETRUS en de Stadhouder van CHRISTUS over alle Kerken der wereld," laat zich ligtelijk begrijpen, maar wat moet de Protestant, wat moet de gematigde Katkoliek van den Christelijken zin van het Pauselijke Hof denken, wanneer hij ook stellingen als de volgende: » het verbranden van ketters is tegen den wil van God", of » de beste boete van den Christen is een nieuw en heilig leven", als onheilig, onchristelijk en verleidelijk verworpen ziet? — Van den oogenblik af, waarop deze Bulle het licht zoude zien, waren alle Bisschoppen gehouden al de schriften van LUTHER op te zoeken en te verbranden, en, wat den persoon van LUTHER betrof: » men had, de barmhartigheid van den Almagtigen God navolgende, al het mogelijke aangewend om hem van zijne dwalingen terug te brengen; nog werden hem zestig dagen uitstel verleend, om zijne doemwaardige stellingen te herroepen; maar indien hij ook dan nog verstokt bleef, dan was, krachtens deze Bul, de Kerkelijke banvloek reeds werkelijk over hem uitgesproken; dan mogt geen sterveling meer met hem gemeenschap houden, zelfs niet uit kwalijk geplaatste barmhartigheid hem eenig voedsel toereiken, maar alle geestelijke of wereldlijke Overheid was verpligt, op straffe van Gods ongenade en van al de Heiligen, om den ketter te grijpen en naar *Rome* te zenden." Aan de beide Legaten MARTINUS CARACCIOLI en HIERONYMUS ALEANDER werd het opgedragen deze Bul aan den Aartsbisschop van *Maintz* te overhandigen; en ECK, de persoonlijke vijand van LUTHER, ontving tot zijne vreugde den last, om haar naar *Saksen* over te brengen en dáár te doen afkondigen.

Maar terwijl LUTHERS vonnis te *Rome* geslagen werd, waagde één harer zendelingen, de ons bekende VON MILTITZ, het nog, zonder daartoe door het Pauselijke Hof gevolmag-

tigd te zijn, den weg der verzoening en bemiddeling te beproeven. LUTHER liet zich door hem bewegen, om ten derden male aan LEO te schrijven. Hoeveel verschilde echter deze brief in toon en inhoud van de beide vorige! Het diep bederf, dat de Kerk in hoofd en leden had aangetast, wordt daarin zonder eenige bewimpeling voor het Pauselijke oog bloot gelegd. Slechts jegens den persoon van LEO, dien hij in zijn hart beklaagde, houdt hij de meeste matiging in het oog. Om niets van zijne ware gevoelens achterwege te houden, liet hij dezen brief van een klein geschrift »*over de Christelijke vrijheid*" vergezeld gaan, waarin een zijner meest geliefkoosde denkbeelden »de Christen is uit kracht van zijn geloof vrij, en een Heer van alle dingen, maar te gelijk aller dienaar door de liefde!" in eenen echt-Euangelischen zin ontwikkeld wordt (63). Deze brief, zoowel als dit geschrift, bleef, gelijk zich vermoeden liet, zonder eenige uitwerking, en de dood van VON MILTITZ, die kort hierna inviel, maakte aan alle onderhandelingen een einde.

Intusschen had ECK met het alverdelgende wapen, dat LUTHER en zijnen aanhang vernietigen moest, den *Duitschen* bodem betreden. Maar de vreesselijke banbliksem was niet meer, wat hij in de eeuw van een' HILDEBRAND of INNOCENTIUS III geweest was. De hand was reeds half van kracht beroofd en ontzenuwd, die de knods van HERCULES moest opheffen en doen nederploffen. De Pauselijke Bul werd algemeen in *Noord-Duitschland* met tegenzin en afkeuring ontvangen. Zij verscheen aan alle gematigden in een te hatelijker licht, omdat ECK, LUTHERS aanklager en gezworen vijand, haar overbragt. Men zag daarin, zegt een Roomsch Katholiek Schrijver, meer den moorddolk in de hand van een' vijand dan de bijl in de hand van den Romeinschen *Lictor* (64). Te *Meissen* werd zij op eene plaats aangeslagen waar niemand haar

kon lezen. Te *Leipzig* ontving Eck eene soort van *Charivari* voor zijne woning. Te *Erfurt* maakten de Studenten zich van het afschrift meester, scheurden het in duizend stukken en strooiden die op het water, »om" gelijk zij zeiden »de Pauselijke Bul te laten zwemmen (65)." Von Hutten gaf haar weldra met scherpe aanteekeningen en bijtende randschriften in het licht.

Ook in andere deelen van *Europa* deden zich afkeurende stemmen hooren. Erasmus misprees het grootelijks, dat men, zonder voorafgaand verhoor of eenige wederlegging, tot dezen gestrengen maatregel overging, waarvan zijn scherpe blik de heillooze gevolgen voorzag. Zijn gematigd en onpartijdig oordeel en een vertrouwelijk onderhoud met den Keurvorst van *Saksen* over de zaak van Luther droegen niet weinig bij, om Frederik *den Wijze* in de hagchelijke oogenblikken, toen de Pauselijke Legaat Aleander op de uitlevering van Luther bleef aandringen, gunstig voor dezen te stemmen, en zijnen beschermeling niet aan de wraak van *Rome* op te offeren. »Luther (zeide onze beroemde Landgenoot op zijn gewonen satyrieken toon) heeft twee grove en onvergeeflijke fouten begaan, dat hij de kroon der Pausen en den buik der Monniken heeft aangetast;" maar tegelijk gaf hij duidelijk genoeg te verstaan, dat hij in den grond der zaak eenstemmig met hem dacht (66). Daarentegen werd Luthers beeldtenis te *Rome* plegtig verbrand, als een sterksprekend *symbool*, wat den ketter zelven te wachten stond, zoo men hem bij levenden lijve kon magtig worden. Te *Keulen*, *Leuven* en elders werd een *Autodafé* van Luthers schriften aangerigt. Ook Erasmus schriften ondergingen hier en daar hetzelfde lot, terwijl de monniken met het juilend gemeen rondom de vlammen dansten.

Maar hij zelf? .... vragen wij onwillekeurig, hoe gedroeg Luther zich, nu het onweder van alle zijden zich zamen

pakte en over zijn hoofd uitbarstte? — Niet anders, dan men van hem had kunnen verwachten. Het was als of zijn geloofsmoed aanwies bij het aangroeijen van het gevaar. »Valt er geen blad," sprak hij, »van een boom op de aarde, zonder den wil van onzen Vader, hoe veel minder dan wij! Het zegt weinig voor het Woord te sterven, daar dit Woord, dat om onzentwil vleesch is geworden, zelf gestorven is; maar zoo wij met hetzelve sterven, wij zullen ook met hetzelve opstaan!" Aanvankelijk wilde hij het doen voorkomen alsof hij de *authenticiteit* der *Pauselijke Bul* betwijfelde en alles voor het bedrijf van Eck wilde gehouden hebben, om zijne wapenen nog niet regtstreeks tegen den Paus, maar tegen dezen te kunnen rigten. Maar hij zelf en geheel *Duitschland* wisten het beter. Hij kon niet langer eenige onwetendheid voorwenden, en zijn besluit was genomen: geen voetbreed te wijken. Hij begreep, dat het verraden van vrees en zwakheid in deze oogenblikken verraad jegens de heilige waarheid zijn zou, en alles, wat bereids was gewonnen, weder kon doen verloren gaan. Nu zag men den gewonden en getergden leeuw in al zijne grimmigheid oprijzen. Hij ving, als het ware, den bliksem op, eer die zijn hoofd had getroffen, om dien met forschen greep naar *Rome* terug te slingeren. Zijn geschrift: »*tegen de doemwaardige Bulle van den Antichrist*" verscheen in het licht (67).

Wij laten de heftige uitdrukkingen, welke in dit geschrift voorkomen, waarin hij den Paus een' vijand van God, een' vervolger van Christus, een' verwoester der Christenheid en den waren *Antichrist* noemt, geheel voor rekening van den verbolgen schrijver, hoewel Luthers hevigheid thans, meer dan anders, zelfs in het oog zijner vijanden, verschooning moest vinden. Wij zouden wel wenschen, dat de moedige Hervormer het bij dat geschrift, of bij het beroep op eene algemeene Kerkvergadering had

laten berusten, hetwelk reeds vóór twee jaren door hem vruchteloos was geschied, en nu op den 17[den] November in notarieelen vorm, in de tegenwoordigheid van vijf getuigen, plegtig herhaald werd (68); maar het is onze pligt al de feiten der Geschiedenis te vermelden.

Dit alles dan was slechts het voorspel van hetgeen weldra zoude volgen. *Rome* had zijn' banbliksem op hem uitgeslingerd, hem onverhoord als ketter veroordeeld, zijne boeken ten vure gedoemd; hij wilde openlijk aan de wereld toonen, dat hij zich door dit alles niet liet verschrikken, dat ook hij eene houtmijt kon aansteken, waarvan de roode flikkering tot in *Rome* zou worden gezien. Den 10[den] December vond men in den vroegen morgen te *Wittenberg* eene kennisgeving aangeslagen: »Dat Dr. MARTIJN LUTHER voornemens was dienzelfden dag, des voormiddags te negen ure, buiten de *Elsterpoort*, de *Pauselijke Bulle* en *Decretalen* openlijk te verbranden, en een' iegelijk uitnoodigde, om daarbij tegenwoordig te zijn." Met bliksemsnelheid verspreidt zich dit gerucht door de stad. Studenten, met hunne Hoogleeraren aan het hoofd, en eene ontelbare menigte nieuwsgierigen en belangstellenden, Roomsch- en Hervormingsgezinden, begeven zich op het bepaalde uur naar de aangewezene plaats. Dáár is spoedig eene houtmijt opgerigt. Een der leeraren van de Universiteit (zijn naam wordt verzwegen) stak zelf de vlam in den brandstapel. Nu zag men LUTHER toetreden. Met eigene hand wierp hij het *Decreet van* GRATIAAN, de *Decretalen*, de *Clementinen* en *Extravaganten* (69) der Pausen, en ten laatste, toen deze te midden der vlammen en spattende vonken verdwenen waren, ook de *Pauselijke Bulle* in het vuur, terwijl hij hierbij de woorden sprak: »*omdat gij den Heilige des Heeren beroerd hebt, zoo vertere u het eeuwige vuur!*" zinspelende op hetgeen men *Jos.* VII: 25 geschreven vindt. Hierop keerde de

trein naar de stad terug. LUTHER, als in triumf naar zijne woning geleid, liet de opgewondene menigte uit een gaan, en sloot zich op in zijne cel, om het door zijne eigene pen aan de wereld te verkondigen, »dat en waarom Dr. LUTHER de Pauselijke schriften verbrand had." Nog wijst men aan den vreemdeling, die *Wittenberg* bezoekt, naauwkeurig de plek, waar de Augustijner-Monnik deze stoute daad heeft verrigt.

Men heeft vroeger dit verbranden der *Pauselijke Bulle* als LUTHERS grootste heldendaad geroemd, maar het oordeel der nakomelingschap, die doorgaans onpartijdiger regter is dan het levende geslacht, heeft die lofspraak teruggenomen. Niet enkel Roomschgezinde maar ook Protestantsche Schrijvers hebben hierin slechts eene weinig edelmoedige wraak wegens het verbranden zijner eigene boeken gezien, en LUTHER om deze daad met gestrengheid veroordeeld (70). En indien *Rome* in staat is rekenschap te geven van al de brandstapels en moordschavotten, waarop niet enkel weerlooze schriften maar onschuldige menschenlevens zijn opgeofferd, dan willen wij ook de gestrengste aanklagt tegen LUTHER laten gelden; want het bewijst niets tegen de deugdelijkheid der Hervorming of de heilige waarheid zelve, dat hare stichters of voorstanders zich soms door menschelijke hartstogten veel te verre hebben laten vervoeren. Om nogtans LUTHERS daad met onpartijdigheid te kunnen beoordeelen, moet men de beginselen trachten op te sporen, waardoor hij tot deze handeling gedreven werd, en weten, hoe hij zelf zijn eigen gedrag beoordeeld heeft? »Er ligt wel geene eer in, om, ongewapende, weerlooze bladen papier aan de vlammen over te geven," zegt een van LUTHERS jongste *Biographen* (71), doch men meene ook niet, dat LUTHER zelf hierin groote eere gezocht, of gewaand heeft, dat hiertoe groote heldenkracht vereischt werd. Juist het tegendeel heeft hij door deze Symbolische handeling

aan zijne vijanden willen toonen. Nog denzelfden dag schreef hij aan SPALATIN: »De Roomsche brandstichters kunnen daaruit zien, hoe weinig moeite het kost, boeken te verbranden, die men niet wederleggen kan," en in zijn geschrift *tegen de Bul van den Antichrist* had hij geschreven: »Het verbranden van boeken gaat zóó gemakkelijk, dat zelfs kinderen dat doen kunnen, laat staan de Heilige Vader de Paus!"

Maar, zonder LUTHERS daad in onze bescherming te nemen, moeten wij ook hier op de gewigtige en wijduitgestrekte gevolgen zien, die daaruit zijn voortgevloeid, en het bestuur des oppersten Wereldregeerders eerbiedigen, die de zegepraal wilde van het licht over de duisternis. Door deze stoutmoedige handeling is het woord »scheiding" tusschen *Rome* en de Hervorming onherroepelijk uitgesproken! Door deze stoutmoedige handeling is het tijdstip verhaast, waarop de kluisters zouden vallen, die om het vrije geweten der menschen waren gesmeed. Het is zoo, stroomen bloeds heeft deze zegepraal gekost. *Europa* is daardoor op hare grondvesten bewogen. De Houtmijt buiten de *Elsterpoort* van *Wittenberg* heeft vonken afgeworpen, die nog branden. De Christenheid, die naar éénen Heer is genoemd en in éénen naam gedoopt, is hierdoor op de treurigste wijze verdeeld; en indien wij konden en mogten gelooven, dat, bij meerdere bezadigdheid, dezelfde zegepraal der waarheid en de dierbare vrijheid des gewetens toch zouden verworven zijn, wij zouden dit verbranden der *Pauselijke Bulle* niet slechts als eene vlek in het leven en bedrijf van LUTHER, maar als de noodlottigste daad betreuren. Maar het ontbreekt ons ten eenemale aan een vasten grond voor dit geloof. »*Rome ne recule pas.*" Dit was van de vroegste tijden af de leus der Roomsche Hiërarchie geweest. Dit was ook nu in de veroordeeling van LUTHERS stellingen zonneklaar gebleken. Dit is tot op

den huidigen dag de onveranderlijke leus van *Rome* gebleven. Het was LUTHERS innigste overtuiging, »dat de Paus, die, zoo hij Christelijk dacht en gevoelde, om ééne Christenziel te behouden, gewillig de kroon moest afzetten, eerder de wereld zou laten vergaan, dan één haar breed van de overweldigde magt te willen prijs geven." Deze overtuiging verklaart ons al zijne handelingen, ook die, welke wij als al te onstuimig veroordeelen; en dit moet, na al de lessen, die de Geschiedenis ons gegeven heeft, ook onze overtuiging zijn. Veilig mogen wij dan, als Protestanten, gelooven, dat de Voorzienigheid zelve zulk eene scheuring der Kerke gewild heeft, omdat zij aan *Europa's* volken eene betere toekomst heeft willen voorbereiden. Wie nogtans de gezegende vruchtgevolgen der Hervorming erkent, maar wenscht, dat dit alles had mogen geschieden zonder de heftige beroerten, die de Hervorming heeft na zich gesleept, die klage ook de Voorzienigheid aan, omdat Zij in het rijk der natuur stormen en onweders noodig keurt om de lucht van pestdampen te zuiveren; die beschuldige ook het onweder, dat vruchtbaarheid over dalen en akkers brengt, omdat de doodende bliksemstraal de stulp des weerloozen landbouwers niet verschoond heeft.

DERDE HOOFDSTUK.

LUTHER VOOR KEIZER EN RIJK, OP DEN WARTBURG, EN TEGEN OVER DE WOELINGEN DER DWEEPZUCHT.

Da steht er freudig, ohne Furcht und Schwanken,
Wie Felsen stehn in Sturm und Ungewitter.
BECHSTEIN.

I.

De Rijksdag te Worms.

De Keizerlijke kroon, waarop, na den dood van Maximiliaan, drie magtige Vorsten het begeerig oog hielden geslagen, was door de Keurvorsten des Rijks aan Frederik *den Wijze* aangeboden; maar, nadat deze zediglijk geweigerd had haar te aanvaarden, aan de voeten van den jeugdigen Karel V nedergelegd. De negentienjarige Vorst, die bij de Koningskroon van *Spanje* reeds den Grafelijken hoed van *Vlaanderen* en de *Nederlanden* mogt dragen, was in October des jaars 1520, te *Keulen*, als Duitsch Keizer gehuldigd geworden. Dáár reeds hadden de Pauselijke Legaten hem met vertoogen bestormd, om aan de Bul, tegen Luther uitgevaardigd, kracht van uitvoering te verleenen in al de Staten zijner uitgebreide Monarchij, en den Kerkelijken banvloek van den Keizerlijken rijksban te doen volgen. Maar ook dáár was Frederik *de Wijze* beschermend tusschen beiden getreden, door de billijkheid te betoogen van Luthers eisch, om zich voor eene Kerkvergadering of bevoegde Regters te mogen verantwoorden. Luther

zelf had, in het belang der heilige zaak, welke hij verdedigde, aan den magtigen Vorst geschreven, en koesterde aanvankelijk van zijn bestuur de gunstigste verwachting (1). Intusschen kon men voor de zaak der Hervorming zich toch niet veel van den nieuwen Keizer beloven. KAREL had van zijnen onderwijzer, den bekenden Kardinaal ADRIAAN, die LEO X op den Pauselijken stoel zou opvolgen, zoo al geen' vlammenden ketterhaat, dan toch den diepsten eerbied voor de Heilige Moeder de Kerk en hare instellingen ingezogen. Hij zelf was naijverig op de glorie, om als Duitsch Keizer de handhaver en verdediger des waren geloofs te zijn; en schoon hij voor zich zelven niet afkeerig van eene Hervorming was, ook om staatkundige redenen was het hem geenszins onverschillig de gunst van den Paus te verwerven of te behouden. Het liet zich derhalve geenszins aanzien, dat hij van de gerezen Godsdienstgeschillen een rustig en werkeloos aanschouwer zou blijven. En werkelijk werd er, kort na zijne komst tot den troon, een algemeene Rijksdag te *Neurenberg* uitgeschreven, die, wegens de aldaar heerschende pest, naar *Worms* (2) verlegd werd, met het bepaalde doel om, nevens andere hooge aangelegenheden des Rijks, ook de bestaande Godsdiensttwisten te behandelen en den vrede der Kerk te herstellen.

Te *Oppenheim* vertoevende, had Keizer KAREL aan den Keurvorst den voorslag gedaan, om LUTHER op den Rijksdag te doen verschijnen. De jeugdige Monarch vermoedde niet, dat hij juist hierdoor de zegepraal dier Hervorming voorbereidde, waarvan hij later zulk een geducht en gezworen tegenstander werd, en haar eene zedelijke kracht zoude bijzetten, welke geene bloedplakkaten zouden kunnen vernietigen. Maar het lag in het plan der Voorzienigheid, dat LUTHER derwaarts geleid zoude worden, om dáár, voor het oog van de magtigen der aarde, in al zijne zedelijke, of

liever echt-Christelijke, grootheid te schitteren. **Frederik**, die al het gevaar doorzag, aan zulk eene reis verbonden, had een ontwijkend antwoord gegeven, en door **Spalatin** **Luther** zelven omtrent dezen voorslag doen raadplegen. En hier betoonde de Hervormer al aanstonds dien vrolijken geloofsmoed, die hem in dit hagchelijke maar roemvolle tijdperk zijns levens geen' oogenblik verliet. »Als ik geroepen worde", zóó luidde zijn antwoord aan **Spalatin**, »zou ik mij krank daarheen laten brengen, indien ik er niet gezond konde komen. Ik twijfel geen' oogenblik, dat ik van God geroepen worde, als de Keizer mij roept. Wil men de zaak, gelijk het schijnt, met geweld ten einde brengen, dan blijve zij Gode bevolen. Hij leeft en regeert nog, die de drie mannen in den vurigen oven bewaard heeft. Behaagt het den Heer niet mij te redden, wat beteekent dan mijn hoofd met dat van **Christus**, die met den bittersten smaad is gedood geworden" (3).

Maar zoodra de Pauselijke Legaat **Aleander** (4) van dit voornemen kennis droeg, zocht hij alle pogingen aan te wenden, om **Luthers** openlijke verschijning te verhinderen. Hij rekende het vernederend voor het Hof van *Rome*, dat de gehate ketter, die reeds door den Kerkelijken banvloek getroffen was, — tegen wien eene nieuwe Pauselijke Bulle weder onlangs was verschenen (5), welke niet slechts het vroeger gesproken vonnis bekrachtigde maar nog verder uitbreidde — door eene wereldlijke regtbank zou geoordeeld worden. Hij hield eene uitvoerige en welsprekende redevoering, om de vergadering te bewegen hem onverwijld en onverhoord te veroordeelen. Maar, hoewel de Rijksstenden zich bereid verklaarden om het aloude geloof hunner vaderen te handhaven, zij volhardden bij den eisch om **Luther** vooraf te hooren, en leverden te gelijk honderd-en-één grieven of bezwaren tegen het Hof van *Rome* in. Zóó diep was zelfs de Hertog **George**, die den Hervormer

haatte, van de noodzakelijkheid eener Kerkhervorming doordrongen, dat hij een der eersten was, die met deze bezwaren tegen *Rome* optrad.

Op aanraden van zijnen Vorstelijken Beschermer had LUTHER voor zijne heen- en terugreize op een Keizerlijk vrijgeleide aangedrongen. Dit werd hem na langdurige beraadslaging geschonken. Ook andere Vorsten, zoo als de Landgraaf van *Hessen* en Hertog GEORGE van *Saksen*, zeiden hem bij zijne reize door hunne Staten hunne bescherming toe. De Keizer zond zijnen wapenheraut, CASPAR STURM, in persoon naar *Wittenberg* om LUTHER naar *Worms* te begeleiden. De brief, waarin hem van het Keizerlijke vrijgeleide verzekering werd gedaan, was op den hoffelijksten en minzaamsten toon gesteld, en blijkbaar ingerigt om LUTHER moed en vertrouwen op het Keizerlijk woord en gerustheid omtrent zijn persoon in te boezemen (6). En, waarlijk, zulk eene plegtige verzekering was geenszins overbodig. Nog was het der geheele Christenheid diep in het geheugen geprent, hoe de *Boheemsche* Hervormer en martelaar der waarheid, JOHANNES HUSS, ook onder vrijgeleide van Keizer SIGISMUND te *Constanz* was verschenen, en dáár, met verkrachting van het hem gegevene woord, den dood op den brandstapel gevonden had. Men voorspelde den *Duitschen* Hervormer, tegen wien nog grooter verbittering bestond, geen beter lot. Men zocht hem met tranen en gebeden zijn voornemen te ontraden. Maar LUTHER, hoewel ook hij zich het lot van SAVONAROLA of HUSS voorstelde, bleef onbewegelijk in zijnen moed en het eens genomen besluit. »CHRISTUS leeft," zóó sprak hij tot zijne vrienden en schreef hij daarna aan SPALATIN (7), »daarom willen wij naar *Worms*, ten spijt van de poorten der hel en alle overheden en magten in de lucht!" Aandoenlijk was het afscheid van LUTHER en MELANCHTHON. »Als ik niet terugkom en het mijnen vijan-

den gelukt mij te vermoorden, ô ik bezweer u, lieve broeder! houd niet op te leeren en bij de waarheid te volharden. Arbeid intusschen gelijktijdig voor mij, terwijl ik hier niet zijn kan. Gij kunt het nog beter dan ik. Aan u heeft de Heer een' nog veel geleerder strijder." Met deze woorden riep hij hem het laatste hartelijk waarwel toe!

De stedelijke raad van *Wittenberg* gaf LUTHER, om de vermoeijende reis voor hem gemakkelijker te maken, een rijtuig ten geschenke. Het was echter, naar de toenmalige oud-Duitsche zeden, hoogsteenvoudig en bestond in een gewonen Saksischen rolwagen op lage wielen, die van een linnen kleed of huif overtrokken was. LUTHER zou echter deze groote reis niet alleen doen. NIKOLAAS AMSDORFF, een zijner ambtgenooten, en de jeugdige PETER VON SWAVEN vergezelden hem. HIERONYMUS SCHURFF werd hem als regtsgeleerde toegevoegd, om hem, waar het noodig was, met zijnen raad te dienen. Onderweg voegde zich JUSTUS JONAS bij hem, die tot aan zijnen dood een der getrouwste vrienden van LUTHER is gebleven.

Zóó werd dan de gedenkwaardige togt moedig en met het oog op God aanvaard. Hij mogt in zekeren zin een triumftogt heeten. Vooraf reed de Keizerlijke Heraut, met een' wapenknecht aan zijne zijde, het schild met den gekroonden adelaar voor zich uitdragende. Daarop volgde het rijtuig van LUTHER en zijne vrienden. In alle dorpen, vlekken en steden, waar men doortrok, schoolde de menigte te zamen en verdrong men zich om den zeldzamen man te zien, die zóó moedig aan *Rome* het hoofd durfde bieden, die in den grooten worstelstrijd, welke was aangevangen, voor *Duitschland* den spits alleen wilde afbijten, en met dit doel thans voor Keizer en Rijk ging verschijnen.

Te *Erfurt* werd hij, reeds op verren afstand van de stad, door de aanzienlijkste bewoners begroet, en door den Rector der Hoogeschool met een sierlijk Latijnsch gedicht

verwelkomd. Men had hem verboden onder weg te prediken; maar LUTHER weigerde zich daaraan te onderwerpen. »Het woord Gods" beweerde hij »mogt niet gebonden worden!" Op veler aandrang beklom hij den kansel in diezelfde stad, door wier straten hij als kloosterbroeder met den bedelzak had omgewandeld. Hij sprak over de woorden des Heilands: »*Vrede zij Ulieden!*" maar onthield zich in deze leerrede van elke toespeling op zijn persoon en omstandigheden. Op andere plaatsen zocht men hem door bedreigingen schrik aan te jagen of te ontmoedigen. Te *Naumburg* reikte een Priester met ernstigen blik en veelbeteekenend gebaar, hem het Portret van SAVONAROLA over (8). LUTHER begreep wat dit beteekenen moest, maar behield zijne gewone kalmte en bedaardheid van geest. Men wees hem op den inhoud van de nieuw afgevaardigde Pauselijke Bul, op de brandende houtmijt, die waarschijnlijk reeds voor hem werd aangelegd. »En al mogten zij ook een vuur stoken" zeide hij »dat van *Wittenberg* tot *Worms* brandde, zoo wil ik toch dáár in den naam des Heeren verschijnen." Den 15den April kwam men te *Oppenheim* aan. Hier werd LUTHER onderrigt, dat zijn ondergang ten volle besloten was; dat er zelfs door zijne vijanden alle pogingen werden aangewend om het Keizerlijke vrijgeleide op te heffen of te verbreken. Al dringender en menigvuldiger werden de aanzoeken zijner vrienden om niet verder te gaan. BUCER, dien wij later als een' vriend en voorstander der Hervorming zullen leeren kennen, zocht hem te bewegen, om vooreerst op het Kasteel van den Ridder FRANS VON SICKINGEN zijnen intrek te nemen, waar hij met den Biechtvader des Keizers, den Franciskaner Monnik GLAPIO, een vertrouwelijk mondgesprek zou kunnen houden. »Zoo de Keizerlijke Biechtvader," was zijn kort en droog antwoord »mij iets te zeggen heeft, kan hij dat te *Worms* wel doen." Zelfs de getrouwe

Spalatin, ernstig voor Luthers leven beducht, vaardigde een' bode af, die hem in het geheim moest waarschuwen, niet binnen *Worms* te komen; maar toen was het, dat Luther de algemeen bekende, gedenkwaardige woorden sprak: »Indien er zoo vele duivels te *Worms* waren als pannen op de daken, dan wilde ik toch er heen!" Nog wordt de reiziger, die de bekoorlijke oevers van den *Neckar* en den *Rhijn* bezoekt, door zijnen gids op het oude vervallene huis gewezen, waar Luther toen vertoefde; en inderdaad, de plaats, waar zijn Christelijke geloofsmoed bij aangroeijend gevaar zich zóó heerlijk geopenbaard heeft, verdiende ook aan de nakomelingschap heilig te zijn.

Den 16^{den} April des voormiddags ten tien ure reed Luther, voorafgegaan door den Keizerlijken Heraut, in zijnen nederigen wagen de oude Rijksstad binnen (9), gevolgd door eene schaar van Edellieden, die buiten de stad zijne komst verbeid hadden, en begeleid door eene ontelbare menigte, die hem naar de herberg, waar hij zou vernachten, vergezelde. Van den wagen afstappende zeide hij, ten aanhoore der omstanders, met een opgeruimd en helder gelaat: »God zal aan mijne zijde zijn!" Dit woord was eene Profetie, wier vervulling niet achter bleef.

Naauwelijks was men te *Worms* van zijne komst verwittigd, of de woning, waar hij zich ophield, werd als het ware bestormd door Graven en Edelen, geletterden en ongeletterden, krijgslieden en burgers, om den zóó beroemden en beruchten man, die voor velen de man en de held Gods, maar ook voor velen een monster van ongeregtigheid was, van nabij te zien en te spreken. Tot laat in den nacht duurden deze bezoeken voort. Den volgenden morgen werd Luther door den Rijks-maarschalk Ulrich von Pfaffenheim gedaagd, om zich des middags ten vier ure vóór zijne Keizerlijke Majesteit en de Stenden des Rijks te stellen. Zóó naderde de gewigtigste oogenblik zijns

levens. LUTHER zocht na het vertrek van den Rijksgezant de eenzaamheid en stortte zijne ziel in vurige gebeden uit (10). Op het bepaalde uur verscheen andermaal de Rijks-maarschalk, en met hem de Keizerlijke Heraut. Men begeeft zich op weg; maar de zamendringende en telkens aanwassende menigte laat naauwelijks toe ééne schrede te vorderen. De grond laat geen' voetstap ledig. Deuren en vensterramen zijn omzoomd en bezet met de hoofden der nieuwsgierigen. Men ligt de pannen van de daken om den Monnik van *Wittenberg*, den bestrijder van *Rome*, te zien. PFAFFENHEIM is genoodzaakt den Hervormer langs afgelegene straten en door tuinen heen te leiden, om tot het stadhuis te naderen. Ook hier is de toegang versperd. De Hellebardiers zijn gedwongen met hunne breede lansen den weg te banen. Eindelijk is men geworsteld tot den ingang der groote Gothische zaal. Dáár ontmoette hem de in het staal vergrijsde GEORGE VON FREUNDSBERG, die LUTHER nog even staande hield, hem op den schouder klopte en met een' glimlach, die al den ernst zijner ziel verried, tot hem zeide: »Monnikje, Monnikje! gij doet heden eenen gang, zoo als ik en menig overste niet gedaan hebben, ook als wij het allerheetste gevecht tegengingen! Maar hebt gij het regte voor, en zijt gij zeker van uwe zaak, ga dan in Godsnaam voort! God zal U niet verlaten." Men is binnen getreden. Hier stond nu de zoon van den bergwerker te *Mansfeld*, de Monnik in het ruige kleed, even gelijk PAULUS, de gevangene om CHRISTUS wil, eens voor FESTUS en AGRIPPA stond. Of liever, de aanblik van deze zaal leverde een nog veel grootscher en prachtiger schouwspel op. Hier zag men den pas gekroonden Monarch, die over een gedeelte der oude en nieuwe wereld den schepter zwaaide, van wien de vleijende Geschiedschrijvers zeiden, en mogten zeggen, dat de zon over zijne Staten nimmer onderging. Nevens hem zat de Aartshertog

FERDINAND. Bovendien telde men in deze vergadering, eene der aanzienlijkste, die men in *Europa* ooit vereenigd zag, zes Keurvorsten, wier nakomelingen meest allen tot de gekroonde hoofden van *Europa* zouden behooren; acht-en-twintig Hertogen, meer dan vijftig Mark- en Rijksgraven, dertig hooge Geestelijken en Bisschoppen, de beide Gezanten van den Paus in hunne statiedragt, Ridders en Vrijheeren, in alles meer dan tweehonderd personen. In het midden der zaal stond eene tafel, en daarop lagen LUTHERS boeken, die hier tegen hem moesten getuigen, maar bij de volgende eeuwen, hoewel zij ons zoo wel zijne gebreken als zijne deugden leeren kennen, zijne beste pleitverzorgers zouden zijn. LUTHER werd geplaatst tegen over den Keizerlijken troon, op het vorstelijke vloertapijt, dat derwaarts leidde, zoodat aller oogen zich op hem konden rigten. En nadat men hem op gestrengen toon geboden had, het stilzwijgen te bewaren, tot dat hij plegtiglijk zou zijn ondervraagd geworden, nam de Kanselier van den Aartsbisschop van *Trier*, JOHANNES VON ECK (10), het woord, en stelde hem uit naam des Keizers de twee volgende vragen ter beantwoording voor. *Vooreerst:* »of hij de hier aanwezige schriften voor de zijne erkende?" *Ten anderen:* »of hij gezind was den inhoud dier schriften geheel of gedeeltelijk te herroepen, of bleef volharden bij hetgeen hij daarin geleerd had?" LUTHER aarzelde niet, nadat de titels der boeken, op den eisch van HIERONYMUS SCHURFF, die hem ter zijde stond, overluid waren afgelezen, om de eerste vraag toestemmend en bevestigend te beantwoorden; maar wat de tweede betrof, deze achtte hij zóó gewigtig, daar het geloof aan Gods woord en de zaligheid der zielen hierin begrepen was, dat hij nederig verzocht, hem mogt de noodige tijd verleend worden, om zich op het antwoord te beraden. Dit uitstel werd hem vergund, maar onder de voorwaarde, dat hij den volgenden dag

dit antwoord, kort en duidelijk, bij monde en niet bij geschrifte, zou uitbrengen. De gedaagde werd hierop ontslagen, en onder de beschimpingen en toejuichingen des volks naar zijne woning teruggeleid!

Velen hadden in deze aarzeling een' trek van wankelmoedigheid gezien. LUTHERS vijanden juichten, zijne vrienden beefden; maar beiden hadden zich bedrogen. Zijn besluit was genomen en wankelde geen' oogenblik in zijne ziel; maar hij wilde zich voorbereiden om een waardig en doeltreffend antwoord te geven. Christelijke wijsheid en beradenheid waren ditmaal met de vurigheid van zijnen geest in het schoonste verbond getreden en bereidden hem de schoonste overwinning. Des anderen daags werd hij op hetzelfde uur op nieuw naar de raadzaal geleid. Thans moest hij, terwijl hij door het volk schier verdrukt en verdrongen werd, meer dan twee uren lang in het voorportaal wachten. De schemering begon reeds te dalen. De sombere gewelven werden door den rooden gloed der toortsen verlicht en bestraald. Alles vereenigde zich om den oogenblik, die volgen moest, nog plegtiger en indrukwekkender te maken. Eindelijk werd hij binnengelaten, en bevond hij zich weder in de tegenwoordigheid des Keizers. De vroeger voorgestelde vragen werden thans weder herhaald. Nu hield LUTHER in de Hoogduitsche taal eene rede, die hij echter aanstonds, op de begeerte des Keizers, in het Latijn vertolkte. Hij begon zijne aanzienlijke hoorders op eene zeer nederige en bescheidene wijze om toegevendheid en verschooning te verzoeken, indien hij, die niet aan het Hof maar in een vergeten klooster was opgevoed, hun niet die titels mogt geven, welke hij aan hunnen rang verschuldigd was, of in iets tegen de bestaande hofgebruiken mogt zondigen. Hierna verdeelde hij zijne eigene schriften in drie soorten; in dezulke, waarin hij de Euangelie-waarheid, zonder over geloofspunten te twisten,

zuiver en eenvoudig had nedergelegd; deze kon hij het allerminst herroepen; in dezulke, waarin hij de Pauselijke oppermagt had aangetast en de verregaande misbruiken van het Roomsche Hof had bestreden; ook deze kon hij niet herroepen, wilde hij er niet toe medewerken, dat de geestelijke tirannij, welke de bron van zoo vele onheilen en jammeren voor de Christenheid was, door deze achtbare Vergadering zelve bekrachtigd en bevestigd wierd; eindelijk in dezulke, die tegen afzonderlijke personen gerigt waren. Hier beleed hij, met lofwaardige opregtheid, dat hij dikwijls in zijne uitdrukkingen veel te heftig geweest was, en de perken der Christelijke bescheidenheid had overschreden; en toch, ook deze kon en mogt hij niet herroepen, wilde hij zijne vijanden niet in hunne dwaling en boosheid stijven. Hij gevoelde nogtans een nietig en feilbaar sterveling te zijn; en daar de Heer en Zaligmaker, Hij, die alleen onfeilbaar was, voor den Joodschen raad staande, zich verledigd had te antwoorden: »*Indien ik kwalijk gesproken heb, zoo betuig van het kwade!*" wilde hij diens voorbeeld volgen. Hij smeekte daarom zijne toehoorders, bij de barmhartigheid Gods, dat iemand, hetzij van hoogeren of lageren stand, hem uit de Heilige Schrift mogt aanwijzen, waarin hij gedwaald had; en, indien hij van dwaling overtuigd werd, dan was hij bereid, niet slechts te herroepen, maar om met eigene hand zijne schriften in het vuur te werpen.

Na deze mannelijke taal ging hij voort zijne zaak te verdedigen, en met vrijmoedigheid, maar bescheidenheid, hield hij de hooge Vorstelijke personen, die hier tegenwoordig waren, hunne vorstelijke roeping en verpligting voor. Doch men liet hem niet toe deze krachtige pleitrede geheel te voleindigen. » Gij zijt niet hier gekomen," zóó viel de Keurvorstelijke Kanselier hem in de rede, » om met ons te twisten, of in twijfel te trekken, wat alreede door hooge

Kerkvergaderingen is beslist. Men vraagt U een kort en duidelijk en bepaald antwoord: wilt gij herroepen? *ja* of *neen?*" Gewigtig oogenblik in de Geschiedenis der menschheid! Aan dit *ja* of *neen* hangt oogenschijnlijk het lot der Hervorming, de zegepraal of de onderdrukking der Waarheid! Maar, God zij gedankt! de heldhaftige strijder had den moed om ook thans te volharden, ja, om te spreken in de betooning van eene kracht, gelijk alleen uit de innigste overtuiging kon geboren worden, die zijne vijanden in verlegenheid bragt en beschaamde, en veler harten, tot hiertoe voor hem gesloten of van hem vervreemd, van bewondering en eerbied deed gloeijen. LUTHER antwoordde: »Dewijl dan uwe Keizerlijke Majesteit en Keurvorstelijke Genaden een rond en eenvoudig antwoord van mij verlangen, zoo zal ik er een geven, dat noch horens noch tanden heeft, (*neque dentatum neque cornutum*) en wel aldus: »Ten zij ik door getuigenissen der Heilige Schrift, of door »openbare duidelijke en heldere bewijzen overwonnen en »tot eene andere overtuiging gebragt worde (want aan »den Paus en de Kerkvergaderingen sla ik alleen en op »zich zelve geen geloof, daar het zóó klaar als de dag is, »dat zij dikwijls gedwaald en zich zelve tegengesproken »hebben), zoo kan en wil ik niet herroepen, omdat het »noch veilig noch raadzaam is, om iets tegen het geweten »te doen. *Hier sta ik; ik kan niet anders; God helpe »mij! Amen!*"

Men verbeelde zich den indruk, dien deze taal in de vergadering te weeg bragt. JOH. VON ECK mogt dien behendig verbergen, door LUTHER toe te voegen, dat hij zeer ongepast geantwoord had. Velen, die zich geheel door het gezag der Geestelijkheid lieten leiden, mogten, even als de Keizer, in den Monnik een' onbuigzamen en onhandelbaren Ketter zien; — zij konden toch niet anders dan, even als deze, zijnen moed, zijne gerustheid onder zóó

groote gevaren, bewonderen; en niet weinig gold het voor de zaak der Hervorming, dat **Frederik** *de Wijze* thans vaster dan ooit besloot hem te blijven beschermen en aan de woede zijner vervolgers te ontrukken; dat ook **Philip**, Landgraaf van *Hessen*, hier eene bewondering en toegenegenheid voor **Luther** opvatte, die hem later de zaak der Euangelische vrijheid met geestdrift deed omhelzen. Dit onverschrokken antwoord van **Luther** maakte een einde aan zijn verhoor; maar in de eerstvolgende dagen werden er nog onderscheidene onderhandelingen beproefd, waardoor zijne standvastigheid geene minder zware beproeving had door te staan. Al het mogelijke werd aangewend, om hem te bewegen te herroepen, of althans zijne schriften aan het oordeel der Rijksvergadering te onderwerpen. Toen dit mislukte sloeg de Aartsbisschop van *Trier*, een achtenswaardig Geestelijke, hem voor, de beslissing aan eene algemeene Kerkvergadering over te laten. **Luther** stemde gereedelijk in dit voorstel, alleenlijk voegde hij als voorwaarde er bij, dat deze Vergadering bij het beoordeelen of veroordeelen zijner schriften de Heilige Schrift als rigtsnoer zoude volgen. Deze voorwaarde brak alle onderhandelingen af. Treurig schudde de Aartsbisschop het hoofd: »Geef gij zelf ons dan een middel aan!" riep hij mistroostig uit. »Ik weet geen' anderen raad" zeide **Luther**, »dan dien van **Gamaliël**: *indien dit werk uit menschen is, zoo zal het verbroken worden; maar indien het uit God is, zoo kunt gij het niet breken.*" Den 25sten April ontving **Luther** zijn afscheid, nadat hem te voren was aangezegd, dat de Keizer, over zijne onbuigzaamheid ten hoogste verbitterd, zoodra het vrijgeleide zoude zijn opgeheven, zonder eenige verschooning tegen hem, als ketter, zou handelen. »Wat God behaagde" was zijn antwoord »is geschied! de naam des Heeren zij geloofd!" Den 26sten April verliet hij *Worms*, gevolgd door den Keizer-

lijken Heraut, dien hij te *Friedburg* ontsloeg, daar hij zich op het grondgebied van den Landgraaf van *Hessen* genoegzaam in veiligheid achtte.

Zijne vijanden hadden intusschen niet stil gezeten. Ware hun toeleg gelukt, LUTHERS hoofd zoude te *Worms* gevallen zijn, of zijne asch in de vier hoeken der winden zijn verstrooid geworden. Maar de jeugdige Keizer gaf hier eene schoone proeve van gematigdheid en regtvaardigheid. Toen men hem wilde overhalen, om het Keizerlijke geleide te breken en het voorbeeld van SIGISMUND te volgen, zoude zijn treffend antwoord geweest zijn: »Ik wil niet als SIGISMUND blozen!" en: »wanneer er in de gansche wereld geen goede trouw meer mogt bestaan, dan moet zij nog bij eenen Duitschen Keizer gevonden worden." Aan den anderen kant wilde hij echter toonen, dat hij van alle ketterij, welke hij als gevaarlijke nieuwigheidszucht veroordeelde, hoogst afkeerig was. Hij liet zich daarom gemakkelijk bewegen om tegen LUTHER en zijne leer de gestrengste maatregelen te nemen. Den 26sten Mei, toen de meeste Duitsche Vorsten reeds waren afgereisd, verscheen het Keizerlijk mandaat, of beruchte *Wormser Edict* (11), waarin LUTHER vogelvrij verklaard en met den Rijksban getroffen werd. Dit *Edict* was blijkbaar door de pen van ALEANDER opgesteld, en de bitterste partijwoede en Godsdiensthaat hadden die pen bestuurd. LUTHER wordt in dit stuk niet slechts als de gevaarlijkste Ketter en volksverleider, maar zelfs als een gewetenloos, zedeloos verdierlijkt mensch, ja »als de levende vleeschgeworden Duivel, die zich in de monnikspij verstoken had," afgeschilderd. De ruwste scheldnamen vindt men hier reeds vereenigd, die men ook in latere tijden over het hoofd des Hervormers heeft uitgebraakt, en die men goed gevonden heeft zelfs in onze dagen te herhalen (12); maar die den gematigden Roomschgezinde als een ellendig

middel ter verdediging moeten voorkomen, en den Protestant enkel een' glimlach van medelijden kunnen afdwingen. Al zijne volgelingen, allen wie het wagen mogten hem voedsel, huisvesting of bescherming te verleenen, werden met de ongenade des Keizers en de gestrengste straffen bedreigd.

Eene poging tot uitvoering van dit kerkelijk en wereldlijk vonnis werd nogtans als van zelve verlamd en krachteloos gemaakt door den oorlog, waarin de Keizer onmiddellijk hierop met ***Frankrijk*** gewikkeld werd. Alleen in de landen, die tot het Keizerlijke gebied, tot dat van den Hertog van **Beijeren**, van **George** van ***Saksen*** en eenige Kerkelijke Vorsten behoorde, werd het ***Edict van Worms*** afgekondigd, en tegen de aanhangers der nieuwe leer ten uitvoer gelegd; doch in de overige Duitsche Staten werd er naauwelijks acht op geslagen, deels omdat de Vorsten heimelijk der zaak van **Luther** toegenegen waren, deels omdat zij voor oproerige bewegingen vreesden. Maar reeds bij de afkondiging van dit ***Edict*** was het niet meer in de magt des Keizers, den Ketter met den uitgesproken vloek te bereiken. Eene onzigtbare hand had de taak op zich genomen, om het bedreigde hoofd van **Luther** te beschermen. De Voorzienigheid zelve hield hare vleugelen over den hevig vervolgde uitgebreid. **Luther** was reeds in veiligheid.

Wij hebben het schoonste tijdstip in het leven des Hervormers beschouwd en de Geschiedenis zelve laten spreken, omdat hare getrouwe voorstelling zijne welsprekendste lofrede is. Gaarne erkennen wij, dat de verhevenste heldenmoed nog geenszins een voldingend bewijs voor de waarheid van een denkbeeld oplevert, en de deugdelijkheid der Hervorming behoeft ook geenszins hieruit bewezen te worden. Maar het door **Luther** gehouden gedrag bewijst des te meer voor zijn persoonlijk karakter, als mensch en

als Christen, hetwelk zóó heftig is aangerand. Het wederlegt geheel dezulken, die in LUTHERS ziel nog aan de kleingeestigste en verachtelijkste bijoogmerken denken. Wie toch een geopend oog voor ware grootheid heeft; wie eerbied koestert voor vastheid van beginselen en diepgevestigde godsdienstige overtuiging, hij kan (welk eene geloofsbelijdenis hij zij toegedaan) zijne hulde niet aan den Hervormer ontzeggen. Maar helaas! bekrompene godsdienstige partijdigheid verblindt maar al te dikwerf dermate het oog, dat men onvatbaar wordt om ware grootheid te zien. In het *Walhalla*, te dezer dagen door den kunstlievenden Koning van *Beijeren* gesticht, hetwelk de meest beroemde mannen, die *Duitschland* heeft opgeleverd, in eene Beeldengalerij moet vereenigen, wordt LUTHERS beeldtenis gemist. Maar hij behoefde ook zulk eene ijdele vergoding niet. De Geschiedenis, zoo lang deze bladzijde niet uit hare oorkonden kan worden weggescheurd, heeft zijnen naam onder hare onsterfelijke helden opgeschreven; en de Protestant vindt in de beschouwing van zijnen moed en zijn Godverheerlijkend vertrouwen niet enkel versterking voor zijn Euangelisch geloof, maar blijft ook op LUTHERS voorbeeld staren, zoo dikwerf hij moed en kracht behoeft, om de gevaren en rampen dezes levens met opgerigten hoofde tegen te gaan.

II.

De Wartburg.

Aan den ingang van het eeuwenheugend *Thuringer*-woud, op een uur afstands van *Eisenach*, verheft zich op een' bergtop een statig kasteel, dat als een der schoonste overblijfselen van Middeleeuwsche Bouwkunst geroemd wordt, en, even als een zwaar geharnast Ridder, trotsch

uit de hoogte op de lagerliggende, met zwarte bosschen omkranste, bergen nederblikt. Het is de *Wartburg*, het toenmalig vorstelijk verblijf der Landgraven van *Thuringen*, beroemd door de belegeringen, die hij in verschillende oorlogen verduurd had, beroemd in de geschiedenis der Dichtkunst wegens den wedstrijd, welke hier in het tijdperk der Minnezangers uit het *Zwabische* Huis geopend werd (13). Dit eenzaam en door zijne ligging echt-romantisch oord zou den Hervormer, eensklaps van het woelig schouwtooneel der wereld verdwenen, maanden achtereen tot eene herbergzame wijkplaats verstrekken. Zien wij op welke eene schijnbaar avontuurlijke wijze hij derwaarts gebragt werd.

Nog den avond vóór dat LUTHER *Worms* verliet, was hij heimelijk van wege den Keurvorst onderrigt geworden, dat men het voor zijne veiligheid gebiedend noodzakelijk achtte, hem eenigen tijd van zijne vrijheid te berooven. Maar de maatregelen, welke hiertoe beraamd waren geworden, bleven zorgvuldig bedekt en verborgen. Nadat de Hervormer, op *Hessisch* grondgebied gekomen, den Keizerlijken Heraut ontslagen en te *Hirschfeld* en *Eisenach* gepredikt had, scheidde hij van SCHURFF en JUSTUS JONAS, en zette hij enkel in gezelschap van AMSDORFF en zijnen broeder JACOBUS zijne terugreis voort. Hij nam den weg niet over *Gotha* en *Erfurt* maar over het kleine dorpje *Mohra*, waar hij zijne bloedverwanten wilde bezoeken. Van dáár reed hij twee dagen later (het was de 4de van Bloeimaand) met zijne beide reisgenooten in een' wagen gezeten, het *Thuringer*-woud door, in de rigting van *Waltershausen*. Maar ziet! niet verre van het Kasteel *Altenstein*, als het spoor door een' naauwen hollen weg zich kronkelt, dáár springen eensklaps vijf van top tot teen gewapende en gemaskerde Ruiters uit de struiken te voorschijn. Het waren HANS *von Berlepsch*, Slotvoogd of

Castelanus van den *Wartburg*, en BURKHARD *von Hund*, Heer van *Altenstein*, met drie vertrouwde bedienden. Een donderend »Halt!" gebiedt den wagen stil te houden. Een dier vermomden grijpt den voerman in de borst, werpt hem ter aarde, en dreigt hem, bij de geringste tegenweer, te mishandelen. Een ander houdt zich met AMSDORFF bezig, terwijl JACOBUS LUTHER vlugge voeten maakt en zich gelukkig rekent aan het gevaar te ontsnappen. De overigen rukken LUTHER uit den wagen, slingeren hem op een paard, binden hem vast aan een der wapenknechts, werpen hem haastig eenen reismantel over hoofd en schouders, springen in den zadel en rijden spoorslags met hunnen gevangene weg. Naauwelijks waren zij uit het gezigt verdwenen, of de verschrikte voerman haastte zich op te staan, zijne kar te bestijgen, en de zweep over de paarden te leggen, die hem en AMSDORFF behouden te *Wittenberg* bragten (14).

Intusschen had het gemaskerde vijftal, om elke poging te verijdelen, die men mogt doen om hen op het spoor te komen of te achterhalen, in het digtste van het woud allerlei omwegen gemaakt. LUTHER, door den ongewonen en haastigen rid vermoeid, verkreeg slechts even de vergunning, om zich bij eene bron met eene teug waters te versterken, die nog *de bron van* LUTHER heet; en voorwaarts ging het weder, tot dat men een uur vóór middernacht den *Wartburg* bereikt had. Hier gebiedt men LUTHER af te stijgen. Men geleidt hem aanstonds binnen het slot, in een vertrek, waar alles voor de komst des gevangenen is in gereedheid gebragt. Men wijst hem een stel kleederen aan en een zwaard, en de bedienden van den Prevoost, die hem mede hebben opgeligt, zijn hem behulpzaam om de ruwe monnikspij met het riddergewaad te verwisselen. Men gelast hem, opdat hij geheel onkenbaar worde, hoofdhaar en baard te laten groeijen. Men geeft hem te verstaan, dat zijn verblijf op het Kasteel het diepste geheim moet

blijven, en dat hij bij de bewoners van het slot onder geen anderen naam mag doorgaan, dan dien van Jonker GEORGE of, in de Duitsche volkstaal, JURRIËN. En LUTHER, hoe ongaarne hij zich ook naar deze nieuwe gedwongene levenswijze voegde, waarin hij zich zelven naauwelijks kon weêrvinden, en hoe zeer het hem pijnigde, dat hij zich eensklaps, na de hoogste spanning en werkzaamheid van geest, tot werkeloosheid veroordeeld zag, was nogtans verstandig genoeg om zich stiptelijk naar deze aanwijzing te gedragen.

Welke mogen wel de eerste gewaarwordingen van den nieuwen slotbewoner geweest zijn, toen hij in zijne eenzame torencel voor het hooge burgtraam was gezeten? — Zekerlijk kon hij in het gebeurde, schoon het alles door de tusschenkomst van menschen was bewerkstelligd, evenmin als wij, eene tusschenkomst der Goddelijke Voorzienigheid miskennen, die wel geene Engelen meer tot redding of bevrijding op aarde uitzendt, maar magt heeft ook over de handelingen der menschen, om ze als Dienaren van haren wil te bezigen; die hem plotselijk van het woelige tooneel der wereld wegrukte, niet enkel om zijn leven, dat nog tot gewigtige oogmerken gespaard moest blijven, in veiligheid te stellen, maar ook om den strijder, na een' schoon volbragten strijd een' tijd van rust en verademing te gunnen; die hem welligt hierdoor bewaren wilde, van in zijne eerste opgewondenheid verder te gaan, dan voor de zaak der waarheid dienstig was.

Hoe tijdig deze koene daad ten uitvoer was gebragt geworden, en welke ontzettende gevaren hem van alle zijden zouden omringd hebben, zoo hij in vrijheid was gebleven, is ons alreede uit den scherpen inhoud van het Keizerlijk *Edict* ten duidelijkste gebleken. Men schetse zich intusschen de aandoening van schrik en droefheid, waarmede de tijding van LUTHERS geheimzinnige verdwij-

ning te *Wittenberg* en elders werd vernomen (15). Weldra weêrgalmde de kreet door geheel *Duitschland:* »LUTHER is verraderlijk opgeligt! LUTHER is in de handen zijner vijanden gevallen! De handlangers van den Paus hebben hem vermoord!" Dit vermoeden bragt zelfs te *Worms* het leven der Pauselijke Legaten in gevaar. »Groote God! is LUTHER dood!" riep een ALBRECHT DURER te *Antwerpen*, »wie zal ons nu nog zuiver het Euangelie verkondigen?" En velen zal het wel met hem hebben toegeschenen als of de Voorzienigheid eene zaak liet varen, welke zij juist toen in het verborgene het krachtigst ondersteunde en handhaafde. Onbegrensd was daarom de blijdschap van eenen MELANCHTHON toen hij, na eenigen tijd in de pijnlijkste onzekerheid verkeerd te hebben, onderrigt werd, dat LUTHER behouden op den *Wartburg* was aangekomen. »Onze dierbaarste Vader leeft!" schreef hij in verrukking aan een zijner vrienden. En dat hij, die reeds door velen als een doode betreurd werd, werkelijk nog leefde; dat hij op de wereld, waarvan hij was afgescheiden, nog voortging zijnen magtigen invloed te doen gelden, dit zouden weldra zijne vijanden met schrik, zijne vrienden met blijdschap uit zijne Schriften vernemen. Beschouwen wij den balling in zijne eenzaamheid en uitgebreide werkzaamheid eenigzins nader! Hoe belangrijker LUTHERS verblijf op den *Wartburg* ons zal voortkomen, te aanbiddelijker zullen ook de zorg en leiding der Goddelijke Voorzienigheid in onze oogen worden, welke hem derwaarts had gebragt.

Jonker JURRIËN genoot op den *Wartburg* de beperkte vrijheid van eenen gevangene, voor wiens bewaring men zorg draagt, maar dien men overigens met de meeste onderscheiding behandelt. Dagelijks deed hij in den omtrek van het Kasteel, maar altijd in het gezelschap van eenen krijgsknecht, kleine wandelingen. Zijne natuurlijke stoutheid dreef hem echter aan, ze gedurig verder uit te strek-

ken, en meermalen waagde hij het, op 't gevaar van herkenning af, om in zijn krijgsmansdos verkleed de omliggende plaatsen en kloosters te bezoeken. Eenmaal nam men hem mede ter jagt, maar dit bitter zoete vermaak (gelijk hij zelf het noemt) smaakte hem weinig. Hij zag in de bassende en toeschietende honden, die het arme opgejaagde wild zochten te achterhalen en te dooden, den Paus, of liever den Satan zelf met zijne *Satellieten*, die de arme Christenen, pas aan hunne netten ontsprongen, op nieuw zochten te vangen en met dood en verderf bedreigden. De toestand en het gevaar der Kerk hielden zijnen geest rusteloos bezig, en eene diepe zwaarmoedigheid maakte zich soms meester van zijne ziel. LUTHERS eerste brieven van den *Wartburg* geschreven, nu eens van » zijn *Patmos*" dan weder » uit het rijk der lucht en der vogelen" gedateerd, dragen de donkere kleur der wouden, die hem omringden. Op de al te strakke spanning van den boog was ontspanning en verslapping gevolgd. Zijne nieuwe, geheel ongewone levenswijze maakte hem naar geest en ligchaam krank. De verhevene woestheid der natuur, de somberheid der voorwerpen, die hij voor oogen had, werkten mede om zijnen geest tot treurigheid te stemmen. Was het dan vreemd, dat LUTHER, die met gestrengheid vasthield aan hetgeen er geschreven was, en daarom van de persoonlijkheid des Duivels even zeker als van zijn eigen aanwezen overtuigd was, met zoogenoemde aanvechtingen meende te kampen te hebben, ja zelfs dat zijne eigene denkbeelden voor zijne verbeelding soms eene zigtbare gestalte aannamen? Wie, die van LUTHERS verblijf op den *Wartburg* heeft hooren gewagen, herinnert zich de Legende niet van den inktkoker, door den driftigen Hervormer den Satan naar het hoofd gesmeten, toen deze hem met een grijnzend gelaat in zijne werkzaamheid kwam storen? — Men weet hoe de Roomschgezinden hiervan partij hebben getrokken, om

LUTHER, als een' anderen FAUST, van gemeenzame verstandhouding met den boozen geest te beschuldigen, en geheel zijne onderneming voor een werk des Duivels te verklaren. Maar hoewel wij niet schromen ook in den Hervormer bijgeloof te noemen, wat met geen anderen naam mag bestempeld worden, zoo is toch dit verschijnsel zeer wel mensch- en zielkundig te verklaren, zonder dat eenige nadeelige gevolgtrekking voor 's mans zedelijk en godsdienstig gemoedsbestaan, hieruit worde afgeleid. LUTHERS voorbeeld bewijst op nieuw, hoe ook de grootste mannen, die hunne eeuw in vele opzigten zijn vooruitgestreefd, slechts zelden boven alle vooroordeelen en wanbegrippen van den tijd, waarin zij leven, ten eenemale verheven zijn (16).

LUTHER bragt evenwel den tijd zijner ballingschap geenszins in ledige bespiegelingen door. Niet enkel des Zondags maar ook meermalen in de week predikte hij voor den Slotvoogd en eenige vertrouwde personen. Dagelijks werkte hij aan zijne *Postillen* (eene bevattelijke verklaring en uitwerking der Bijbelstoffen, die des Zondags uit de Euangeliën behandeld werden). Vlijtig oefende hij zich in het Grieksch en Hebreeuwsch. Reeds in Junij van hetzelfde jaar verscheen zijn boekske *over de Biecht*, dat door hem aan den Ridder FRANS VON SICKINGEN werd opgedragen, en aan de wereld tot een bewijs van zijn leven en zijne voortdurende werkzaamheid kon verstrekken. Toen hij kort daarna vernam, dat de Aflaathandel met vernieuwde onbeschaamdheid weder te *Halle* gedreven werd, vatte hij vol verontwaardiging de pen op, en schreef eenen brief aan den Aartsbisschop van *Maintz*, waarin hij dezen Prelaat op den bestraffenden toon van een' boetgezant vermaande een misbruik op te heffen, dat de bedrogene Christenen beide aan hun geld en hunne onsterfelijke zielen deed schade lijden; en in geval van weigering bedreigde,

een geschrift »*tegen den afgod te Halle*" in het licht te zullen zenden. Maar zóó gevreesd was de Monnik, ook waar hij voor de wereld onzigtbaar was geworden, dat de magtige Geestelijke hem op den demoedigsten toon antwoordde, en zich zijne bestraffingen goedwillig liet welgevallen (17). Aan zijnen vader rigtte hij een opstel *over de kloostergeloften en het ongehuwde leven*, waarin hij deed zien, hoezeer zijne eigene inzigten omtrent eenen stand, dien hij vroeger uit ware vroomheid omhelsd had, sinds zijne jongelingsjaren veranderd waren.

Zijne taal, het zij hij in den toon der volksonderwijzing sprak, of zijne stem tegen misbruik en dwaling donderend verhief, had ook in zijne afwezigheid den magtigsten invloed. Te *Wittenberg* begon men thans de eerste hervormingen in de uitwendige eeredienst in te voeren (18). In een kapittel van Augustijner-broeders werd besloten: *de stille mis*, als de bron van vele misbruiken in de Kerk, af te schaffen. Aan de kloosterlingen werd het vrijgelaten, in hunne Stiften te blijven, of die te verlaten. Het bedelen werd den Monniken met de meeste gestrengheid verboden. Carlstadt bediende op het Kersfeest het eerst het Avondmaal onder beide gestalten in de Hoogduitsche taal; en men kwam overeen om deze edel eenvoudige plegtigheid van de schadelijke hulsels te ontdoen, waarin zij door de Roomsche Kerk was ingekleed. De Keurvorst zag deze veranderingen, niet zonder eenige onrust, maar toch oogluikend aan, zoo lang men met bedaardheid en beradenheid te werk ging. Vele Geestelijken, onder anderen, Barth. Feldkirchen (19) en Carlstadt, traden in den echt. Gewigtiger nog dan deze hervormingen was de eerste *systematische* ontwikkeling der Christelijke geloofsleer, naar de grondbegrippen der Euangelische Kerk, welke de scherpzinnige Melanchthon omstreeks dezen tijd in het licht gaf; een geschrift, dat later door hem werd omgewerkt en meer

dan honderd uitgaven beleefd heeft; dat, als vereenigingspunt voor de vroegste belijders der hervormde leer, eene onschatbare waarde bezat, maar wel nimmer door den onsterfelijken schrijver tot een altoosgeldend *Symbolum*, of onveranderlijken keursteen der regtzinnigheid, is bestemd geworden (20).

LUTHER vernam dit alles grootendeels met goedkeuring en blijdschap. Hij deelde zijnen vrienden en ambtgenooten zijne raadgevingen en besturingen mede. Éénmaal zelf waagde hij het, als Jonker GEORGE, onder gestreng *incognito* naar *Wittenberg* te reizen, en klopte onverwacht des avonds aan de woning van een' zijner vrienden aan. Hunne blijdschap bij dit onverwachte wederzien was onuitsprekelijk; maar zij kon slechts kortstondig zijn. Na weinige dagen was de Hervormer op zijn *Patmos* terug.

Maar nog hebben wij niet van zijne grootste en gewigtigste werkzaamheid gesproken, waarom LUTHERS verblijf op den *Wartburg* voor de nakomelingschap eeuwig onvergetelijk is. Wij bedoelen zijne *Vertaling des Bijbels*, welke dáár wel niet, gelijk soms verkeerdelijk wordt voorgesteld, geheel door hem werd bearbeid; — er verliepen meer dan twaalf jaren eer het reuzenwerk door hem geheel was voltooid — maar toch begonnen, en, wat de schriften des Nieuwen Verbonds betreft, grootendeels door hem is afgewerkt geworden (21). Het reuzenwerk, zeiden wij. Naar waarheid toch merkt de Schrijver der Levens- en Karakterschets van onzen VAN DER PALM (22) aan, wanneer hij van de Bijbelvertaling van dezen onzen voortreffelijken landgenoot spreekt: »De zaak, welke LUTHER in de zestiende eeuw op zich nam, was zoo veel grootscher, als zij in de negentiende eeuw omslagtiger was geworden." Wanneer wij indenken welke geringe hulpmiddelen LUTHER in zijn eenzaam verblijf op den *Wartburg* ten dienste stonden; hoe weinig hem, als wij de voortreffelijke aanteekeningen van

Erasmus uitzonderen, op dit veld was vóórgewerkt, dan staan wij verbaasd, dat de Hervormer zulk eene taak, wier volvoering veel meer dan een gewoon menschenleven scheen te vereischen, heeft op zich durven nemen. Ongeloofelijk was dan ook de moeite door hem aan dien arbeid te koste gelegd. Dagen niet slechts, maar weken achtereen werden er soms besteed, om de juiste beteekenis van één woord of ééne moeijelijke zinsnede uit te vorschen, nadat hij reeds in den schoot zijner letterkundige vrienden, Melanchthon, Justus Jonas, Cruciger en anderen, was teruggekeerd, wier rijke taalkennis hem niet weinig te stade kwam. Maar de uitkomst bekroonde ook op de heerlijkste wijze het werk. Welke gebreken men ook, bij de vordering der wetenschap, in deze vertaling vermogt aan te wijzen, men heeft de hooge voortreffelijkheid van dit werk blijven roemen. De Duitscher wijst hierop terug met denzelfden trots als op andere gedenkstukken van Nationalen roem, en Luther is hierdoor niet slechts als Hervormer, in den eigenlijken zin des woords, maar ook als Vormer der Hoogduitsche taal opgetreden, wier kracht en rijkdom hij het eerst aan zijne Landgenooten leerde kennen.

Maar boven alles gewigtig was deze arbeid voor de jeugdige Hervorming zelve, wier zegepraal in de gemoederen hierdoor alleen mogelijk werd, en werkelijk werd voorbereid. De Hoogduitsche Overzettingen van den Bijbel, welke er vóór dien tijd bestonden, meest alle naar de *Vulgata* bewerkt, waren hoogst gebrekkig, en, wat hier alles afdoet, slechts de eigendom van Kloosters of Geestelijken en niet onder het volk verspreid (23). Luthers Bijbel, die weldra niet enkel in de paleizen der Grooten maar zelfs in de stulp der landbewoners werd gelezen, gaf aan de Christenheid weder, wat de Heer der Gemeente aan zijne volgelingen, wat de Apostelen aan hunne gemeenten hadden toegestaan, maar wat haar door Priesterdwang was

ontnomen: het geheiligde regt om zelf te onderzoeken wat de Schriften getuigden; en stelde een' iegelijk in staat, om tusschen *Rome* en de Hervorming eene onbevangene keuze te doen. Wil men zich een denkbeeld vormen van den onberekenbaren invloed, dien de verspreiding dezer Bijbelvertaling in hoogere en lagere standen heeft uitgeoefend, om de gemoederen voor de Hervorming te winnen, men hoore, hoe de hoogst-vijandig-gezinde COCHLAEUS zich met bitterheid beklaagt, dat niet slechts allen, die zich op de beoefening der wetenschappen hadden toegelegd, maar aankomende leerknapen en vrouwen zelfs, hierdoor binnen korten tijd zulk eene gemeenzaamheid met de Heilige Schrift verworven hadden, dat zij ervarene Godgeleerden tot zwijgen bragten, die zich wegens hunne onkunde menig hard en verwijtend woord uit den mond der leeken moesten laten welgevallen. Nu reeds bleek het, dat de Hervorming geen magtiger bondgenoote, en *Rome* geene geduchter vijandin had dan de Heilige Schrift en hare verspreiding; en men bezigde dezelfde wapenen om haar te bestrijden, die nog worden gebezigd (24): men schoof de gordijn voor het kerkraam, om het van buiten indringende daglicht te weren; men zette de korenmaat op den kandelaar om het licht te verduisteren. Hertog GEORGE verbood in zijne Staten den Bijbel van LUTHER te lezen, en deed eenen Boekhandelaar, die zich verstout had dien te verkoopen, ter dood brengen. HIERONYMUS EMSER zocht al de feilen in LUTHERS vertaling aan te wijzen, die echter meestal in afwijkingen van den tekst der *Vulgata* bestonden. Hij zelf gaf eene andere vertaling uit, die bij eene naauwkeurige vergelijking niet anders dan de vertaling van LUTHER bleek te zijn, maar op vele plaatsen naar de *Vulgata* gewijzigd en hierdoor onkenbaar gemaakt (25). Maar juist hierdoor bevorderde hij het groote doel zijner tegenpartij, en bragt hij den Bijbel in veler handen. En ziedaar een

der zegenrijke uitwerkselen der Hervorming, die nog blijven voortduren. De Roomsche Kerk, door de herhaalde aanvallen der Protestanten in de engte gedreven, is, haars ondanks, tot een wetenschappelijk onderzoek der Heilige Schrift en Geschiedenis gedwongen, en waar de Heilige Schrift geöpend, en met wetenschappelijke wapenen gestreden wordt, dáár valt de blinddoek reeds half weg, dáár is reeds veel voor de waarheid gewonnen!

III.

De Profeten van Zwickau.

Wel nimmer gelukt het den sterveling hier op aarde iets waarachtig groots tot stand te brengen, zonder dat zijn gemoed tot eene heilige geestdrift is opgewonden. Maar helaas! zoo ligtelijk mengen zich menschelijke hartstogten in het spel, en het reine vuur der Godsdienstige geestdrift, van zijnen Hemelschen oorsprong ontaard, wordt dikwerf tot de wild-opstijgende vlam der dweepzucht aangeblazen. Zóó ging het ook in de dagen der Hervorming. Niet te verwonderen was het, dat de pas verworvene vrijheid velen het hoofd duizelig maakte; dat het ook toen niet aan dezulken ontbrak, die eenen ijver tot God hadden zonder verstand, en Christelijk geloof zonder de liefde. En toch ligt er voor ons Protestantsch geloof niet weinig aan gelegen te weten, dat de Hervorming zelve, in haar beginsel, ook aan de zaak van het gezond verstand is getrouw gebleven, en zich van de grenzen der dweepzucht zorgvuldig heeft verwijderd gehouden. In deze overtuiging wensch ik mijne Lezers te versterken, door Luther te beschouwen in tegenstelling van sommige woelgeesten en doldriftige ijveraars, die de Euangelische Kerk, bij de eerste

grondlegging van haar bestaan, met omkeering en vernietiging dreigden. Nog éénmaal zal de Hervormer in schitterende grootheid, als in lichtglans, ons voor oogen staan, eer wij hem in de treurigste geschillen zien ingewikkeld, waarin zich veelal de schaduwzijde van zijn karakter vertoont; en zijn voorbeeld zal het ons bevestigen, dat er tusschen heilige Godsdienstige geestdrift en dweepzucht nog een groot en kenmerkend onderscheid bestaat.

Wij hebben reeds van enkele ingevoerde veranderingen in de eeredienst te *Wittenberg* gesproken. Aanvankelijk was men hierin met bezonnenheid en loffelijke bedaardheid te werk gegaan. Maar de onrustige geest van CARLSTADT was met dezen tragen voortgang van het Hervormingswerk geenszins te vrede. Hij behoorde tot die *Ultra-liberalen* of *Radikalen*, die zoowel in het Godsdienstige als in het Staatkundige eene onbeperkte vrijheid voor zich zelven eischen, maar het onverdraagzaamst omtrent de gevoelens van andersdenkenden zijn. Aan zijn huwelijk had hij de meeste ruchtbaarheid gegeven, en — had het in zijn vermogen gestaan — hij zou alle Priesters hebben gedwongen zijn voorbeeld te volgen. Zijne Avondmaalsviering, zonder voorafgaande biecht en van de gewone Kerkgebruiken ontdaan, had niet minder opzien gebaard. Maar hierbij liet hij het geenszins berusten. Met een aantal studenten, even heethoofdig als hij, drong hij de Kerk te *Wittenberg* binnen, verdreef de Geestelijken en rukte met gewelddadige hand de beelden en versiersels van het altaar weg. De algemeene gisting, welke hierdoor in de gemoederen ontstond, werd niet weinig vermeerderd door de overkomst van eenige vreemdelingen uit *Zwickau*, die van dáár wegens de woelingen, die zij hadden te weeg gebragt, verjaagd waren, en nu naar *Wittenberg*, het brandpunt der Hervorming, waren geweken. Het waren twee lakenwevers, NICOLAAS STORCH en MARCUS THOMAS, en twee geletterden,

Marcus Stubner en Martin Cellarius. Men noemde hen de Profeten van *Zwickau* (26), omdat zij Goddelijke openbaringen voorwendden en regtstreeksche voorspellingen deden, bij voorbeeld: »binnen zes of zeven jaren zou de *Turk* geheel *Duitschland* bemagtigd hebben; alle Priesters, gehuwd of ongehuwd, zouden worden doodgeslagen; geen zondaar zou aan het verderf ontkomen; en daarna zou het zigtbare Godsrijk op aarde beginnen, en het zou worden: »*één geloof, één Heer, één Doop!*" Even als alle Dweepers beriepen zij zich, met geringachting van het geschrevene Woord, op een hooger inwendig licht. Tegen letteren en wetenschappen koesterden zij een' gloeijenden haat. Den kinderdoop verklaarden zij voor nietig, en een iegelijk, wie zich aan hen aansloot, moest op nieuw gedoopt worden. In den grond der zaak was deze sekte weinig of niet van zoo vele dweepachtige sekten onderscheiden, als zich reeds veel vroeger geopenbaard hadden. Men kon haar ontstaan daarom naauwelijks eene misgeboorte der Hervorming noemen, en de hier opgehangene teekening moet voldoende zijn, om ons het hemelsbreed verschil te doen opmerken, dat er tusschen hare voorstanders en de eigenlijke Hervormers bestond. Ongelukkig genoeg liet Carlstadt, wien het anders, bij al zijn' gloeijenden en overdreven ijver, niet aan heldere inzigten in de waarheid des Euangeliums ontbrak, zich geheel door hen medeslepen en dermate verbijsteren, dat hij aan hunne prediking een onbepaald geloof sloeg, en met hen geheel *Wittenberg* in beroering bragt.

Ziedaar weder een tijdstip van gevaarlijke *crisis* in de Geschiedenis der Hervorming. Een vuur was ontstoken, dat hare schoonste bloesems en vruchten, geheel haren oogst dreigde te vernielen. En hij, die alleen in staat scheen om dit wilde vuur te dempen, die zich op den hoogen *Wartburg* onledig hield om een helder en onbe-

neveld licht voor tijdgenoot en nakomelingschap te doen opgaan, — hij was afwezig.

MELANCHTHON zelf verkeerde in twijfeling en onzekerheid, en wist niet, na eene eerste ontmoeting met deze vreemdelingen, wat hij van die gewaande Profeten moest denken. Geheel uitgaande van den geest des vrijen onderzoeks, die het beginsel der Hervorming geweest was, achtte hij zich geenszins geregtigd, om hunne aanmatigende uitspraken aanstonds voor valsch en nietig te verklaren. Aan één' hunner had hij zelfs in zijne gastvrije woning huisvesting verleend. Bovenal schokten hem hunne bedenkingen omtrent den kinderdoop (27). Maar even geweldig moest hem hun afkeer van alle grondige geleerdheid tegen de borst stuiten. Op eene vraag aan STUBNER, of hij ooit boeken geschreven had, was diens antwoord: »Neen! de Heer onze God heeft mij dat verboden." Zij verklaarden zich een vijand van het hooger onderwijs, van alle titels van geleerdheid, ja zelfs van het geregeld onderwijs der jeugd in de scholen, omdat de Heer eenmaal gezegd had: »*Gij zult u geen Rabbi of Meester laten noemen.*" En CARLSTADT vernederde zich, om bij de diepst onwetenden onderrigt aangaande het verstand der Heilige Schrift te gaan zoeken, »*omdat*" zeide hij »*de Heer des Hemels en der aarde dit voor de wijzen en verstandigen verborgen had, maar aan de kinderkens had geopenbaard* (28)."

MELANCHTHON had, aanstonds na de aankomst der *Zwickauër* Profeten, in de verlegenheid zijns harten aan LUTHER geschreven. Deze liet genoegzaam blijken, dat hun stoutmoedig voorgeven hem hoogst verdacht voorkwam. »Men moet" was zijn geruststellend antwoord »de geesten beproeven of zij uit God zijn. Hij had tot hiertoe niets gehoord, wat niet even goed eene ingeving des Duivels zijn kon. Het was niet genoeg eene Goddelijke zending voor

te wenden, maar men moest die ook weten te bewijzen." (29) Toen nogtans de beroerten te *Wittenberg* toenamen en ook aan den staatkundigen Hemel, bij den dood van LEO X, zich nieuwe onweêrswolken dreigend te zamen pakten, toen meende hij, dat het tijdstip was gekomen, waarop hij zelf aan zijne ballingschap een einde moest maken. Noch het dreigende levensgevaar, waaraan hij zich onvermijdelijk ging bloot stellen, noch de gebiedende vermaning van den Keurvorst, om zich niet uit zijn toevlugtsoord te verwijderen, was in staat hem terug te houden, toen hij begreep, dat zijne tegenwoordigheid te *Wittenberg* ernstig en dringend geëischt werd. Hij verliet den *Wartburg* te paard, in zijne ridderkleeding, nadat hij ruim tien maanden dáár had doorgebragt. Uit *Borna* schreef hij aan den Keurvorst eenen brief, met al de verhevene gerustheid van een gemoed — gelijk een hedendaagsch Geschiedschrijver zich uitdrukt (30) — dat ten volle van zijne Goddelijke roeping verzekerd is. Onder anderen komt in dezen brief eene zinsnede voor, welke onzen Hervormer weder geheel karakteriseert. »Hertog GEORGE, weet gij, is veel erger dan een Duivel; nu, indien ik thans naar *Leipzig* moest, ik zou ook dáár binnen rijden, al regende het ook — Uwe Keurvorstelijke Genade verschoone de zonderlinge (*narrische*) uitdrukking — negen dagen achtereen louter Hertogen GEORGE's, en al was ieder van hen nog negenmaal woedender dan hij." Hij doet voorts aan FREDERIK gevoelen, dat hij hem hoogst ongaarne door zijne wederkomst in ongelegenheid wilde brengen, maar dat hij ook geenszins zijne bescherming inriep; dat hij onder eene veel hooger en magtiger bescherming dan van den Keurvorst stond, en dat hij, die het meeste geloof bezat, ook het best in staat zou zijn anderen bescherming te verleenen.

In eene herberg te *Jena* kwamen, omstreeks denzelfden tijd, tegen den avond twee reizende studenten aan, door-

nat en beslikt van den weg, dien zij hadden afgelegd. Dáár vonden zij een' man, in riddergewaad gekleed, aan eene tafel zitten. Zijn regterarm rustte op den knop van zijn zwaard; met de linkerhand ondersteunde hij een boek, — een Hebreeuwsch Psalmboekje, — waarin hij ijverig zat te lezen. Spoedig ontstond er tusschen den vreemdeling en de nieuw aangekomenen een levendig gesprek. De vreemdeling vroeg hen, daar zij uit *Bazel* waren, naar ERASMUS, en vermaande hen ijverig Hebreeuwsch te leeren. De verwondering der beide jongelingen was gaande weg toegenomen. Wie deze onbekende zijn mogt, die in weêrwil van zijn krijgshaftig voorkomen een geletterde en geleerde bleek te zijn, — dit konden zij onmogelijk gissen. Aanvankelijk waren zij geneigd hem voor ULRICH VON HUTTEN te houden. Intusschen was de tafel gedekt. De arme studenten weken in een' hoek van het vertrek, maar de onbekende noodigde hen uit om aan tafel zijne gasten te zijn. Na een hoogst aangenaam en belangrijk onderhoud, waarbij het gesprek al spoedig op LUTHER en de Hervorming viel, stond hij op, bragt hun een' hartigen afscheidsdronk toe, en verzocht hen, daar zij naar *Wittenberg* reisden, HINRONYMUS SCHURFF, hunnen landsman, zijne groete over te brengen. »Van wien dan?" was de natuurlijke vraag. »Zegt maar," was het antwoord des vreemdelings, »hij, die welhaast zal komen, laat u groeten." Hoe verrast waren beide jongelingen, die later in *Zwitserland* ook de Hervorming predikten, toen zij na weinige dagen den vreemdeling te *Wittenberg* wederzagen, en in den verkleeden Ridder LUTHER zelf, de man der Hervorming voor hen stond (31). Wij vlochten deze kleine *episode* uit het leven des Hervormers hier in, omdat zij ons op nieuw den vrolijken moed leert kennen, die hem ook thans niet verlaten had, »nu," gelijk een oud Geschiedschrijver zegt, »overal de grond hem onder de voeten

brandde," en de vreesselijkste gevaren door hem werden te gemoet gegaan.

Den 7den Maart des jaars 1522 kwam LUTHER weder te *Wittenberg* aan. Zijne verschijning werkte als de verschijning van eenen afgestorvene uit de graven, die met meer dan menschelijk vermogen scheen toegerust, om den opkomenden storm te doen bedaren. Acht dagen achtereen predikte hij met de grootste zeggens- en overredingskracht tegen de woelzieke ijveraars, maar zonder zijn' voormaligen ambtgenoot en vriend, CARLSTADT, persoonlijk ten toon te stellen. Ziet hier eene proeve van zijne kunsteloos eenvoudige maar gezonde en overtuigende prediking: »Lieve Broeders," sprak hij, »elk moet juist datgene niet doen, waartoe hij regt heeft, maar hij moet zien, wat zijnen naaste tot het meeste nut kan verstrekken. Want het geloof is bij allen niet even sterk, en daarom moeten wij geduld met onzen broeder oefenen; niet alleen naar den hemel willen, maar ook onze broeders medenemen. Ware ik hier geweest, ik zou het zóó ver niet gedreven hebben. De zaak is wel te prijzen, maar men overhaast zich daarmede. Allen die behulpzaam geweest zijn, om de Misse af te schaffen, hebben gedwaald; niet als of het op zich zelf niet wel zoude geweest zijn, maar omdat het niet met orde geschied is. Gij zegt misschien: het stemt met de Heilige Schrift overeen, ik zeg het met u, maar waar blijft de orde? Want het is met bitterheid en woestheid geschied tot ergernis van de naasten. De liefde mag niet met geweld te werk gaan, om alles af te breken (32); maar laat het gepredikt, geschreven, verkondigd worden, dat de Misse, zoo als die vroeger bediend werd, zondig is. Nogtans moet men niemand als bij de haren er van aftrekken, maar aan God en den invloed van Zijn Woord moet men het overlaten. *Summa summarum*, prediken wil ik het, zeggen wil ik het, schrijven

wil ik het, maar met geweld dringen en dwingen wil ik niemand." — In de eerste dagen na zijne terugkomst wilde LUTHER de *Zwickauër* Profeten niet zien; eindelijk liet hij zich hiertoe bewegen. Hij hoorde hen geduldig aan; maar als zij geëindigd hadden verklaarde hij: dat niets van alles, wat zij beweerden, op de Heilige Schrift gegrond was. Dit deed CELLARIUS in woede opstuiven, maar STUBNER, eenigzins bedaarder van geest, nam nog eens het woord. »Ik zal u het bewijs leveren," zeide hij, »dat ik werkelijk door Gods Geest bestraald word, door u te openbaren, wat er op dezen oogenblik in uwe ziel omgaat: Gij begint er toe over te hellen, om te gelooven, dat mijne leer waarheid is." Maar LUTHER, door zulke kunstenarijen niet te vangen, hernam met gestrengheid: »De Heer bestraffe u, Satanas!" Met dit woord wees hij de dweepers van zich (33), die nog denzelfden dag *Wittenberg* verlieten, na hunnen toorn, in eenen brief vol schimp en smaadredenen op LUTHER, te hebben uitgestort. Niet minder was CARLSTADT tegen hem verbitterd. Al was zijn naam niet op den kansel genoemd, duidelijk genoeg was hij dáár als met den vinger aangewezen. Hij dreigde tegen LUTHER de pen op te vatten, en alleen door bemiddeling van den Rector der Hoogeschool werd dit onzalig geschrijf verhoed. Maar de veete bleef in het hart, en het zaad der verdeeldheid was eenmaal uitgestrooid, dat maar al te welig ontkiemde. Ook hij zeide *Wittenberg* vaarwel, legde zijne Akademische waardigheid neder, kocht zich eene boeren-hofstede en speelde eene korte poos den *Demagoog* onder de boeren, door welke hij met geen anderen naam dan »buurman ANDRIES" aangesproken werd, tot dat ook deze levenswijze hem verdroot, en hij, na nog elders te hebben omgezworven, naar *Bazel* week, waar wij hem later zullen wedervinden.

Zóó was dan het onweder bezworen en de kalmte in

de verontruste gemoederen hersteld. Het was de triumf van LUTHERS welsprekendheid en mannelijke bedaardheid van geest. Zelden zag men in eenig sterveling zoo veel bezonnenheid en vastberadenheid met zoo veel geestdrift voor eene heilige zaak vereenigd. De geloofsheld van *Worms* wordt nog grooter in ons oog, nadat wij hem tegen over de gewaande Profeten van *Zwickau* hebben zien staan.

Van diezelfde gematigdheid in het afschaffen der misbruiken, gaf LUTHER ook daarna de meest doorslaande blijken, toen het Hervormingswerk, bij de snelle vorderingen, welke de Euangelische waarheid en vrijheid maakten in de *Saksische* landen, met vastberadenheid en kracht, maar zonder overhaasting werd doorgezet. Indien het in het karakter eens dweepers ligt, met dollen ijver voort te varen en alles neder te werpen, zonder weder op te bouwen en te herstellen, dan toonde LUTHER geheel hiervan te verschillen. Dit getuigt zijn onvermoeide ijver om het verwaarloosde kerkbestuur en schoolwezen te verbeteren. Dit getuigt het kerkonderzoek en de reis door LUTHER en MELANCHTHON met dit oogmerk op last van den Keurvorst ondernomen, welke omtrent de diepe onkunde en zedeloosheid der Geestelijken zulke treurige en hoogst ongunstige resultaten opleverde, dat de dringende noodzakelijkheid eener doortastende Hervorming hierdoor op nieuw met zonneklaarheid werd bewezen (34). Dit getuigt het gestrenge toezigt over het zedelijk gedrag der Geestelijken, van nu af gehouden, en de zorg om bekwame Predikers aan het hoofd van elke Gemeente te stellen. Dit getuigt de Christelijke vrijheid, welke men aan de Monniken en Nonnen liet om in de kloosters te blijven of die te verlaten. Dit getuigen de maatregelen die men nam, om levenslang in hun onderhoud te voorzien, en de overige inkomsten tot nut van kerken en scholen te besteden. Dit getuigt de menschlievende zorg, waarmede LUTHER zich het lot dier verlatene

schepsels aantrok, die zekerlijk niet altijd met de reinste bedoelingen aan den kloosterdwang waren ontvlugt, om ze tot Christelijke Echtgenooten en Moeders te vormen, en daardoor te verhoeden, dat zij diep beneden het peil der zedelijkheid zonken. Maar bovenal gingen hem het onderwijs en de opvoeding der jeugd ter harte (35). Het was zijne innigste overtuiging, dat men, om met grond op eene betere toekomst te kunnen hopen, met de kinderen moest aanvangen, die hem daarom lief en dierbaar waren. Om hen in de heiligste waarheden te onderrigten, en de grove onwetendheid te verdrijven, die hij op zijne reis ook onder het volk had waargenomen, schreef hij zijnen ***kleinen*** en ***grooten Katechismus***, die, naast zijne Bijbelvertaling, den rijksten zegen hebben gesticht, en ook na zijnen dood eene heilige nalatenschap voor zijn land en volk zijn gebleven. Zóó gewenscht waren de vruchten, die hij van deze pogingen aanschouwen mogt, dat hij eenige jaren later aan den Keurvorst JOHANN kon schrijven: »De teedere jeugd groeit thans zóó bedreven in den Katechismus en de Heilige Schrift op, dat ik met innige blijdschap des harten bespeure, hoe jeugdige knapen en meisjes thans meer van de Godsdienst leeren, en beter over God en CHRISTUS weten te spreken, dan vroeger alle stiften, kloosters en scholen vermogten." Dit was in eenen geheel anderen geest gearbeid, dan een' CARLSTADT en de Wederdoopers en beeldstormers van *Zwickau* bezielde. »Diezelfde hand," zegt een van LUTHERS lofredenaars (36), »welke de Pauselijke schriften in het vuur wierp, schreef de eenvoudige vragen en verklaringen van den Katechismus; diezelfde ziel, welke in toorn ontvlamde tegen de vijanden der waarheid, ontbrandde van medelijden over elk verwaarloosd kind, welks ziel te redden bij hem meer gold dan al de roem en glans der wereld." In welk een schoon en beminnelijk licht verschijnt hier de Hervormer; hoe veel schooner dan

wanneer hij nog in hetzelfde jaar (1522), waarin hij de onlusten te *Wittenberg* zóó gelukkig had gedempt, » *de verdediging der zeven Sacramenten*," onder den naam van HENDRIK VIII, Koning van Engeland, geschreven (37), in een tegenschrift beantwoordt, en hier zijne pen in den bittersten alsem of gloeijende vlammen doopt. Ach! toen was die geest der gematigdheid zeer verre van hem geweken. Het is waar! de Koning, die een' oogenblik den Godgeleerde wilde spelen, had in zijn geschrift ('t welk te *Rome* zóó voortreffelijk verklaard werd, dat het alleen onder de leiding des Heiligen Geestes kon geschreven zijn) zijne tegenpartij niet waardig, niet koninklijk behandeld, haar geen' scheldnaam bespaard, dien de verbittering kon uitdenken; ja, zelfs Keizer en rijk te zamen opgeroepen, om de nieuwe leer te vuur en te zwaard te verdelgen. Hij had deswege eene harde les, eene gestrenge tuchtiging verdiend. Maar de Hervormer had het beneden zich moeten achten, hem, gelijk hij deed, met dezelfde of nog grovere munt te betalen. Hij had het moeten berekenen, hoezeer de zaak der Christelijke waarheid hierdoor benadeeld werd. Wij mogten deze berispende aanmerking hier te minder terughouden, omdat wij wilden doen zien, dat wij, ook dan, als wij het meest in den lof onzer Hervormers uitweiden, geenszins het oog voor hunne gebreken sluiten. Genoeg, indien onze Lezers thans met ons in de overtuiging zijn bevestigd, dat LUTHER, en zij, die getrouw aan zijne zijde bleven, bij al de geestdrift die hen bezielde, geene dweepers geweest zijn (38); dat de Hervorming zelve van een edeler, zuiverder beginsel is uitgegaan; want, waarlijk! deze overtuiging behoeven wij, als wij in een volgend Hoofdstuk zullen vernemen, welke schrik- en gruweltooneelen er door Godsdienstige en Staatkundige dweepzucht zijn gesticht.

Van nu af treedt LUTHERS persoonlijkheid, hoewel hij

voortdurend werkzaam bleef, in de Geschiedenis terug, terwijl het bedrijf der Hervorming op het groote tooneel der wereld wordt voortgespeeld. En zij had des noods geheel kunnen verdwijnen. Hoe veel was er nu reeds door hem verrigt! Hij had de sikkel geslagen in het onkruid, dat den akker des Heeren bedekte, en met eene stout-voortwroetende hand het uitgewied. Hij had meer gedaan. Hij had het zaad, dat vrucht moest dragen ten eeuwigen leven, in den omgeploegden akker uitgestrooid. Van nu af mogten anderen tot zijnen arbeid ingaan, en zaaijer en maaijer zouden zich te zamen verblijden. De eerste grondslagen eener Euangelische Kerk in *Duitschland* waren gelukkig gelegd. Het Woord Gods wies en vermenigvuldigde, en als men de oogen ophief, dan zag men reeds geheele velden wit om te oogsten.

VIERDE HOOFDSTUK.

LICHT EN SCHADUW.

DE HERVORMING IN HAREN GELUKKIGEN VOORTGANG; — DE BELEMMERINGEN, WELKE ZIJ ONDERVONDEN HEEFT.

> Immer zeigt sich bey solchen Total revolutionen des menschlichen Geistes als die Reformation war, wie manche Bahnen der erste Eifer sich zu brechen sucht, welche nur auf der entgegengesetzten Seite von der Wahrheit abführen, und wie die richtigsten der neu gefundenen Ideën misbraucht werden.
>
> SPITTLER.

I.

Voortgang der Hervorming en de Boerenkrijg.

Leo X was gestorven, en Adriaan VI (1) door *Spaansch-Oostenrijkschen* invloed op den Stoel van St. Pieter verheven. Men kan zich naauwelijks scherper *contrast* denken, dan beide deze Pausen, met elkander vergeleken, opleveren. Op den edelen *Mediceër* volgde de eenvoudige zoon van eenen poorter van *Utrecht;* op den geslepen Italiaan, de rondborstige Nederlander; op den smaakvollen beminnaar der fraaije letteren en kunsten, de gestrenge Scholastiker; op den prachtlievenden verkwister, de ingetogene en spaarzame Vorst, die met ergernis de weelde van zijn Hof beschouwde; op den wereldsgezinden Geestelijke, de waarlijk vrome en Godvruchtige Kerkvoogd, die het bederf, dat de schaapskooi van Christus had aangegrepen, genoeg

doorzag, om zelf eene Hervorming in het Hoofd en de leden der Kerk te wenschen; maar wien het aan moed en zelfstandigheid van geest ontbrak, om haar met kracht aan te vangen en door te zetten, en die te kortzigtig was, om in LUTHER iets anders dan den gevaarlijken Ketter te zien, voor de Christenheid niet minder dan de Profeet des ongeloofs, dan MOHAMED zelf, te vreezen! Hij kon daarom voor de Euangelische partij een nog geduchter vijand dan LEO worden. Maar ADRIAAN stierf te vroeg, om iets wezenlijks tot herstelling van het kwaad of tot schade der Hervorming te kunnen uitrigten. Zijne dagen waren reeds geteld, toen hij aan de regering kwam. Hij oogstte gedurende dit kortstondige tijdperk, voor zijne ronde belijdenis van de misbruiken en gebreken van het Roomsche Hof, van de zijde der Italianen enkel bespotting en ondank in, en liet der Christenheid slechts schoone beloften zonder hare vervulling achter. Zijn sterven was zóó plotseling, dat het vermoeden van vergiftiging algemeen heeft ingang gevonden. Het schijnt althans Historisch te zijn, dat men, des daags na zijnen dood, de woning van zijnen lijfarts met het omkranste opschrift zag prijken: '*Aan den Redder des Vaderlands!* (2).

Maar al had de Voorzienigheid hem een langduriger leven vergund, en al mogt men vooronderstellen, dat de Hervorming, die hij voorhad, werkelijk ware tot stand gekomen, zij zoude zich tot de afschaffing van enkele ergerlijke misbruiken bepaald, en geheel het stelsel der Roomsche Kerkleer met al hare bijvoegselen en dwalingen onaangeroerd hebben gelaten. Ook mogen wij het veilig daarvoor houden, dat het geneesmiddel, hetwelk nog krachtig had kunnen werken, toen LUTHER het eerst zijne stem tegen den aflaat verhief, nu reeds te laat zoude zijn gekomen. Zulk een' snellen voortgang had de Hervorming reeds in *Duitschland* en de aangrenzende Rijken gemaakt. Van *Wittenberg*

uit verspreidde zij zich spoedig in geheel *Saksen*, zoo verre het gebied van FREDERIK *den Wijze* reikte, die haar tot aan zijnen dood bleef begunstigen. Toen deze vrome en edele Vorst in vrede was ontslapen, trad zijn Opvolger, JOHANN *de Standvastige*, moedig en onverholen als beschermer der Hervorming op. Aan de uitwendige eeredienst werd onder de leiding van LUTHER op schier alle plaatsen eene eenvoudiger inrigting gegeven. Veel nogtans bleef hier behouden, wat in de Hervormde Kerk werd afgeschaft, waarom men, niet zonder grond, de Luthersche eene gereinigde Katholieke Kerk genoemd heeft (3). LUTHER zelf verliet, in het jaar 1524, het Augustijner Klooster, waarin hij alleen met den Prior was overgebleven, legde de monnikspij voor altoos af, en schroomde niet, nu hij zich van zijne gelofte mogt ontslagen rekenen, met CATHARINA VAN BORA een huwelijk aantegaan; een stap, waartoe hij, als wij hem onpartijdig naar het licht zijner overtuiging beoordeelen, volkomen geregtigd was; die voor hem de bron der reinste huisselijke genoegens opende, waarvoor hij zoo geheel bleek vatbaar te zijn; maar die (gelijk ligtelijk te voorzien was) van de zijde zijner tegenstanders menige scherpe en scheeve beoordeeling uitlokte (4). Aan LUTHERS zijde waren nu een aantal mannen opgerezen, geheel van zijnen geest doordrongen, die met hem streefden naar hetzelfde doel. Te *Zwickau* predikte een MYCONIUS; te *Erfurt* een CAMERARIUS en LANGE; te *Neurenberg* een OSIANDER; in *Pommeren* JOHANN BUGENHAGEN, die later in *Wittenberg* LUTHERS en MELANCHTHONS getrouwe medehelper werd. In den *Elzas* en *Zwabenland* was mede de geest der Hervorming ontwaakt. Volksdichters, gelijk HANS SACHS en MICHAËL STIEFEL, werkten daartoe mede, en verkondigden den volke de nieuw-aangekomene lente in het gezang van den *Wittenberger Nachtegaal*. Te *Frankfort* voerde de burgerij, bedreigd met de vervolging van den

Aartsbisschop van *Maintz*, maar aangemoedigd door den Ridder HARTMUTH VON KRONBERG, de Hervorming in. Hetzelfde geschiedde in andere aanzienlijke steden, als, *Halle*, *Maagdenburg*, *Ulm*, *Staatsburg* en *Bremen*. De Markgraaf ALBRECHT VAN BRANDENBURG, Grootmeester der Duitsche Ridder-Orde, omhelsde de zaak der Hervorming, en legde gelijktijdig in *Oostelijk Pruissen* den grond tot een wereldlijk Vorstendom. In *Oost-Vriesland*, *Silezië̈n*, *Zweden* en *Denemarken* telde zij reeds talrijke aanhangers, en in de *Zuidelijke Nederlanden* was reeds het bloed der martelaren het zaad der nieuwe Kerk geworden. Zulk eene schitterende zegepraal had alreede de Hervorming verworven, nog vóór dat de staatkunde der Vorsten de schaal te haren voordeele deed overslaan; nog vóór dat het zwaard tot hare verdediging was ontbloot geworden; alleen door zedelijke middelen, alleen door de kracht van het gepredikte woord; en indien wij dan gewoon zijn de snelle invoering en uitbreiding des Christendoms in de wereld mede als een bewijs voor de zegevierende kracht der waarheid aan te merken, hoe zouden wij, Protestanten, diezelfde zegevierende kracht der waarheid in dezen snellen voortgang der Hervorming kunnen voorbijzien?

Onder zulke omstandigheden werd de Rijksdag te *Neurenberg*, tegen het einde des jaars 1522, geopend (5). De Pauselijke Legaat FRANCISCO CHIEREGATI verscheen er met eene klagte van ADRIAAN, dat het *Wormser Edict* nog altijd onuitgevoerd was gebleven. Hij stelde LUTHER in het hatelijkste daglicht, alsof hij een prediker der ongebondenste vrijheid was, waardoor niet enkel Priesters en Bisschoppen werden aangerand, maar ook de bezittingen, ja het leven zelfs der wereldlijke Vorsten bedreigd werden; maar hij eindigde met de merkwaardige verklaring van zijnen Meester: » dat het geenszins te ontkennen viel, dat de Heilige Stoel in de laatste jaren door veel afschu-

welijks was ontheiligd; dat vele misbruiken waren ingeslopen; dat het bederf zich van het hoofd op de leden, van de hoogere op de lagere Geestelijkheid had voortgeplant, en dat hij (Paus ADRIAAN) daarom ernstig bedacht was op eene Hervorming, die door de geheele Christenheid begeerd werd" (6). Maar hoe zeer was de staat van zaken sedert den Rijksdag te *Worms* veranderd! De dringende eischen tot gewelddadige onderdrukking der Euangelische partij werden grootendeels ontwijkend beantwoord. Daarentegen vereenigden Roomschen en Hervormingsgezinden zich in den eisch, dat er binnen één jaar, onder inwilliging des Keizers, een vrij en Christelijk *Concilie* in eene der Duitsche steden mogt worden bijeengeroepen. Met dit antwoord keerde de Pauselijke Nuncius terug, en nog honderd bezwaren tegen het Pauselijke Hof werden hem nagezonden. De vrucht dezer vergadering was geene andere, dan dat de Euangelischen met verhoogden moed voor hunne belijdenis uitkwamen. *Rome* zelf had nu het lang weêrhoudene woord: »het dringend noodzakelijke eener Hervorming" uitgesproken. Maar men wist alreede hoe veel er op hare beloften te rekenen viel. Dit bleek op nieuw, toen ADRIAAN, in September des jaars 1523, was gestorven en door CLEMENS VII in het opperbestuur der Kerk werd vervangen. Zijn Legaat CAMPEGGIO verklaarde in April des volgenden jaars op hoogen toon, dat *Rome* de ingeleverde bezwaren niet voor het gevoelen der Rijksstenden, maar voor dat van enkele kwalijkgezinden, hield en daarop geen acht kon slaan, doch bij haar' vroegeren eisch (algeheele uitvoering van het *Wormser Edict*) bleef volharden. Het gelukte hem intusschen niet eene volledige toestemming te verwerven, maar wel tusschen FERDINAND *van Oostenrijk*, den Hertog van *Beijeren* en de meeste *Zuid-Duitsche* Bisschoppen eene verbindtenis tot stand te brengen, waarbij deze besloten alle veranderingen in de Godsdienst

met de meeste gestrengheid uit hunne Staten te weren, en elkander onderling bescherming en bijstand te verleenen. Ook in het Noorden van *Duitschland* beraadslaagden enkele Vorsten over het nemen van gewelddadige maatregelen, hetwelk ten gevolge had, dat ook de Landgraaf van *Hessen* en de Keurvorst van *Saksen* elkander te *Gotha* plegtig de hand gaven, met de belofte, om elken aanval, waarmede Gods Woord mogt bedreigd worden, des noods met het zwaard manmoedig te keer te gaan. Ziet daar dan het vreesselijke onweder, dat zich eens met al zijne verschrikkingen over *Duitschland* zoude uitstorten, en dien vruchtbaren bodem geheel dreigde te verwoesten, langzaam aan den gezigtseinder te zamen trekken. Maar, nog lang vóór dat het losbarstte, zou dit land, twee jaren achtereen, door den onzaligsten burgerkrijg geteisterd worden. Wij bedoelen den Boeren-oorlog, waarvan wij de aanleiding, den voortgang en het einde, hier in korte trekken moeten schetsen (7); omdat eene eenzijdige beschouwing maar al te gereedelijk dien krijg met al zijne gruwelen geheel op rekening der Hervorming gebragt heeft, en het onze pligt is, de Hervorming ook van die blaam te zuiveren, zonder dat wij in het geringste de waarheid der Geschiedenis zullen verdonkeren.

Men verkeert in eene grove dwaling, indien men waant, dat de opstand, die in den jare 1524 onder de boeren uitbrak, een buitengewoon verschijnsel of onverwachte gebeurtenis geweest is. Het was niet anders dan de voortzetting van het bloedige *Drama*, dat reeds op het laatst der vorige eeuw was aangevangen (8), en waarvan het voorspel in onderscheidene oorden des Rijks bij herhaling was aanschouwd. Reeds met den aanvang der zestiende eeuw was de zoogenoemde Bondschoen de vereenigingsleuze en strijdbanier geworden (9), waaronder de ontevredenen met geheele *massa's* zich schaarden. Hieruit blijkt reeds

genoeg, hoe onwaarachtig de beschuldiging zij, als of de Boeren-oorlog geheel de wanschapen vrucht der Hervorming zou geweest zijn, en hoe onregtvaardig men Luther als den hoofdaanlegger van dien opstand heeft zoeken te brandmerken (10). Veeleer moeten de onderdrukkingen, waaraan de boerenstand in *Duitschland*, ook nadat de harde lijfeigenschap der middeleeuwen gedeeltelijk was opgeheven, nog altijd bleef prijs gegeven; de afpersingen van vele Edelen, en het voorbeeld van *Zwitserland*, dat zich trotsch op zijne pas verworvene vrijheid verhief, onder de regtstreeksche en naast aanleidende oorzaken geteld worden. Maar waarheid is het, dat de Hervorming en de Boerenkrijg in zoo verre uit ééne bron zijn gevloeid, als de menschelijke geest uit den eeuwen-langen doodslaap met kracht was wakker geschud. Waarheid is het, dat dezelfde zucht naar vrijheid, welke den meer geletterde deed vragen: wat aan *Rome* het regt had gegeven, om over het geweten der menschen te heerschen? ook aan den onderdrukte de vraag ingaf: met welk regt men om zijnen hals eene keten had gesmeed? — Waarheid is het, dat Luthers vurige taal over de Christelijke vrijheid vonken had gezaaid, die in ligt ontvlambare gemoederen gevaarlijk konden worden, zoodra men Godsdienstige en Staatkundige vrijheid, den dierbaren vrijdom des gewetens in denken en gelooven, en de onafhankelijkheid in burgerlijke handelingen, die toch hemelsbreed van elkander onderscheiden zijn, met elkander ging verwarren. Waarheid is het, dat Godsdienstige dweepzucht zich hier en daar met deze oproerige bewegingen verbond; dat men de nieuwe leer als voorwendsel en middel wilde bezigen om tot een strafbaar en misdadig doel te geraken. Waarheid is het, eindelijk, dat de opstandelingen zelven zich op Luther beriepen, omdat zij in hem eenen handhaver en wreker hunner miskende en geschondene regten hoopten te vinden; maar de

Geschiedenis zal ons leeren, hoe zij in deze verwachting bedrogen werden; hoe weinig hij in hunne gevoelens deelde; hoe vreemd hij was aan hunne bedoelingen. De voorteekenen van dezen vreesselijken opstand vertoonden zich, in den zomer van 1524, in het land-graafschap *Stahlingen.* Het gelukte wel der Overheid deze oproerige bewegingen voor een' oogenblik te dempen, maar het vuur bleef gloeijen onder de asch, en in de eerste dagen des jaars 1525 brak het op nieuw in een oproer tegen den Abt van *Kempten*, den Bisschop van *Augsburg* en andere geestelijke en wereldlijke Vorsten uit. Met zulk eene schrikbarende snelheid greep de opstand om zich heen, dat binnen weinige dagen een leger van achttien-duizend Boeren zich bij *Laupheim* verzameld had. Het vuur des oproers verspreidde zich slangsgewijze door geheel *Duitschland.* Van de grenzen van *Frankrijk* tot aan die van *Bohemen*, van de *Alpen* tot aan het *Hartzgebergte*, stond het volk onder de wapenen, en dreigde het oude Duitsche Staatsgebouw met eene geheele omkeering en slooping. In ongeregelde hoopen, met een' schoen op een staak geheven, of ook wel met vliegende vaandels, trokken de woeste horden verschillende oorden van *Duitschland* door, vielen op Kloosters en Ridder-kasteelen aan, en lieten allerwege plundering en brandstichting op hunnen togt achter. De uiteengedrevene benden, die door den dapperen maar hardvochtigen en wreeden George Truchzes von Waldburg waren aangevallen en verstrooid, vereenigden zich weder met andere vlugtelingen, en kwamen op andere plaatsen in nog dreigender houding te voorschijn. Uit de afgehouwen koppen van de *Hydra* groeiden telkens nieuwe legers aan. In *Zuidelijk-Duitschland* hadden de boeren een Manifest doen uitgaan, bekend onder den naam der twaalf artikelen (11). Zij begeerden daarin, dat hun de keuze hunner Euangelie-predikers geheel wierd vrijgelaten; dat

de opbrengst der koren-tienden mogt strekken om dezen te bezoldigen, en in den nood hunner armen te voorzien. Zij rekenden het beneden zich, dat zij, die door het bloed van Christus waren vrijgekocht, nog langer als lijfeigenen beschouwd en behandeld zouden worden, ofschoon zij zich bereid verklaarden aan hunne wettige Overheid te blijven gehoorzamen. Zij beklaagden zich, dat de Adellijken de uitgestrekte bosschen en het regt van jagt en visscherij uitsluitend voor zich hielden, terwijl de landlieden het moesten aanzien dat hunne veldvruchten door het wild vernield werden, enz. Kennelijk genoeg straalt in dit stuk de bedoeling door, om alle Hervormingsgezinden op hunne zijde te trekken. Er heerscht daarin eene redelijkheid en gematigdheid, die weinig met de ruwe, dikwerf wreede en onmenschelijke handelingen der Boeren strookte, welke ook de menschlievendste harten voor hen moesten sluiten. Vooral kenmerkte zich de afdeeling, die door zekeren Georg Metzler werd aangevoerd, in de moordtooneelen die zij aanrigtte, door verregaande wreedheid. De oproerige horde stortte zich het eerst op *Mergentheim* en van dáár op *Weinsberg*, waar aan den Graaf Ludwig von Helfenstein en nog zeventig Ridders wraak werd geoefend. Voor de oogen zijner Echtgenoote, die met een' zuigeling op de armen om genade bad, werd de ongelukkige in de ringvormig-gevelde pieken der Boeren gejaagd. Bij *Wurtzburg* trokken eindelijk de onderscheidene Boeren-legers, met Metzler, Götz von Berlichingen en den Franschen Ridder, Florian Geyer, aan het hoofd, te zamen. Maar thans was het uur der vreesselijkste wedervergelding geslagen. De Keurvorst van den *Palts*, de Aartsbisschop van *Trier* en de Hertog van *Beijeren* hadden zich te zamen toegerust, om de opstandelingen met vereenigde krachten te bestrijden. Nu leden de Boeren overal de nederlaag, en schrikkelijk was de wraak, die

hen op de hielen volgde. Bloedrood steeg de vlam, met het noodgeschrei van vrouwen en kinderen, uit de vernielde dorpen op. De Bisschop van *Wurtzburg* reisde met een' beul aan zijne zijde door het land, en het bloed der schuldigen en onschuldigen vloeide ondereen. De Markgraaf van *Anspach* liet aan vijf-en-tachtig oproerige boeren de oogen uitgraven, omdat zij verklaard hadden, hem niet langer naar de oogen te willen zien (12). Wij blozen, als wij zulk een bedrijf van echt *Turksche* wreedheid in de Geschiedenis van Christenvolken lezen. Het strekt daarentegen tot vertroosting voor ons menschelijk gevoel, dat er ook anderen waren, die menschelijker en Christelijker dachten. De edele Frederik *de Wijze*, die altijd het oor geopend had gehouden voor de klagten zijner onderdanen, aanschouwde, in zijne laatste levensdagen, met een bloedend hart de roekelooze pogingen dier verblinden, en beval nog op zijn sterfbed zijnen Opvolger, om met de meeste verschooning jegens hen te handelen. Alleen in *Frankenland* lagen over de twee honderd Sloten of Kloosters in puin en asch, en, naar de meest gematigde berekening, kostte deze rampzalige krijg aan meer dan vijftigduizend menschen het leven.

In *Saksen* was de Boerenkrijg minder bloedig, maar nam hij meer bepaald het karakter aan van Godsdienstige en Staatkundige dweepzucht, in heillooze verbindtenis met elkander. Aan het hoofd dier beweging stond Thomas Münzer, Prediker te *Zwickau*, die, van zijn ambt ontzet, te *Altstadt* en *Muhlhausen*, in *Thuringen*, zijne oproerige en fanatieke stellingen gepredikt en een' talrijken aanhang verworven had. Van dáár weder verdreven, had hij zich een' tijd lang op de grenzen van *Zwitserland* opgehouden, en ook dáár het zaad des oproers gezaaid. Eindelijk keerde hij naar *Muhlhausen* terug (13). Hij beöogde niets minder dan eene geheele omkeering van Kerk

en Staat, om op beider puinhoopen het nieuwe Godsrijk, die schepping zijner eigene verbeelding, te vestigen. Hij hitste burgers en landlieden aan, om hunne handen in het bloed van Vorsten en Adellijken te doopen, hetwelk de eenige weg tot geestelijke en ligchamelijke vrijheid zijn kon. »Houwt toe!" dit was zijne strijdleus, »en laat uw zwaard niet koud worden van bloed. God zelf treedt u voor!" Alle door hem geteekende stukken droegen het onderschrift: »MÜNZER met het zwaard GIDEONS!" Tegen LUTHER, jegens wien hij, sinds het gebeurde te *Wittenberg*, een' gloeijenden haat had ingezogen, deed hij een lasterlijk schimpschrift uitgaan (14). Het gelukte hem zelfs, met behulp van zijnen medegenoot PFEIFER, te *Muhlhausen* de Stads-Regering te verjagen, en eene soort van schrikbewind te vestigen, hetwelk gelukkig slechts kortstondig van duur was. JOHANN *de Standvastige*, PHILIP van *Hessen* en HENDRIK van *Brunswijk* trokken met eene ontzagwekkende krijgsmagt tegen het leger der opstandelingen op, dat ettelijke duizenden sterk was. Bij *Frankenhausen* kwam het tot een hoofdtreffen. Vóór den aanvang van den slag deed men nog den muitelingen volkomene vergiffenis aanbieden, maar vergeefs! — De Heraut, die de voorslagen des vredes overbragt, werd in stukken gehouwen. MÜNZER, die in de taal der Profeten zijne scharen toesprak, wist de zijnen tot eene wilde geestdrift op te winden, en voorspelde hun de luisterrijkste overwinning. Onder het aanheffen van Psalmen en geestelijke liederen drongen zijne weinig geregelde en geoefende benden voorwaarts. Het grove geschut werd op hunne digtste gelederen gerigt, en nog weêrgalmde de lucht van hun gezang: »Kom, o Heilige Geest! Heer, onze God!" maar toen het dood en vernieling over hen uitbraakte, ontzonk hun de moed. Het slagveld werd bezaaid met lijken (men berekent het getal der gesneuvelden op ongeveer vier-dui-

zend), en de overigen zochten hun heil in eene overhaaste vlugt. Velen werden gevangen genomen en daarna gedood. MÜNZER zelf, — de bewerker van al deze gruwelen en ellende, de logen-profeet, die zich beroemd had de vijandelijke kogels in de plooijen van zijnen mantel te zullen opvangen en de zijnen onkwetsbaar te maken, — MÜNZER zelf viel den vijand in handen, en ontving van beuls-handen zijne welverdiende straf (15).

» Ziet daar reeds de wrange en onzalige vruchten der Hervorming!" zegt de ijverige Roomschgezinde. » Ziet daar de heillooze en ontroerende gevolgen van Godsdienstige en Staatkundige dweepzucht, waartoe niet enkel de leer der Hervormden, maar ook het Euangelie zelve, en elke Godsdienst misbruikt kan worden, en — de Geschiedenis ligt daar, om dit te bevestigen — werkelijk misbruikt is!" zeggen wij Protestanten. De aanklagt der Roomschgezinden hebben wij reeds beantwoord, en doen zien, hoe de Boerenkrijg, geenszins gelijktijdig met of eerst na de Hervorming ontstaan is; hoe alleen eene fanatieke sekte, gelijk er reeds vroeger vele bestonden, *hare* zaak aan de misdadigste bedoelingen zocht dienstbaar te maken. Thans rust nog de taak op ons om aan te toonen, hoe afkeerig onze Hervormers van dergelijke oproerige bewegingen geweest zijn, en welk eene geheel andere leer zij den volke verkondigden. LUTHER vermaande den Keurvorst, met geheele verachting van eigen lijfsbehoud, den Keizer te blijven gehoorzamen, » omdat men de wereldlijke magt niet mag breken of wederstaan, zonder in opstand te komen tegen God" (16). Toen hij van verre den geduchten storm zag naderen, gaf hij zijne » *Vermaning aan alle Christenen om zich voor opstand en oproer te wachten*" in het licht. Hij schrijft daarin, en hij mogt zóó schrijven: » Wie mijne leer lezen en verstaan willen, zullen geen oproer maken, want zij hebben het niet van mij geleerd."

In het *Woord des vredes*, dat hij tot beide partijen rigtte, beriep hij zich even vrijmoedig op den inhoud zijner schriften. De zachtmoedige MELANCHTHON, die in het vast begrip van het Goddelijke regt der Vorsten stond, door den Keurvorst van den *Palts* over de 12 Artikelen geraadpleegd zijnde, wees al de eischen der Boeren als onregtmatig af; ja was zelfs van oordeel, dat de Duitsche landlieden alleen door hardheid geregeerd konden worden, en in sommige opzigten nog te zacht behandeld werden (17). Zóó ver ging LUTHER niet. Hij erkende de billijkheid en gegrondheid van enkele klagten. Hij zeide harde en bittere waarheden aan de wereldlijke en geestelijke Vorsten en landbezitters, die het zóó verre hadden doen komen, dat hun thans het ontbloote zwaard op de keel was gezet. Maar hij sprak zóó, om met te meer klem en nadruk ook tot de opstandelingen te kunnen spreken, en hun al het misdadige hunner oproerige handelwijze onder het oog te brengen. In den beginne wanhoopte hij niet aan eene minzame vereffening der geschillen. Hij waagde het daartoe eenige voorslagen te doen. Wat meer zegt: hij begaf zich in persoon naar de plaats des oproers, om de opstandelingen, zoo mogelijk, tot orde en rust weder te brengen (18). Maar toen dit alles vruchteloos bleef, toen de Boeren, in plaats van op geregtigheid aantedringen, zelven met de vuist er in grepen, om zich niet alleen regt maar ook bloedige wraak te verschaffen; toen hij allerwege de vlammen der verwoesting zag opgaan en vreezen moest, *Duitschland* in bloed te zullen zien zwemmen — toen ontvlamde zijne ziel in toorn; toen riep hij elk, wie vaderland en orde beminde, tegen die woestelingen ten strijde, en vermaande de Overheid om de boeren, » die aan razende honden gelijk waren, ook als dolle honden dood te slaan"; gelijk hij, toen de opstand gedempt, en de misdaad door hare eigene slagtoffers verzoend was, weder op mensche-

lijkheid en verschooning jegens de verwonnelingen aandrong.

Zóó weinig bevorderden Luther en Melanchthon dezen opstand, dat die veeleer door hen als een werk der duisternis werd verfoeid en veracht. Wij zijn ten volle overtuigd, dat, indien de beide Hervormers met hunne oorspronkelijke denkbeelden over de betrekking tusschen Kerk en Staat, in onze dagen geleefd hadden, zij eerder onder de ultra-Roijalisten dan tot de hevige Liberalen van onzen tijd zouden zijn gerekend worden. Wil men intusschen aan de Hervorming het misbruik te laste leggen, hetwelk de verwarring van Godsdienstige en Staatkundige vrijheid veroorzaakt heeft; wil men haar schuldig rekenen aan de gruwelen door Wederdoopers en andere Dweepers gesticht — men klage dan ook de Christelijke Godsdienst zelve aan, wegens al de gruwelen, welke onder dien geheiligden naam zijn gepleegd. Men veroordeele dan ook het Euangelie, omdat het ons de ware vrijheid des geestes leert kennen en waarderen, ofschoon dat zelfde Euangelie, even als de Hervormers deden, ons blijft toeroepen: »*Geef den Keizer wat des Keizers, en Gode wat Godes is!*" Men verbiede dan ook den zendeling, door de prediking des Euangeliums, eenig zuiver gevoel van menschenwaarde in de borst van den armen Indiaan te doen ontwaken, omdat hetzelfde gevoel, verkeerd gewijzigd zijnde, zijne hand met den moorddolk tegen de borst van den blanke kan wapenen.

II.

Erasmus *tegen over* Luther.

Het kon niet anders of de treurige tooneelen, die wij geschetst hebben, moesten van eene heillooze terugwerking op den voortgang der Hervorming zijn. »Aan de vruchten zult gij den boom kennen," spraken hare vij-

anden, maar vergaten geheel, dat, indien men al mogt toegeven, dat de Hervorming en het *fanatismus* der Wederdoopers als twee loten van denzelfden stam konden beschouwd worden, ook een goede boom zoowel wilde loten als bloei- en vruchthout geeft. Maar nog meer werd haar voortgang belemmerd en benadeeld door de verdeeldheden, die reeds vroeg in den schoot der Euangelische Kerk ontstonden, of door den afval van dezulken, die der Hervorming vroeger schenen toegedaan. Wij hebben hierbij het oog op den strijd over het Avondmaal, waarop wij later zullen terug komen, en den onzaligen pennestrijd tusschen LUTHER en ERASMUS.

ERASMUS, — het hoofd der Humanisten, en zonder tegenspraak de grootste Theoloog zijner eeuw, aan wien de Hervorming zelve eene onberekenbare verpligting heeft; die aanvankelijk aan de regtschapenheid van LUTHERS karakter en de zuiverheid zijner bedoelingen had hulde gedaan; die den strijd tegen den aflaathandel, zoo al niet openlijk toegejuicht, dan toch met een oog van stille goedkeuring en vreugde aanschouwd had, en de voorspraak van den heftig vervolgde geweest was — ERASMUS had zich gedurig verder terug getrokken en van de Hervormers verwijderd, en plaatste zich eindelijk in eene vijandige houding tegen LUTHER over. Het is hier de plaats de oorzaken dier verwijdering op te sporen, en de stelling, welke ERASMUS omtrent de Hervorming heeft ingenomen, aan eene naauwkeurige beoordeeling te onderwerpen.

Met groote eenzijdigheid heeft men dikwerf LUTHER verre boven ERASMUS geplaatst, maar ook ERASMUS ten koste van LUTHER verheven (19), en het ontbreekt ons welligt tot hiertoe aan eene geheel onpartijdige beoordeeling van beider persoon en karakter, in tegenstelling van elkander geplaatst. Het scherpe *contrast*, dat zij in de Geschiedenis vormen, laat zich gereedelijk verklaren uit het zóó verschillende

standpunt, dat ieder bij de ontwikkeling van den grooten worstelstrijd der eeuw voor zich had gekozen, en niet minder uit het verschil van beider gemoedsaanleg en karakter, waarin zij naauwelijks één punt van overeenkomst en aanraking met elkander vertoonen. Beiden wenschten de Hervorming der Kerk, maar ERASMUS meende, dat het genoeg was de oogen voor de dwaling te openen, dat de kracht der waarheid het overige zou doen, om het kranke ligchaam der Kerk allengskens tot vorige gezondheid en bloei te doen terugkeeren. LUTHER, daarentegen, was door alles, wat hij in de Kerk aanschouwd en ondervonden had, tot de overtuiging gebragt, dat het diep ingevreten kwaad niet anders dan met het mes kon worden uitgesneden. ERASMUS kon blijven schertsen, waar LUTHER treurde, of opzwol van gramschap en spijt. ERASMUS zocht zijne wederpartij doodelijk te kwetsen door de pijlen van zijn vernuft; LUTHER viel met al de heftigheid van zijnen toorn, als met den donder van het geschut, op zijne vijanden aan. ERASMUS haatte de Monniken, als de gezworene vijanden van beschaving en verlichting; LUTHER, omdat hij in hen de verdervers zag van het zielenheil van anderen. ERASMUS was altijd afkeerig van het Monnikenleven geweest; bij LUTHER, die uit innigen aandrang des harten eenmaal Monnik was geworden, was die afkeer nog meer de slotsom van eigen en diepe ervaring. ERASMUS werkte op geletterden en geleerden; LUTHER op het volk. ERASMUS deed gedurig blijken, dat hij de wetenschap en hare bevordering en verspreiding als het doel zijns levens beschouwde, omdat hij van haren invloed het heil der menschheid verwachtte; LUTHER beschouwde haar enkel als het ondergeschikte middel om tot veel hooger doel te geraken. ERASMUS berokkende zich doodelijke vijanden bij beide partijen, door over-voorzigtig te zwijgen; LUTHER door onvoorzigtig te spreken. ERASMUS werd door den natuurlijken aanleg van zijn ka-

rakter ligtelijk verleid om te weinig — LUTHER om te veel te doen. ERASMUS handelde meermalen zóó, dat hij ook bij dezulken, die gunstig over hem dachten en oordeelden, het vermoeden van dubbelzinnigheid of onopregtheid niet geheel kon ontgaan; LUTHER werd ruw en grof door over-opregtheid. ERASMUS zocht naar waarheid; LUTHER meende die gevonden te hebben. ERASMUS scheen soms het geloof aan de liefde op te offeren; LUTHER de liefde aan het geloof. ERASMUS wilde tot elken prijs den vrede bewaard hebben; LUTHER tot elken prijs de waarheid doen zegevieren. ERASMUS week schroomvallig terug voor het gevaar, wanneer het zich dreigend vertoonde; LUTHER gaf om duivel noch hel, waar hij de innige overtuiging had, regt en waarheid voor zich te hebben. ERASMUS gevoelde het diep, dat men de schromelijkste verantwoordelijkheid op zich laadde, door eene scheuring in de Kerk te bewerken, en zag met een' scherpen blik de gevolgen vooruit, die hieruit konden voortvloeijen; LUTHER meende, dat men, naar pligt en roeping handelende, zich niet angstig over de mogelijke gevolgen moest bekommeren, maar die aan de zorg en leiding der Voorzienigheid moest overlaten. Bij ERASMUS heerscht, als hoogste gezagvoerder, het verstand; bij LUTHER het gemoed (20). ERASMUS was ontwijfelbaar grooter geest, schitterender genie; LUTHER vertoont zich grooter als mensch en als Christen.... Maar wij gevoelen het, dat wij, door nog verder deze *Parallelie* voort te trekken, ons eene te stoute en beslissende oordeelvelling zouden kunnen aanmatigen. Zij strekke alleen om het onzen Lezers begrijpelijk te doen worden, dat deze mannen niet dezelfde inzigten omtrent de Hervorming konden koesteren, maar dat het, bij LUTHERS voortvarende handelwijze, en ERASMUS schroomvallige bedachtzaamheid, vroeg of laat tot eene vredebreuk tusschen hen beiden komen moest.

Reeds vroeg had LUTHER, hoe hoog hij ERASMUS als geleerde schatte, zeker wantrouwen omtrent zijne bedoelingen opgevat. Hij was niet de man naar zijn harte. Al spoedig meende hij in zijne schriften te bespeuren, » dat het menschelijke bij hem hooger dan het Goddelijke gold," dat hij meer neiging had » tot den vrede dan tot het kruis." Dit nam nogtans niet weg, dat hij lang de stille hoop koesterde: ERASMUS zoude, half door zijne overtuiging, half door de omstandigheden gedwongen, zich openlijk voor de Hervorming verklaren. In die verwachting schreef hij hem (1519) eenen brief vol hoffelijkheden, waarin die stille hope en te gelijk zijne bewondering voor den beroemdsten Godgeleerde van zijnen tijd doorstraalden (21). ERASMUS antwoordde op denzelfden hoffelijken toon, zonder aan deze hope voedsel te geven. Maar toen die beslissende stap geenszins door hem gedaan werd, toen hij veeleer gedurig verder terug week, en zich meer als vijand dan als vriend der Hervorming gedroeg, toen kon LUTHER een toenemend gevoel van onwil en ergernis niet overwinnen. Hij meende in hem een' man te zien, die, bij al de schitterende gaven zijns geestes, op een' lagen trap stond van Christelijk geloof; die door zijne overtuiging der Hervorming toebehoorde, maar wien het aan den moed ontbrak om daarvoor uit te komen, omdat hij de eere bij menschen liever had dan de eere bij God. ERASMUS daarentegen zag in LUTHER aanvankelijk den bestrijder van bijgeloof en onwetendheid, en in zóó verre was zijne zaak de zijne en hij zelf zijn bondgenoot. Bovendien vreesde hij, dat de Monniken, die zoowel zijne als LUTHERS ergste vijanden waren, hunne wapenen tegen de Godgeleerdheid zelve zouden rigten, en hij kende geen erger vrees, dan dat het pas ontstoken licht der wetenschappen op nieuw zou verdonkerd worden. Dit bewoog hem aan den Aartsbisschop van *Maintz*, die in den strijd over den aflaathandel regtstreeks

betrokken was, een' brief te schrijven, waarin hij LUTHERS zaak, op eene waardige wijze tegen diens vijanden in bescherming nam, en aanwees, hoe de oorzaak dier heftigheid, welke de Hervormer in zijne woorden en handelingen deed blijken, hoofdzakelijk in dat vergedreven misbruik en den ruwen aanval zijner onhandige en onwetende bestrijders moest gezocht worden (22). De brief kwam den Prelaat niet in handen, maar werd door ULRICH VON HUTTEN buiten weten des stellers publiek gemaakt, hetwelk ERASMUS hoogst euvel nam en hem nooit vergaf. Ook in Godsdienstige gevoelens stonden beiden niet verre van elkander. »Ik meen" schreef ERASMUS aan ZWINGLI, toen het reeds op het punt was om tusschen hem en LUTHER tot een' openlijken pennestrijd te komen: »ik meen schier in alles, met uitzondering van eenige raadselachtige en *paradoxe* stellingen, hetzelfde als LUTHER geleerd te hebben (23)." Maar hij begreep, dat de Godgeleerden elkander veel als waarheid konden toegeven, wat men nog niet voor het volk »als aan de klok behoefde te hangen". En verder te gaan, dan in geschrifte dwaling en bijgeloof te bestrijden en beter en helderder licht te verspreiden; tot eene Hervorming door te tasten, als de Kerkelijke en wereldlijke magt zich daartegen bleef verzetten, dit streed ten eenemale met zijne eens aangenomene grondstelling en beginselen. Daartoe ook — eene gestrenge maar onpartijdige karakterbeoordeeling gebiedt ons dit er bij te voegen, — daartoe ook ontbrak het hem aan den persoonlijken moed, aan de zelfstandigheid van geest, aan de vastheid des geloofs en de hooge Godsdienstige geestdrift, welke LUTHER bezielde. Toen hij dan dezen zag volhouden in den strijd, zonder het fiere hoofd te buigen, riep hij uit, »LUTHER schijnt van een' boozen geest bezeten!" Van nu af werd het zijne ijverigste bemoeijing, zich bij Pausen en Kardinalen van de verdenking te zuiveren, als of hij in eenige gemeenschap tot de Lu-

thersche *factie* stond; eene verdenking, welke hij echter nimmer geheel heeft kunnen wegnemen of uitwisschen. De koelheid en verwijdering, wederzijds hieruit ontstaan, namen niet weinig toe door de min-edelmoedige wijze, waarop ERASMUS den ongelukkigen ULRICH VON HUTTEN behandelde. De zwerveling, dien de Paus aan handen en voeten gebonden naar *Rome* wilde gezonden hebben, kwam te *Bazel* bij ERASMUS een toevlugtsoord zoeken; maar ERASMUS, vreezende al de verbolgenheid van het Roomsche Hof op zich te laden, hield niet slechts zijne woning voor hem gesloten, maar verontschuldigde zich zelfs, den vervolgde, die door krankheid afgemat niet verder kon vlugten, in zijn verblijf te komen bezoeken. VON HUTTEN, slechts half van het ziekbed verrezen, stortte zijne gramschap in gloeijende woorden op het papier, en beschuldigde ERASMUS openlijk van lafheid en verraad, jegens de Hervorming gepleegd. Het waren de stuiptrekkingen van eenen stervende. Kort daarna overleed de zonderlinge maar altijd merkwaardige man op het kleine eilandje *Ufnau*, in het *Zuricher*-meer (24).

Langen tijd had ERASMUS aan de veelvuldige aanzoeken, door den Paus, door wereldlijke en geestelijke Vorsten, door vrienden en vijanden tot hem gebragt, om zijne scherpgepunte pen tegen LUTHER te rigten, weêrstand geboden. Hij vreesde dat hij, door aan te wijzen wat hem in LUTHER mishaagde, tegelijk datgene zoude afbreken, waaraan hij zijne innige goedkeuring en toestemming niet kon weigeren. Maar men hield hem voor, dat hij hierdoor alleen zich voor het oog der Katholieke wereld, welke hem voor den aanlegger en bewerker der geheele Hervorming hield, op eene voldoende wijze zou kunnen regtvaardigen. Men hield hem voor, dat het voor hem voldoende zou zijn, zich te vertoonen, om over den Ketter te zegevieren en — wat zoo vele Pauselijke en Kei-

zerlijke *decreten* niet hadden kunnen uitwerken — zijnen tegenstander te vernietigen. De heftigheid van LUTHERS geschrijf tegen HENDRIK VIII, wien ERASMUS onder zijne begunstigers telde, had zijnen toorn ontvlamd, en een brief van LUTHER, welke wel op een' rondborstigen, maar eenigzins hooghartigen toon was geschreven, had olie in het vuur geworpen, en lokte van ERASMUS zijde een antwoord uit, waarin hij ingewikkeld te kennen gaf, dat hij zich gereed maakte tot den strijd (25).

Niet gemakkelijk was het evenwel een geschikt en voordeelig punt van aanval te kiezen. De meeste misbruiken der Kerk, die aan de Hervorming het aanwezen hadden gegeven, had hij zelf in ernst of luim bestreden. Hij ging daarom deze geheel voorbij, liet ook de Pauselijke oppermagt onaangeroerd, maar tastte LUTHER van die zijde aan, waar zijn gevoelen, in het getrouw aankleven en navolgen van AUGUSTINUS, niet vrij van eenzijdigheid was. LUTHER beweerde, even als MELANCHTHON, dat door de erfzonde al het goede in den mensch, ook de vrije wil ten eenemale was verloren gegaan, en dreef dit gevoelen met eene gestrengheid door, welke hij zelf daarna eenigermate verzacht heeft. Dit gevoelen was reeds voor velen, onder anderen voor den Hertog GEORGE *van Saksen*, tot een steen des aanstoots geweest, en deze keuze was alzoo de scherpzinnigheid van eenen ERASMUS ten volle waardig. Niet minder getuigde hiervan de bewerking zelve van zijn geschrift: *over den vrijen wil* (*de libero arbitrio*) (26). Om geheel met gelijke wapenen te strijden wilde hij zich van geene andere bewijzen bedienen, dan die uit de Heilige Schrift en de rede waren ontleend. Hij behandelt die plaatsen, waar het hem toescheen, dat een vrije wil door de gewijde Schrijvers uitdrukkelijk geleerd of voorondersteld wordt; en vervolgens ook die, welke konden schijnen hiermede in tegenspraak te zijn. Hij beroept zich onder anderen op het

woord van JEHOVAH tot MOZES: »*Ik heb u voorgesteld den weg des levens en des doods; kiest 't geen goed is, en wandelt daarin!*" Kon het duidelijker gezegd worden? vraagt hij. God, de Heer, toont wat goed en kwaad is; hij wijst als de vergelding van beide den dood en het leven aan: de vrijheid om te kiezen heeft hij aan den mensch overgelaten. Het zou toch inderdaad belagchelijk zijn, tot iemand te zeggen: »Kies!" terwijl hij nogtans geen vermogen zou hebben, om zich herwaarts of derwaarts te keeren. — Hij werpt zijne partij, al verder, de bedenking tegen: »Beweert men, dat de mensch slechts tot het kwade een' vrijen wil heeft en niet tot het goede, terwijl toch de rigting ten goede van hem geëischt wordt, zoo heet zulks evenveel, als tegen eenen mensch, die zóó gebonden is, dat hij den arm slechts naar den linkerkant kan uitstrekken, te zeggen: »ter regterzijde van u staat kostelijke wijn, ter linker vergift, strek nu de hand naar datgene uit, wat gij wilt!" Wij weten waarlijk niet, wat zich met grond tot oplossing dezer bedenking laat aanvoeren. Hoe uitmuntend nogtans dit geschrift, hetwelk op den fijn beschaafden toon was gesteld, die een' ERASMUS natuurlijk eigen was, in vele opzigten mogt heeten, het had ook zijne zwakke zijde. ERASMUS zelf schijnt op dit punt eenigzins wankelend van gevoelen te zijn geweest. Hij bevond zich daarenboven in dezelfde gedrongene houding, waarin de Roomsch-Katholieke Kerk te dien aanzien zich altijd bevonden heeft. Van de eene zijde mogt hij het gezag van den H. AUGUSTINUS, aan den anderen kant, dat der Scholastieken niet te na komen. Zóó ijverig als hij zijne tegenpartij bestreed, zóó zorgvuldig moest hij zich hoeden voor de verdenking van *Semi-pelagiaansche* ketterij, welke hij toch onmogelijk kon ontgaan. Het antwoord van LUTHER liet zich niet lang wachten. In zijn tegenschrift: *over den knechtelijken wil*, (*de servo arbitrio*) ontwikkelde hij het

Systeem van den beroemden Kerkvader met *consequente* gestrengheid. Hij zocht de bedenkingen zijner tegenpartij te ontzenuwen, door te beweren, dat God soms het tegendeel wil, van hetgeen ons als Zijn geopenbaarde wil kenbaar wordt, en dat vele plaatsen der Heilige Schrift, niet als in ernst gemeend en gesproken, maar veelmeer als eene bespotting der menschelijke onmagt moeten gelden. Zulk eene oplossing kon onmogelijk aan ERASMUS voldoende voorkomen, gelijk zij in waarheid niemand kan bevredigen. In één opzigt had LUTHER echter veel boven hem vooruit. LUTHER schreef ook hier uit wezenlijke overtuiging voor het denkbeeld, dat hij verdedigde, en stortte ook in dit geschrift al de volheid van zijn Christelijk geloof, al de warmte van zijn Godsdienstig gevoel uit, dat alles aan Gods genade dankte. Jammer maar, dat hij ook hier zijne gewone scherpte en bitterheid niet liet varen, welke ERASMUS andermaal de pen deed opvatten, en het bewijs deed leveren, dat hij hem niets gewonnen gaf, als het er op aankwam scherp en bitter te zijn (27).

Op dezen strijd volgde geene verzoening. ERASMUS was voor de Hervorming, waaraan hij zóó ongeloofelijk veel had toegebragt, onherroepelijk verloren. Van de zijde der Roomschgezinden, door den Paus, door vele gekroonde hoofden, door den Keizer zelven, werd hij wegens dit schrijven met loftuitingen overladen, en de ijverigste Hervormingsgezinden betaalden hem dit met verdubbelden haat. Dit alles werkte ongetwijfeld mede, om hem in de betuigingen zijner aanhankelijkheid aan de Kerk, hare leerstellingen en haar gezag gedurig verder te doen gaan; en het smart ons uit den mond van den afgeleefden man lofredenen en verklaringen te hooren, die met zijne vroeger geuite gevoelens, en zijnen echt *liberalen* geest in het onderzoek der Heilige Schrift, zonder onopregtheid, of

groote verandering in denkwijze, moeijelijk te vereenigen zijn (28).

Wij willen hem deswege niet met groote gestrengheid veroordeelen. De glansrijke betrekking, waarin de roem zijner geleerdheid hem tot vele hoven van *Europa* en de aanzienlijkste mannen van zijnen tijd plaatste, had een zijden en zilveren net om hem henen gesponnen, waaruit hij zich moeijelijk konde loswikkelen, zonder met eene geweldige hand vele dierbare banden te verscheuren. Veel, wat zijne vijanden onopregtheid of zwakheid noemden, werd door zijne vrienden Christelijke wijsheid en voorzigtigheid genoemd, zeer wel uit getrouwheid aan zijne eens aangenomene beginselen te verklaren. Al deelen wij niet volkomen in dit gevoelen, wij wagen het nogtans niet hem te berispen, omdat hij op een ander standpunt dan Luther stond, en omtrent het wenschelijke eener Hervorming inzigten koesterde, waarin vele edeldenkenden van zijnen tijd met hem deelden; wenschen en inzigten, die wij op zich zelve moeten toejuichen, die ook de onze zouden moeten zijn, indien het niet onze welgegronde overtuiging ware, dat eene Hervorming der Kerk, in en door zich zelve, een droombeeld was, hetwelk althans in de zestiende eeuw zekerlijk niet had kunnen verwezenlijkt worden. Wij gelooven het gaarne, dat hij te goeder trouw onzijdig heeft willen blijven; dat hij zijns ondanks tot den strijd tegen Luther is gekomen, en liever gewenscht had, enkel door zijne vredelievende raadgevingen, der Kerk tot den einde toe nuttig te zijn. Maar juist hierin dwaalde hij, dat hij meende, bij *zóó* algemeene gisting der gemoederen, bij de barensweën eener nieuwe schepping in de Geschiedenis der menschheid, onzijdig te *kunnen* blijven. Juist hierdoor stond hij op afgescheurden grond alleen, heftig bestookt en aangevallen, zoowel door hen, die *Rome*, als door hen, die der Hervorming waren toegedaan; terwijl de haat, dien de

Monniken en lagere Geestelijkheid hem bleven toedragen, niet door zijn schrijven tegen LUTHER kon verzoend worden, maar hem bleef volgen tot in het graf (29). Zekerlijk strekte het tot nadeel der Hervorming, zekerlijk moest het ook op mijne Lezers een' onaangenamen indruk maken, dat de man, die haar zóó krachtdadig had voorbereid, bij het uitbreken van den strijd, toen die Hervorming voor zijn gevoel eene te geweldige rigting nam, terugdeinsde en hare vanen verliet. Maar de overtuiging, welke ons als Protestanten heilig en dierbaar is, behoeft daarom geen' oogenblik te wankelen. Het is alreede door ons opgemerkt, dat ERASMUS over de meest betwiste punten, die de scheiding der Kerk te weeg bragten, met LUTHER eenstemmig dacht. En waarin verschilden beiden dan van elkander? — In één dier geloofspunten, waaromtrent men nooit, noch in de Roomsch-Katholieke, noch in de Protestantsche Kerk volkomen eenstemmig gedacht heeft; welke nog meer tot het gebied der Wijsbegeerte, dan der Godgeleerdheid, behooren; wier onderzoek noodwendig tot eene geheel verschillende uitkomst leiden moet, naar mate men van de verschillende gronddenkbeelden uitgaat: *geheele afhankelijkheid van God*, of: *de zedelijke verantwoordelijkheid van den mensch;* maar welke dan alleen in eene hoogere eenheid zich oplossen en eene gemoedelijke beoefening des Christendoms bevorderen, als het geloof, beide gronddenkbeelden opnemend, ze vreedzaam nevens elkander duldt.

Het laat zich moeijelijk beslissen, wie gewigtiger diensten aan de Kerkhervorming bewezen heeft, LUTHER of ERASMUS? LUTHER heeft haar tot stand gebragt, maar nadat zij door ERASMUS was voorbereid. LUTHER heeft het zaad in den akker gestrooid, maar nadat de harde korst der aarde door ERASMUS was omgeploegd. LUTHERS overredende taal veroverde de harten, maar nadat zij door ERASMUS waren toegankelijk gemaakt. ERASMUS ontstak het licht, maar LUTHERS

vurig geloof deelde warmte aan de gemoederen mede, en alleen de vereeniging van licht en warmte vermogt te doen, wat de Hervorming doen moest: het ware levensbeginsel, dat half verstorven was, in het Christendom weder op te wekken. Bewonderen wij dan ook hier de wijze beschikking des Allerhoogsten, dat ERASMUS aan LUTHER is voorafgegaan. Denken wij ons dit in omgekeerde verhouding: ware ERASMUS dertig jaren later geboren, dan ware hij, te oordeelen naar de rigting van zijn' geest en karakter, geheel voor de Hervorming verloren geweest. Nu, daarentegen, had hij al dat goede gedaan, dat hij, naar den wil van God, ten dienste der menschheid doen moest; en toen hij daarna, het zij dan uit zwakheid, het zij uit lofwaardiger beginselen, terug trad, toen was zelfs een ERASMUS niet meer in staat om dat groote werk, hetwelk gedurig duidelijker bleek Gods werk te zijn, te kunnen schaden (30).

III.

Het Protest.

Wij moeten, na LUTHER en ERASMUS tegenover elkander beschouwd te hebben, onzen gezigtskring uitbreiden, en een' ruimeren blik op het woelige staatstooneel en het wijde veld der Geschiedenis slaan. Wij zullen, eer wij deze Afdeeling ten einde brengen, verscheidene jaren te zamen vatten, die voor de Hervorming allergewigtigst geweest zijn, en waarin de *Rijksdagen* te *Spiers* en te *Augsburg*, het *Smalkaldisch Verbond* en de daarop gevolgde *Godsdienst-vrede* te *Neurenberg*, als hoofdpunten onze aandacht zullen boeijen. Dreigende donderwolken zullen wij aan den staatkundigen hemel zien oprijzen, maar ook telkens weder zien verdwijnen, of zich ontladen zonder de gevreesde

schade en verwoesting te stichten; terwijl onder dit alles de Hervorming blijft doorwerken en voortgaat zich te verspreiden, tot dat zij in hare volledige ontwikkeling en als genoegzaam in *Duitschland* gevestigd, voor onze oogen staat. Ook hier zullen wij God in de Geschiedenis zien, die, onder al het rumoer der volken en de beraadslagingen der Vorstelijke kabinetten, de teugels van het wereldbestuur in handen houdt, en ook de staatkundige gebeurtenissen dienstbaar maakt aan de bereiking zijner altoos wijze en weldadige bedoelingen.

De Keizer had over zijnen magtigen mededinger, FRANS I, eene schitterende zegepraal behaald. Het Fransche leger werd den 24sten Februarij des jaars 1525 bij *Pavia* geslagen, en de Koninklijke aanvoerder zelf was onder het getal der gevangenen. In de hoofdstad van het Spaansche Rijk, werden hem de harde voorwaarden des vredes ter teekening voorgelegd, die hij gedwongen was aan te nemen om zijne kroon te behouden en zijne vrijheid te koopen. Het scheen alzoo, dat KAREL thans al zijne magt zou kunnen aanwenden om de Hervorming te onderdrukken. Maar niet lang verheugde hij zich in het volle genot zijner zegepraal. De diep gekrenkte Koning was naauwelijks veilig in zijne Staten terug, of hij verklaarde het gesloten verdrag voor nietig, en de Paus zelf, die even als de meeste wereldlijke Vorsten de aangroeijende reuzenmagt van *Spanje* met een naijverig en onrustig oog beschouwde, maakte geene zwarigheid hem van zijne beloften te ontslaan. *Rome*, *Engeland*, *Frankrijk* en enkele kleine *Italiaansche* Vorsten vereenigden zich in een (heilig!) verbond (*la sainte ligue de Cognac*) tegen over den Keizer. Ziedaar dan op nieuw die gevaarlijke magt gebreideld, terwijl nu zelf de Keizerlijke Staatkunde vorderde, de Duitsche Vorsten en hunne Hervormingsgezinde onderdanen te verschoonen, althans niet door ontijdige gestrengheid te verbitteren.

Zóó was de Staatkundige toestand van *Europa*, toen de Rijksdag te *Spiers* (Junij 1526) werd geopend. De Euangelische Vorsten, en daaronder Philip van *Hessen*, — die reeds verklaard had eerder lijf en leven, land en volk te zullen prijs geven, dan in het geringste van Gods Woord af te wijken, — verschenen dáár vol moed, en schroomden niet onbewimpeld voor hunne belijdenis uit te komen. En, welk eene heftige tegenkanting zij ook bij hunne wederpartij ontmoetten, zij wisten toch te bewerken, dat het, bij het sluiten der vergadering, aan al de Stenden werd overgelaten, zóó omtrent de voltrekking van het *Wormser Edict* te handelen, als ieder voor God, voor zijn geweten en den Keizer zou kunnen verantwoorden (31).

De rust, welke hierop volgde, was hoogstweldadig voor de Hervorming. De Landgraaf van *Hessen* zette hare invoering, nadat de gezindheid zijner onderdanen zich reeds krachtig daarvoor geüit had, op de Synode te *Homburg* door. Omstreeks dezen tijd had in *Saksen* het belangrijke onderzoek van kerken en scholen plaats, waarvan wij reeds vroeger gewaagden. De nieuw gevestigde Kerk verkreeg door hare inwendige regeling te meerdere vastheid, en het bloed der martelaren, dat elders vloeide, werd het cement, dat haar stevigde en te hooger en schooner deed oprijzen. Adolf Clarenbach en Peter Flysteden te *Keulen*, en Leonhard Kaizer te *Passau*, verheerlijkten hunne Euangelische belijdenis door hunnen dood; en de dolk van sluikmoordenaars werd gebezigd om George Winkler, Predikant te *Halle*, die zich verstout had het Avondmaal onder beide gestalten uit te reiken, van het leven te berooven (32).

Intusschen was *Italië* het tooneel des vernieuwden oorlogs geworden. Welk een getrouwe zoon van de Heilige Moeder, de Kerk, Karel ook zijn mogt, hij had zich ditmaal voorgenomen den allerheiligsten Vader gevoelig

te tuchtigen. Het Keizerlijke leger drong in den *Kerkelijken Staat*. *Rome* werd ingenomen en geplunderd, CLEMENS VII gevangen genomen en op den *Engelenburg* met de meeste gestrengheid bewaakt. Met eene echt Wandaalsche woede werden de kunststukken van het *Vatikaan* vernield. Erger dan later de Protestantsche beeldstormers maakten het hier de Keizerlijke soldaten, Roomschen en Lutheranen ondereen gemengd, doch meest Spanjaarden en Italianen, in het bespotten en ontheiligen van kerksieraden en gebruiken. Eenige Kardinalen werden in statiedragt op ezels door de stad gevoerd. En zóó verre werd de moedwil gedreven, dat het krijgsvolk den razenden inval kreeg, om LUTHER onder de vensters van den *Engelenburg* tot Paus uit te roepen (33). Zulk eene vernedering, het hoofd der Kerke in de hoofdstad der Christenheid aangedaan; eene vernedering, welke hij zich zelven geheel door eigene schuld berokkend had, was niet geschikt om den Paus en zijn half ondermijnd gezag, in het oog van Roomschen en Onroomschen, hooger te verheffen. Maar, terwijl men van de zijde van den Paus en den Keizer minder te vreezen had, ging eensklaps in *Duitschland* de alarmkreet op, dat er te *Breslau* door de Katholieke Stenden, met Hertog GEORGE aan het hoofd, een verbond was gesloten, hetwelk de Euangelische Vorsten met een' gewapenden aanval bedreigde. PHILIP van *Hessen* bragt ijlings een leger op de been. Overal sprak men van middelen tot verdediging, welke door LUTHER en MELANCHTHON alleen in den hoogsten nood voor geoorloofd verklaard werden. Dit gerucht bleek spoedig, zoo niet geheel ongegrond, toch overdreven te zijn geweest. OTTO VON PACK, geheimraad van Hertog GEORGE, die het had uitgestrooid, en verscheidene echte of valsche stukken uit het Vorstelijke kabinet had openbaar gemaakt, vlugtte naar de *Nederlanden*, en boette later met zijn hoofd voor het gepleegde

bedrog of de ontijdige mededeeling van hetgeen hem was toevertrouwd (34). De schrik was echter niet geheel ijdel en ingebeeld en evenmin nutteloos geweest. Hij had de Euangelische Vorsten de oogen geopend voor het gevaar, dat werkelijk hen en hunne onderdanen bedreigde. De Keizer had zich weder geheel met den Paus verzoend, en in Augustus 1528 uit *Valladolid* een' nieuwen Rijksdag te *Spiers* uitgeschreven, die in de lente des volgenden jaars te zamen kwam. De Katholieke Stenden voerden thans een' veel hoogeren toon, en namen aanstonds eene vijandige, zelfs dreigende houding aan. De meerderheid was aan hunne zijde. De Euangelischen, wien het naauwelijks vergund werd aan het woord te komen, zagen zich overstemd, en het besluit werd genomen, dat in alle landen, waar de nieuwe leer nog niet was ingevoerd, de bevelen des Keizers tegen de ketterij met de meeste gestrengheid zouden gehandhaafd worden; dat men in die landen daarentegen, waar zij moeijelijk met geweld viel uit te roeijen, althans geene andere nieuwigheden in de Godsdienst, ook niet de afschaffing der Mis, waar zij nog bestond, zou dulden. Tegen dit besluit, hetwelk niet slechts de Hervorming, waar zij verder zocht door te dringen, met eene gewelddadige tegenkanting bedreigde, maar haar zelfs in die landen, waar zij aanvankelijk had gezegevierd, tot eenen doodelijken stilstand veroordeelde, leverden de Vorsten van *Keur-Saksen*, *Hessen*, *Luneburg*, *Anhalt*, de Markgraaf van *Brandenburg* en veertien Rijkssteden (19 April 1529) een plegtig *Protest* in, waarin zij verklaarden, zich niet in zaken, die het geweten betroffen, aan eene meerderheid van stemmen te kunnen onderwerpen. Zij *appelleerden* daarom (22 April), zich grondende op het vroeger genomen besluit van *Spiers*, aan den Keizer, aan eene algemeene of nationale Kerkvergadering en aan elken onpartijdigen Christelijken Regter, voor zich,

voor hunne onderdanen, en voor allen, die nu of immer aan Gods Woord zouden gelooven (35). En ziet daar den geschiedkundigen oorsprong van den naam, die weldra op alle Euangelischen of Hervormden werd toegepast, dien ook wij ons beroemen te dragen — den naam van *Protestanten.*

Die naam moet ons heilig en dierbaar zijn! Hij wijst ons op het groote beginsel terug, waarvan de Kerkhervorming, niet zoo zeer in haar eerst en vroegst ontkiemen is uitgegaan; maar waartoe zij door de hevige tegenkanting, welke zij ontmoette, als van zelve is geleid geworden: beroep in zaken des geloofs van alle menschelijk gezag op eenen hoogeren onfeilbaren Regter, en de hiermede ten naauwste verbondene vrijheid des gewetens, welke, als heilig en onvervreemdbaar regt der natuur, aan geen' sterveling mag geweigerd worden. Hij wijst ons alzoo op eene der gezegendste vruchten, welke de menschheid aan deze gebeurtenis verschuldigd is, waarin Roomschen en Onroomschen deelen. De echte Protestant moet zich toch verpligt gevoelen, diezelfde vrijheid des gewetens, welke hij voor zich zelven eischt, ook aan andersdenkenden af te staan, of hij wordt (gelijk, helaas, maar al te dikwerf geschied is!) ontrouw aan zijne eigene beginselen. De Roomschgezinden, die in Hervormde landen leven, mogen niet vergeten, dat zij de burgerlijke en Godsdienstige vrijheid, die zij thans genieten, aan de ruimere toepassing van dit Protestantsch beginsel zijn verschuldigd. En dat thans, ook in de ijverigste Katholiek- of liever Roomschgezinde landen, de vlam der *Inquisitie*-vuren is gebluscht, — waaraan heeft men dit anders dank te weten, dan dat men, bij toenemende verlichting en beschaving, de geldigheid van dit echt-Protestantsch beginsel stilzwijgend erkend heeft? — Maar die naam duidt toch niet alles aan, wat wij zijn. Het echte *Protestantisme* heeft geens-

zins eene bloot ontkennende rigting, daar het Gods Woord, in den Bijbel begrepen, en daarin weder vooral het Euangelie, als eeuwige onveranderlijke waarheid belijdt. Het is niet de losrukking van alle banden, maar verheft, terwijl het alle menschelijk gezag voor feilbaar en nietig verklaart, het Goddelijk gezag des te hooger (36). En zoowel de formulier-regtzinnige, die enkel zweert bij hetgeen door de Ouden gezegd is, als de zoogenoemde Vrijdenker of *Neoloog*, die van de *positieve* leer des Christendoms naar willekeur verwerpt, wat aan zijne rede mishaagt: — zij beiden handelen niet in den geest en naar het beginsel van echte Protestanten. Terwijl wij dan God voor den zegen dier Godsdienstige vrijheid danken; terwijl het ook onze heilige leuze blijft: »*te staan in de vrijheid, waarmede* CHRISTUS *ons heeft vrijgemaakt;*" willen wij niet vergeten, dat wij als Euangelische Protestanten dat alleen verwerpen; wat van menschelijke uitvinding en met het Euangelie strijdig is, en dat hij alleen waarlijk vrij mag heeten, wien het geloof in den Zoon Gods heeft vrijgemaakt, niet enkel van de heerschappij der dwaling, maar ook van de dienstbaarheid der zonde.

IV.

De Rijksdag te Augsburg en de Godsdienst-vrede te Neurenberg. 1530—1532.

De Protestanten (want dien naam willen wij van nu af aan de Euangelischen of Hervormden geven) waren niet zonder reden voor de toekomst bezorgd. Op de verzoening van den Paus met den Keizer was de vrede te *Cambray* met *Frankrijk* en een verbond met *Engeland* gevolgd. De hand van CLEMENS VII plaatste, om het zegel aan de geslotene verzoening te hechten, de Keizerlijke kroon, nu

ook door de Geestelijke Oppermagt gewettigd en geheiligd, KAREL te *Bologne* op het hoofd; en deze verbond zich van zijne zijde op de plegtigste wijze, als krachtdadig Beschermer des geloofs op te zullen treden, de afgewekenen in den schoot der Kerk terug te voeren, of den hoon te wreken, die CHRISTUS en zijne Bruid was aangedaan. Daartoe moest dan de *Rijksdag* te *Augsburg* dienen, waar de Keizer, gelijk het heette, nog eens en nu voor het laatst, beide partijen in vrede en liefde wilde hooren, maar, gelijk men van de zijde der Protestanten spoedig doorzag, werkelijk voornemens was, om de Hervorming door een' zoogenoemden *Coup d'Etat* te vernietigen, of zelfs het magtige Rijkszwaard te ontblooten, en dit in de opgehangene schaal te werpen, om die ten behoeve van *Rome* te doen zinken.

JOHANN *de Standvastige* begreep intusschen met wijsheid van deze uitnoodiging gebruik te moeten maken, om aan den Keizer eene Protestantsche geloofsbelijdenis voor te leggen. Eindelijk moest het aan de wereld openbaar worden, wie zij waren, die men zóó hardnekkig als ketters veroordeelde. Eindelijk moest men weten, wie voor de vijanden des Christelijken geloofs en der Kerk moesten gehouden worden: zij, die aan al de hoofdwaarheden des Christendoms, vroeger in de Kerk beleden, getrouwelijk bleven toegedaan, en alleen tegen misbruik en verbastering te velde togen? — of zij, die eene zóó lang en algemeen en vurig gewenschte Hervorming met alle magt hadden zoeken te verhinderen? — Hij liet, met dit oogmerk, niet slechts enkele artikelen, doorgaans de *Thorgausche Artikelen* geheeten (37), door zijne Theologen te zamen stellen, maar nam ook vier hunner, SPALATIN, MELANCHTHON, JUSTUS JONAS en AGRICOLA, met zich naar den Rijksdag mede. LUTHER, die, als vogelvrij verklaarde, dáár niet verschijnen kon, moest op zijn bevel te *Coburg* achterblijven, waar

hem het slot *Ehrenburg* tot eene verblijfplaats werd aangewezen. Hier bragt de Hervormer weder eenige weken, even als op den hoogen eenzamen *Wartburg*, in geheele afzondering van de wereld door. Hij volgde nogtans met een naauwlettend oog den gang der beraadslagingen, en hield niet op, aan de Protestantsche Vorsten en aan zijne vrienden zijne meeningen en raadgevingen mede te deelen. Den diepneêrslagtigen MELANCHTHON, die geheel aan eene gelukkige uitkomst wanhoopte, wist hij, nu eens door zijn luimig geschrijf, dan weder door zijne mannelijk Godvruchtige taal, moed en vertrouwen in te storten. Zich zelven verkortte en verlevendigde hij de eenzaamheid, door de wanden van zijne cel met bijbelteksten en zijne eigene kernachtige spreuken te beschrijven. Hij maakte de geestigste vergelijkingen tusschen de raven en kraaijen, die al krassend en schaterend in digte zwermen rondom zijnen toren of langs de wouden fladderden, en den onstuimigen Rijksdag, die in zijne nabijheid gehouden werd; of hij sterkte zich in den Heer zijnen God, door Godvruchtige overdenkingen en gebeden; of hij gebruikte hiertoe de heilige gaaf der Poëzij, en stortte zijn gevoel in Godverheerlijkende liederen uit. Hier, onder anderen, en niet, gelijk men veelal verkeerd vindt opgegeven, op zijne reis naar *Worms*, vervaardigde hij het heerlijke Kerklied: *Een vaste burgt is onze God!* hetwelk in *Duitschland* klassiek geworden is, en zoowel wegens den Psalmtoon die daarin ruischt, als wegens de dierbare en gewigtige herinneringen, welke daaraan verbonden zijn, wel altijd *klassiek* zal blijven (38).

Bij de aankomst van den Keurvorst met zijne Wittenbergsche Godgeleerden, wemelde *Augsburg* reeds van vreemdelingen. In buitengewoon grooten getale waren de Stenden opgekomen. Alleen de tegenwoordigheid des Keizers ontbrak, en deze liet nog wel zes weken naar zich

wachten. Dit oponthoud gebruikte de altijd werkzame MELANCHTHON, om de vroeger opgestelde artikelen uit te breiden en om te werken, en daaraan nog meer den vorm van een Schut- of Verdedigings-schrift te geven. De geheele Geloofsbelijdenis, afgewerkt zijnde, bestond uit acht-en-twintig hoofdstukken. Één-en-twintig behelsden de gevoelens der Protestanten omtrent den inhoud der Christelijke leer; in de overige werden de voornaamste misbruiken en bijgeloovigheden der Roomsche Kerk uiteengezet, die zij zich verpligt rekenden te verwerpen. Zij werd door LUTHER gelezen en goedgekeurd, en vervolgens door de vijf Protestantsche Vorsten en de Vertegenwoordigers van eenige Rijkssteden onderteekend. Zoodra men eindelijk vernam, dat de Keizer de *Alpen* was overgetrokken, om zich naar *Duitschland* te begeven, haastten zich de twee heftigste tegenstanders der Hervorming, Hertog GEORGE en JOACHIM *van Brandenburg*, hem te gemoet te reizen. Men vermoedt ligtelijk met welk oogmerk. De ongunstige stemming des Keizers bleek al aanstonds, nadat hij (15 Junij) zijne plegtige intrede in de stad gedaan had. Op den 18den van Zomermaand viel de Heilige Sacramentsdag in. De Keizer toonde er de grootste gezetheid op, dat deze feestdag door al de leden der Rijksvergadering zou gevierd worden, en scheen besloten te hebben tot het uiterste toe vol te houden. Maar hoewel de Keurvorst van *Saksen* zich bewegen liet om (even als NAÄMAN bij den Koning van *Syrië*) zijnen Vorst bij de openbare Godsdienstoefening ter zijde te staan, al de Protestantsche Vorsten weigerden toch standvastiglijk deel te nemen aan de plegtige Processie, die te dier zelfde gelegenheid zou gehouden worden. De Markgraaf van *Brandenburg* verklaarde, »dat hij zich liever het hoofd wilde laten afslaan, dan dat hij, door den schijn van eene, in zijn oog, valsche en afgodische eeredienst goed te keuren, God en Zijn heilig Woord zou kunnen ver-

loochenen." Door deze kloeke en vastberadene houding der Vorsten ontving de Keizer aanstonds de nuttige les, dat er van zijne zijde door geweld en bedreigingen niet veel te winnen zoude zijn.

De overgave der Geloofsbelijdenis geschiedde met veel plegtigheid, den 25sten van Zomermaand, in de Keizerlijke Kapel te *Augsburg* (39). Niet zonder veel moeite hadden de Protestanten de vergunning erlangd, om dit stuk, dat in het Latijn en Hoogduitsch was opgesteld, met luider stemme te mogen voorlezen, eer het aan den Keizer werd overhandigd. Nadat dan Georgius Pontanus en Christianus Baijerus, die ieder een afschrift in handen hielden, in de Vergadering verschenen waren, geschiedde de voorlezing door den laatstgenoemde in de Hoogduitsche taal, met veel klem en nadruk, zoodat het ook door de talrijke menigte, die zich buiten de Kapel in de naaste vertrekken verzameld had, van woord tot woord verstaan werd. Pontanus, die het Latijnsche afschrift den Keizer overhandigde, veroorloofde zich er bij te voegen: » Allergenadigste Keizer! ziedaar eene geloofsbelijdenis, welke met Gods hulp tegen de poorten der Hel bestand is." Nu trad ook de Keurvorst van *Saksen* eenige schreden nader, boog zich voor den Keizer en sprak: » Dit is ook mijne geloofsbelijdenis, waarvan ik geen handbreed wil afwijken, het moge mij gaan zoo als het Gode behaagt." Onder de voorlezing zelve had de diepste stilte in de vergadering geheerscht. Na de voordragt waren de gevoelens verdeeld. Sommige Prelaten en Vorsten wilden aanstonds, dat men de pen, die het antwoord geven moest, in bloed zou doopen. Anderen stonden verbaasd en verklaarden, dat zij tot hiertoe geheel verkeerde begrippen aangaande de gevoelens der Protestanten hadden gekoesterd. De Kardinaal van *Saltzburg* beleed: » dat de eischen der Protestanten noch kwaad noch onbillijk waren, maar onverdragelijk

vond hij het, dat dit alles uit den boezem van een' armzaligen monnik gekomen was." De meesten waren van oordeel, dat de Geloofsbelijdenis van de zijde der Roomschgezinden wederlegd behoorde te worden. Dit werd opgedragen aan JOH. FABER, JOH. ECK en nog enkele andere Roomsch-Katholieke Godgeleerden, die, na zes weken, met hun werk gereed waren en, bij monde van den Keizerlijken geheimschrijver, ALEX. SCHWEITZ, hunne wederlegging aan de Rijksvergadering deden voorlezen. De Protestanten vonden haar erbarmelijk slecht; de Keizer daarentegen voortreffelijk en zóó voldingend, dat de Hervormden zich als volkomen wederlegd moesten beschouwen. Weinig strookte het echter met deze overtuiging, dat de Keizer hun ootmoedig verzoek, om een afschrift van deze *Confutatie* te mogen ontvangen, ten eenemale afsloeg (40). De Landgraaf van *Hessen*, hierover ten hoogste verontwaardigd, reisde terstond af. MELANCHTHON intusschen had uit zijn geheugen aangeteekend, wat hij van het voorgelezene had kunnen onthouden, en stelde nu eene *Verdediging der Augsburgsche Geloofsbelijdenis* op. Toen hij echter ook dit geschrift den Keizer wilde aanbieden werd dit regtstreeks geweigerd. De Keizer *decreteerde*, dat de Protestanten door gronden uit de Heilige Schrift genoegzaam overtuigd en wederlegd waren, en dit *Decreet* werd in een besluit der Rijksvergadering veranderd.

Terwijl deze vergadering over de hoogste aangelegenheden van Kerk en Staat gehouden werd, zocht het Hof ook afleiding en vermaken. Hiertoe behoorden, in dien tijd vooral, de zoogenoemde stomme vertooningen, die als de eerste beginselen van het moderne tooneel kunnen beschouwd worden, waarin meermalen Staatkunde en Godsdienst vinnig gehekeld werden. Éene dier voorstellingen verdient, om hare vernuftige vinding en scherpe beoordeeling der toenmalige gebeurtenissen, hier vermeld te

worden. In de zaal, waar de Keizer met zijne Rijksgrooten zat, trad een vermomd persoon voor, als Doctor gekleed en met den naam van REUCHLIN op den rug geteekend, die een' bundel regte en kromme houten kwam aandragen, ze op den grond wierp, en toen henenging. Hierop volgde een ander, die ERASMUS moest verbeelden. Deze gaf zich zeer veel moeite, om het kromme en regte hout in orde te schikken, doch ziende dat zulks niet wilde gelukken ging hij verdrietig weg. Hierna verscheen een derde, die LUTHER in monniksgewaad voorstelde. Deze wierp gloeijende kolen op het hout, en, de vlam ziende, verwijderde hij zich insgelijks. Nu kwam iemand in Keizerlijke kleederdragt. Deze trok den degen, sloeg in het vuur om de vlam te dooven, doch versterkte haar meer en meer, hoe heviger hij er op inhieuw, waarop hij in vollen toorn de zaal verliet. De Keizer werd eindelijk gevolgd door Paus LEO X, die eerst over het geweldige vuur zich verschrikt toonde, en daarna zich eenigen tijd bedacht hoe hij dit het best zou kunnen blusschen. Eensklaps vallen hem twee kruiken in het oog, waarvan de eene met olie, en de andere met water gevuld is. Spoedig grijpt hij er eene, maar ongelukkiglijk giet hij olie in het vuur, waardoor dit zóó de overhand neemt, dat hij in alle overhaasting moet vlugten. Aanvankelijk meende de Keizer in deze voorstelling slechts een onschuldig gebaardenspel te zien, en eerst toen al de spelers zich onzigtbaar hadden gemaakt, doorzag hij hare ware en geheele beteekenis (41).

Toen de Protestanten volstandig bleven weigeren, tot de gehoorzaamheid des geloofs aan *Rome* terug te keeren, wendde KAREL zich tot de Katholieke Stenden met den voorslag, om de hardnekkigen door kracht van wapenen hiertoe te dwingen; maar nu zag hij de meesten, zelfs dezulken, die hem tot eene bloedige wraakneming hadden aangezet, uit vrees of Staatkunde terugdeinzen. Zij

wenschten wel de Hervorming met geweld bedwongen en vernietigd te zien, maar dit moest door den Keizer zelven geschieden, en nu het er op aan kwam hem met geld en krijgsvolk te ondersteunen, was hunne gezindheid eensklaps vredelievender geworden. Men raadde nogmaals den weg der onderhandeling aan, en de Keizer, in zijne verwachtingen te leur gesteld, leende te gereeder aan deze raadgevingen het oor. Van de zijde der Roomschgezinden kwamen alzoo Eck, Wimpina en Cochlaeus; van die der Protestanten Melanchthon, Brenz en Schnepf te zamen, en het gelukte hun zelfs zóó digt tot elkander te naderen, dat men het over de eerste een-en-twintig artikelen der Augsburgsche Geloofsbelijdenis, met uitzondering van drie punten, genoegzaam eens werd. Ook van de ingevoerde Kerkgebruiken, hoewel geenszins op Gods Woord gegrond, waren de Protestantsche Godgeleerden bereid er vele als onschadelijke instellingen te dulden. Maar des te wijder liepen de gevoelens omtrent het Avondmaal, het Misoffer en den ongehuwden staat der Geestelijken uit een, en dit verschil verijdelde de gewenschte vereeniging of verzoening. Wij hebben ons echter geenszins te beklagen, maar veeleer ons te verheugen en de Goddelijke Voorzienigheid te danken, dat deze verzoening, hoe wenschelijk wij haar anders zouden geacht hebben, onder zulke voorwaarden niet is tot stand gebragt; want, wij mogen het voor zeker houden, daar men ook de Bisschoppelijke oppermagt, uit overgroote toegevendheid, wilde laten gelden, dat alles eerlang tot het oude zoude zijn teruggekeerd. Nu werd de doodsteek, die anders der Protestantsche Vrijheid (waarvan men welligt reeds te veel in de Geloofsbelijdenis zelve had opgeofferd (42)) zoude zijn toegebragt, door de onverzettelijkheid der Roomsche Godgeleerden zelve afgewend. Daarentegen was nu ook alle hoop op eene minzame vereffening afgesneden, en het besluit van den Rijksdag

(19 November), waarin eene geheele uitroeijing der nieuwe sekte, na een termijn van weinige maanden, gedreigd werd, deed eerlang het uitbarsten van eenen Godsdienstoorlog voorzien.

In de bewustheid van dit gevaar traden de Protestantsche Vorsten — die nog vóór het laatstgenomen besluit waren afgereisd, diep gekrenkt en verontwaardigd, maar hunne zaak verder aan God overgevende, en de gunst van CHRISTUS hooger schattende dan de genade der Keizers — in nog naauwere verbindtenis tot elkander, en sloten op het Kersfeest van dat zelfde jaar het bekende *Smalkaldische Verbond* (43), tot onderlinge verdediging, hetwelk in het volgende jaar te *Frankfort* bekrachtigd werd, en waartoe in 1532 zelfs *Beijeren* en *Denemarken* toetraden. Was dit verbond reeds op zich zelf in staat, den Keizer ontzag in te boezemen en vooreerst van alle oorlogzuchtige ontwerpen te doen afzien; nog krachtiger werkte hiertoe mede, dat SOLIMAN, de magtige beheerscher van het Turksche Rijk, die reeds, in den herfst des jaars 1529, met een overwinnend leger dreigend voor de poorten van *Weenen* had gestaan, andermaal, in de lente van 1532, met eene geduchte krijgsmagt in *Hongarijen* was gevallen, en schrik en ontzetting in het hart der Europésche Staten joeg. Nu was dan KAREL genoodzaakt den bijstand dier zelfde Stenden in te roepen, tegen wie het zwaard reeds half was ontbloot. — Deze weigerden nogtans, gelijk zich denken laat, de gevraagde hulpe, tenzij de Keizer de intrekking der beide Edicten van *Worms* en *Augsburg* vooraf liet gaan. Dit had eene onderhandeling ten gevolge, waarbij de Keurvorsten van *Maintz* en den *Palts* als bemiddelaars optraden, en eindelijk werd, den 23sten Julij 1532, de Godsdienstvrede te *Neurenberg* gesloten (44), krachtens welken de vrijheid van Godsdienst en geweten aan de Protestanten werd toegestaan, en beide partijen zich verbonden

elkander niet vijandelijk aan te tasten, tot dat de geloofszaken in *Duitschland*, op eene algemeene Kerkvergadering of Rijksdag, zouden geregeld zijn; een vrede alzoo, die wel altijd een gewapende vrede bleef, en de waarborgen der bestendigheid miste, maar waardoor toch aan de Hervorming in de eerste jaren een rustige voortgang verzekerd werd.

En hier staan wij met onze beschouwing aan het einde van het eerste, en wij mogen er bijvoegen, het belangrijkste tijdperk der Hervorming. Hoe vele schokken zij ook daarna had door te staan; hoe dikwerf haar bestaan, in den *Smalkaldischen* krijg, en vooral in den *Dertigjarigen* oorlog, met geheelen ondergang bedreigd werd; van nu af mogt zij in *Duitschland*, en gelijk wij later zullen vernemen, ook in *Zwitserland*, genoegzaam gevestigd heeten. Van nu af smelt hare Geschiedenis meer met de Geschiedenis der wereld in een; of zij stelt ons voor oogen, hoe het *Protestantisme* zich in en door zich zelve verder ontwikkeld heeft. Wij zagen in den strijd, in LUTHERS gemoed ontstaan, hoe zij het eerst uit diepgevoelde zedelijke en godsdienstige behoeften, zucht naar waarheid, schuldvergeving en heiliging, is voortgesproten; maar vergaten niet op te merken, hoe LUTHER slechts uitdrukte, wat vele duizenden met hem gevoelden, wat reeds lang als eene gistende zuurstof in de Christenkerk had begonnen te werken. Wij zagen hoe zij, door het onderzoek der Heilige Schrift tot het Euangelie geleid, hare stem het eerst tegen die misbruiken verhief, die den hoofdinhoud daarvan verdonkerden; hoe zij, heftig aangevallen, den Bijbel als wapen koos om zich te verdedigen, tot dat zij, *protesterende* tegen elke aanmatiging van menschelijk gezag, en haar eigen leerbegrip in geloofsbelijdenissen tegen dat der Roomsche Kerk overstellende, hare volledige ontwikkeling ontving. Wij zagen, hoe zij, door God beschermd, tot hiertoe, noch voor de magt van *Rome*, noch voor de

magt des Keizers had behoeven te bukken, en moesten het vooral in de Geschiedenis der laatste jaren opmerken, hoe de gebeurtenissen des tijds, onder de leiding der Voorzienigheid moesten medewerken om haar te begunstigen. Gaarne geven wij het daarom aan Roomschgezinde Schrijvers toe, dat de Staatkunde des Keizers, ja zelfs van de Duitsche Katholieke Vorsten, onder de voornaamste oorzaken moet gerekend worden, dat de Hervorming niet aanstonds gewelddadig onderdrukt en met wortel en tak is uitgeroeid; maar wij vragen met gerustheid: of de Roomsche Kerk dan zonder blozen zich op hare zegepraal zou durven verheffen, indien het haar gelukt ware de Hervorming in stroomen bloeds te doen smoren? — En wanneer wij, Protestanten, het door de Geschiedenis zelve vinden aangewezen, hoe die staatkunde gediend heeft om mede op te bouwen, wat men zóó gaarne wenschte afgebroken en vernietigd te zien; hoe de aanslagen van de vijanden der Hervorming telkens door tusschenkomende omstandigheden zijn verhinderd en verijdeld; hoe den Keizer, telkens als hij haar met zijnen schepter tot den grond wilde nederdrukken, de handen door belemmerende oorlogen werden gebonden; hoe bij herhaling, toen het gevaar zich het dreigendst vertoonde, en het zwaard reeds half uit de schede was getogen, de oorlogsdonder in het Oosten begon te ratelen en SOLIMAN zijn' gevreesden standaard verhief: — dan kunnen wij het aan anderen overlaten, in dit alles enkel toevallige omstandigheden te zien, of dit weefsel der Staatkunde te ontwarren; maar wij verheffen oog en hart ten hemel, en, ziende hoe de steen, door de bouwlieden verworpen, reeds tot een hoeksteen was geworden, waarop het nieuwe Tempelgebouw al hooger en hooger zich verhief, zeggen wij, ten volle bevestigd in ons Christelijk geloof: *Dit is van den Heer geschied, en het is als een wonder in onze oogen!*

AANTEEKENINGEN.

EERSTE HOOFDSTUK.

Bl. 62. (1) *De harpklank der Oostersche Psalmen.* LUTHERS hooge ingenomenheid met de Psalmen, welke hij als een *Enchiridion,* een Bijbelsch handboek onder alle levensomstandigheden beschouwde, blijkt onder anderen uit zijnen brief aan EOBANUS HESSUS, en de andere uittreksels uit zijne werken, ons medegedeeld door den Eerw. LUBLINK WEDDIK, in: *Het leven en bedrijf van* Dr. MARTIN LUTHER, Deel II, bladz. 207, 210 en 211. Onder de door hem vervaardigde Liederen bekleeden de Psalmen, welke hij dichterlijk omschreven en uitgebreid heeft, eene voorname plaats. Over LUTHERS verdiensten als *Hymnoloog* vergelijke men het werkje van A. J. RAMBACH: Dr. MARTIN LUTHERS *Verdienst um den Kirchengesang, oder Darstellung desjenigen, was er als Liturg, als Lieder-Dichter und Tonsetzer, zur Verbesserung des öffentlichen Gottesdienstes geleistet hat.* Hamb. 1813.

Bl. 63. (2) M. LUTHER — *geboren.* Omtrent den dag van LUTHERS geboorte heerscht eenig verschil tusschen de Protestantsche en R. Katholieke Schrijvers. LUTHERS vijanden, waarvan sommigen beleefd genoeg geweest zijn om den *Duivel* voor den waren vader van LUTHER te houden, (COCHLAEUS, MAIMBOURG en anderen), hebben meer geloof gehecht aan eene andere opgave, volgens welke hij op den 22sten October zou geboren zijn, en wel, omdat men op *Astrologische* gronden meende te kunnen betoogen, dat LUTHER onder den invloed van eene heillooze en verderfelijke *Constellatie* stond. Zie FLORIMOND DE RÉMOND, *Histoire de l'Hérésie,* Lib. I, chap. 5, en BAYLE, *Dict. Art.* LUTHER, rem. B. VON SECKENDORFF (*Historie der Reformatie,* 1ste Bk. bl. 24) verhaalt, dat LUTHERS moeder zich zeer naauwkeurig dag en uur van zijne geboorte wist te herinneren, maar omtrent het jaar eenigzins in het onzekere was. Dit

geboortejaar is echter door de verklaringen van LUTHERS overige bloedverwanten genoegzaam geconstateerd.

Hoofdbronnen voor de kennis van LUTHERS levensgeschiedenis zijn: behalve VON SECKENDORFF, vele plaatsen in LUTHERS eigene Brieven en Tafelgesprekken; PHIL. MELANCHTHON, *Hist. vitae* MARTINI LUTHERI, ed. HEUMANNI; JO. MATTHESIUS, *Historie von* Dr. MARTEN LUTHERS *Anfang, Lehren, Leben, Stanthafte Bekäntniss seines Glaubens und Sterben;* M. ADAMI, *vita* LUTHERI, en SELNECCER, *Oratio de* LUTHERO (lijkrede). — In het Hoogduitsch is LUTHERS leven o.a. beschreven door UKERT, SPIEKER en PFIZER; in het Nederduitsch door LUBLINK WEDDIK (zie de vorige Aant.) — Na de uitgave van het laatstgenoemde belangrijke werk zijn er in onze taal nog verscheidene *populaire* geschriften over den grooten Hervormer in het licht verschenen, als: *Gods leidingen met* Dr. M. LUTHER, *door* U. P. GOUDSCHAAL, Gron. 1842; LUTHER, door G. C., Amst. 1843, en *Het leven en de daden van* Dr. M. LUTHER, een volksleesboek, naar het Hoogd. van FRIEDRICH CLEMENS, Amst. 1844. In de opgave der eerste levensbijzonderheden van LUTHER heb ik het tweede het minst naauwkeurig bevonden.

Bl. 65. (3) *Die reeds vroeg de Muzijk met geestdrift beminde.* Over LUTHERS liefde tot de Muzijk zie men den Eerw. LUBLINK WEDDIK, t. a. pl. Dl. II, bl. 158, en LUTHERS brief aan den Hofmuzijkant LODEWIJK SENSEL, waarin onder anderen voorkomt: »Ich halte gänzlich dafür und ich schäme mich nicht zu gestehen, dasz nach der Theologie keine Kunst sey, die mit der Muzik zu vergleichen wäre.” Iets vroeger zegt hij: »die aber nicht davon ergriffen werden, halte ich den Klötzen und Steinen gleich.”

Bl. 66. (4) *Hoewel hij met vlijt de Schriften der Ouden beoefende.* De meestgeliefde Schrijvers en Dichters, welke LUTHER gedurende zijn verblijf te *Erfurt* beoefende, waren CICERO, VIRGILIUS, TERENTIUS en PLAUTUS. In het Grieksch schijnt hij toen nog geheel onbedreven te zijn geweest. Over het geheel moet het onderwijs, dat hij hier ontving, niet veel beteekend, en het zijnen Onderwijzers geheel aan smaak voor eene *Aesthetische* beschouwing der Klassicken ontbroken hebben. MELANCHTHON bejammert dit te meer, omdat zulk eene studie, volgens zijn oordeel (en wie was een bevoegder regter dan hij?), het eerst in staat zou geweest zijn, om de scherpte van LUTHERS geest te verzachten: ad leniendam naturae vehementiam (MEL. *in vitâ* LUTH.)

Bl. 67. (5) *Met het bloedige lijk zijns vriends in de armen.* Volgens de meest gewone voorstelling van dit voorval werd ALEXIUS, aan de zijde van LUTHER voortwandelende, door den bliksem getroffen en gedood. Zóó JUNKER, KEIL, BURGER, TENTZEL, VON SECKENDORFF en anderen; zóó ook de Hoogduitsche Dichter LUDWICH BECHSTEIN, die LUTHERS *leven* in *strofen* van dertien regels en elfvoetige verzen bezong. Twee tijdgenooten van LUTHER daarentegen, MATTHESIUS en SELNECCER, verzekeren dat ALEXIUS vermoord is geworden, en onderscheiden zijnen dood en het nederschieten van den bliksemstraal uitdrukkelijk van elkander. MÉLANCHTHON laat het, zoo men wil, onbeslist; van LUTHERS inwendigen gemoedsstrijd sprekende, zegt hij: »Hos terrores seu primum seu acerrimos sensit, eo anno, cum sodalem, nescio quo casu, *interfectum* amisisset," maar hij geeft toch aanleiding om een' moord, aan ALEXIUS gepleegd, voor waarschijnlijker te houden. Deze voorstelling is dan ook door de Heeren MERLE D'AUBIGNÉ, Tom. I, p. 161 en LUBLINK WEDDIK, Dl. I, bl. 103 gevolgd. De laatstgenoemde echter heeft eene kleine onnaauwkeurigheid begaan, als hij het onweder, dat LUTHER ter aarde wierp, *in het gaan naar zijne ouders* doet plaats hebben. Dat dit eerst op de terugreize is geschied, blijkt onder anderen uit eenen brief van RUBIANUS, een van LUTHERS vrienden, als hij aan dezen schrijft: »De Goddelijke Voorzienigheid had het oog op hetgeen gij eenmaal moest worden, toen U, *van uwe ouders terugkeerende,* het vuur des Hemels, als een' anderen PAULUS, ter aarde deed storten."

Bl 168. (6) VIRGILIUS *en* PLAUTUS. De keus dezer boeken, vooral van den Blijspeldichter, op den oogenblik, waarop LUTHER pas de wereld heeft afgezworen en in een klooster gaat, moet ons vrij grillig en zonderling voorkomen, en toch is zij in onzen Hervormer zeer karakteristiek. Zij teekent ons geheel den man, in wiens Schriften ernst en luim gestadig zich afwisselen; maar bij wien de scherts zich doorgaans in hoogen ernst oplost, waaruit de ware *humor* geboren wordt. HAGENBACH a. a. O. Th. I. s. 101. over het onderscheid tusschen *Protestantisme* en *Katholicisme* sprekende, maakt de treffende opmerking: Darin scheint mir eben der Unterschied zwischen dem *Katholicismus* und *Protestantismus* in dieser hinsicht zu bestehen, dasz in dem ersten Scherz und Ernst einen grellen Contrast bilden, während in den letztern beide in jener Gemuthsstimmung sich vereinigen, die wir passend den *Humor* nennen, und der gerade in der Person LUTHERS

so ganz eigenthümlich und herrlich uns entgegentritt, während hingegen eine gewisse sinnliche Jovialiteit mehr im Katholicismus wurzelt."

Bl. 69. (7) LUTHERS *Kloostergelofte.* »Mijne gelofte (zóó schreef LUTHER zestien jaren later, toen hij aan zijnen vader zijn werk *over de geestelijken en kloostergeloften* toezond) rustte op nietige menschelijke leeringen, door valschheid gebouwd en niet door God geboden." Zóó mogt LUTHER later oordeelen. Dit magtigt ons echter nog in geenen deele, om den stap dien hij deed, als wij ons geheel op zijn standpunt en in den geest des tijds verplaatsen, zóó gestreng en onbepaald te veroordeelen, als b. v. de Heer VAN HEYNINGEN doet, die van alle Protestantsche Schrijvers, welke ik heb kunnen raadplegen, LUTHER met de minste verschooning behandelt, als hij zegt: »Zijn eerste overgang tot de Godgeleerdheid, of liever tot den Monnikenstand, was eene vrucht van dweeperij en niet van verlichten Godsdienstijver." Men zie zijne *Tafereelen uit de Geschiedenis der Christelijke Kerk*, 5de afl. bl. 263.

Bl. 69. (8) *Gelijk* SAULUS — *om daarna* PAULUS *te worden.* »Wie einst PAULUS von sich sagen könnte, er sei der eifrigste Jude, der eifrigste Verfechter des Gesetzes gewesen, aber durch die Gnade Gottes sei er dem Gesetze abgestorben, durch das Gesetz, so konnte auch LUTHER von sich bezeugen, dasz er in der That ein guter Katholik und Mönch aus Ueberzeugung gewesen sei, bis ihm Gott habe die Schuppen von den Augen fallen lassen." HAGENBACH a. a. O. Th. I. s. 191.

Bl. 70. (9) *Een door vasten en waken vermagerd gelaat.* Men is gewoon zich den Hervormer, volgens zijn welbekend, altijd gelijkend afbeeldsel, met een welgevuld en gevleeschd gelaat voor te stellen. Dit is ook, wat zijnen lateren leeftijd betreft, historisch; maar zeer onjuist, als men hem reeds op den rijksdag te *Worms*, of nog vroeger, als zoodanig doet voorkomen. Het is bekend, dat Keizer KAREL V, wegens het vervallen en ingezonken gelaat van den Monnik, een' geringen dunk van hem koesterde. LUTHER noemt zich zelven: »Miserrimus tunc fraterculus, cadaveri similior quam homini." Zijn gelaat, zoo als dit bij VON SECKENDORFF en SLEYDANUS staat afgebeeld, draagt ook geenszins de kenmerken der welvarendheid. Een nieuw portret, naar eene schilderij van HOLBEIN, in de Koninklijke verza-

meling te *Windsor* berustende, dat van de gewone afbeeldsels eenigermate verschilt, is door NEUDECKER vóór zijne Geschiedenis der Duitsche Hervorming geplaatst.

Bl. 71. (10) LUTHER *hield ze alle even gestreng.* Zie zijn schrijven aan Hertog GEORGE *van Saksen,* in zijne Werken, Tom. XXI. p. 21. Lips. De vernederende diensten, welke hij in het klooster te verrigten had, worden, gelijk wij ze hebben opgegeven, door SELNECCER in zijne lijkrede vermeld. Zijne gesprekken met VON STAUPITZ zijn, naar LUTHERS eigene woorden, het uitvoerigst medegedeeld door MERLE D'AUBIGNÉ, t. a. pl. p. 179—183. De toespraak van den hoogbejaarden Monnik aan LUTHERS krankbed vindt men bij MELANCHTHON, t. a. pl. bl. 7, ed. HEUM.

Bl. 71. (11) PETRUS DAMIANI. Deze Monnik leefde in de elfde eeuw en stierf als Abt van het klooster *Santa Croce d'Avellano.* Hij bragt het in de zelfpijniging zóó ver, dat hij naauwkeurig berekend had, hoe vele geeselslagen hij zichzelven, onder het uitspreken van éénen boetpsalm, kon toebrengen. Hij behoorde, in weêrwil van zijne gestrenge en wilde geestdrijverij, tot de zoetvloeijendste Dichters van zijnen tijd.

Bl. 73. (12) AUGUSTINUS *en de Bijbel.* Over den invloed, dien het stelsel van AUGUSTINUS op LUTHERS godsdienstige denkwijze geoefend heeft, leze men LUBLINK WEDDIK, t. a. pl. bl. 79 en 83. Dat die invloed op den grooten Hervormer onmiskenbaar is, en aan zijne beschouwingswijze iets *eenzijdigs* gegeven heeft, zal geen gematigd en onpartijdig Protestant tegen over den R. Katholiek ontkennen. Men is nogtans aan LUTHER de getuigenis schuldig, dat hij ook den moed gehad heeft van den beroemden Kerkvader te verschillen, omdat hij niet den Bijbel uit AUGUSTINUS zocht te verklaren, maar AUGUSTINUS, met de H. Schriften naast zich, gelezen heeft.

Bl. 73. (13) *Hij begaf zich tot de beoefening der Grieksche en Hebreeuwsche talen.* LUTHER bediende zich bij deze letteroefeningen (waarin hij door eenen Kloosterbroeder, JOHANN LANGE, later een zijner meest vertrouwde vrienden, werd voortgeholpen) van een Hebreeuwsch *vocabularium* van REUCHLIN, dat pas in het licht verschenen was, en van de Aanteekeningen van NICOLAAS DE LYRA (gest. 1340). Men kent het Leonijnsche versje, dat kort na de Hervorming

in omloop kwam: *Si* LYRA *non lyrasset,* LUTHERUS *non saltasset.* (Indien LYRA niet op de lier gespeeld had, LUTHER zou nimmer gedanst hebben).

Bl. 75. (14) *De regtvaardige zal door het geloof leven.* Zie VON SECKENDORFF, t. a. pl. bl. 27. Het zegt niet veel tot verandering van den zin, dat men hier eigenlijk lezen moet: *de regtvaardige uit het geloof zal leven:* daar *de regtvaardiging uit* of *door het geloof* alzoo evenzeer in deze woorden begrepen is.

Bl. 76. (15) MACHIAVELLI. *Over de eerste decade van* TITUS LIVIUS, c. 12.

Bl. 76. (16) *Om een geschil, dat onder de Augustijners gerezen was, te beslechten.* De aard van dit geschil en de aanleiding tot deze reis wordt verschillend opgegeven. MELANCHTHON zegt alleen: *propter monachorum controversias,* en aan deze algemeene uitdrukking hebben wij ons gehouden. De voornaamste bijzonderheden, deze reis betreffende, vindt men in LUTHERS *Tischreden* en geschrift: *von der Winkelmessen;* MATTH. DRESSAU, *Hist. Luth.;* LINGK, *Reisegeschichte von* LUTHER, s. 21 fg. VON SECKENDORFF, t. a. pl.

Bl. 78. (17) *Zóó vast geloofde ik.* LUTHER, *over den* 117[den] *Psalm*, Opp. Vol. VI.

Bl. 80. (18) *De beruchte Pausin* JOHANNA. Wij hadden eerst de *gewaande* Pausin JOHANNA geschreven; maar geen gematigd Katholiek, die onbevooroordeeld de Verhandeling van den Hoogl. KIST gelezen heeft (*Nederl. Archief* Dl III. bl. 1—112), kan er, even als vroeger, volkomen gerust op zijn, dat dit verhaal geheel tot het rijk der fabelen behoort. Voor het minst is door den Hooggel. Schrijver bewezen, dat er, indien men deze Pausin wegdenkt, eene zonderlinge *lacuna* in de Geschiedenis ontstaat, en dat er door Roomschgezinde Schrijvers veelsoortige *machinatien* zijn aangewend, om dit voorval te gereeder voor eene fabel te kunnen verklaren. Deze Verhandeling van den Hoogl. KIST, heeft een tegenschrift van den Hoog-Eerw. Heer J. H. WENSING, Prof. aan het R. K. *Seminarium* te *Warmond* uitgelokt, hetwelk wederom door den eerstgenoemden Hoogl. is beantwoord.

Bl. 82. (19) *Ik* Dr. MARTINUS LUTHER. — Zie LUBLINK WEDDIK, t. a. pl. Dl. I, bl. 119. LUTHERS doctorale eed luidde: » Juro me veritatem

Euangelicam contra omnes errores viriliter defensurum." Hij werd daarom *Doctor Publicus* geheeten *et non sententiarius* (MELANCHTHON). De Heer LUBLINK WEDDIK, t a. pl. bl. 120, meent aan LUTHERS vijanden te moeten toegeven, dat hij dien eed gebroken heeft, omdat hij leeringen, die door de Kerk als Euangeliewaarheid geijkt waren geworden, verworpen en bestreden heeft. Men kan hiertegen aanmerken, dat LUTHER door zijnen eed zelven gebonden was, om de kerkleer aan het gezag der H. Schrift ondergeschikt te rekenen, zoodra die kerkleer naar zijne overtuiging in de rij der menschelijke dwalingen terug trad. Hoe men nogtans ook hierover moge oordeelen, zeker is het, dat LUTHERS geweten hem nimmer deswege aangeklaagd en beschuldigd heeft; dat hij veeleer (gelijk uit de in den tekst aangehaalde woorden ten duidelijkste blijkt) in dien eed en zijne doctorale waardigheid (welke hem als het ware was opgedrongen) den geschreven lastbrief des Hemels zag, die hem aanmoedigde, om, zonder omtezien, voort te gaan langs het spoor, dat hij had ingeslagen.

Bl. 83. (20) *Eene begaafde Schrijfster.* Mej. A. L. G. TOUSSAINT in haren bekenden Roman: *Het huis Lauernesse*, waarvan wij meermalen wegens de juiste teekening en beoordeeling van Historische karakters en zaken, tot het tijdperk der Hervorming behoorende, met hoogen lof in dit werk zullen gewagen. Dl. I. bl. 203. (Tweede druk).

Bl. 83. (21) *Een onzer Nederlandsche Dichters.* Mr. Is. DA COSTA, in zijn boven aangehaald Dichtstuk: *Vijfentwintig jaren.*

TWEEDE HOOFDSTUK.

Bl. 86. (1) LUTHERS *bedoelingen bij den aanvang van den strijd.* LUTHER stond in lateren leeftijd er zelf verbaasd over, dat hij eenen strijd, die zulke wijduitgestrekte gevolgen had en zóó verre om zich greep, had kunnen en durven aanvangen. Hij geeft duidelijk te kennen, dat hij die gevolgen geenszins voorzien had, en onverhoeds als tegen zijnen wil daartoe was genoopt geworden. »Casu enim (dus schrijft hij in de Latijnsche *praefatie* tot zijne Werken), non voluntate nec studio, in has turbas incidi. Deum ipsum testor!" Dit wederlegt genoegzaam de beschuldiging, dat LUTHER het op eene scheuring der Kerk van den beginne zou hebben toegelegd.

Bl. 86. (2) TETZEL. LUTHER verhaalt in zijn geschrift: *wider Hans Wurst*, dat TETZEL, dien hij *ein grosser Clamant* noemt, eenmaal door Keizer MAXIMILIAAN was veroordeeld om verdronken te worden, (» kannst wohl denken" voegt hij er snedig bij » umb seiner groszen Tugend willen"), maar, op voorspraak van den Hertog FREDERIK, het leven er had afgebragt. TETZEL loochende geenszins de waarheid van dit feit. Men vindt eene uitvoerige aanteekening over TETZEL in het aangehaalde werk van den Heer LUBLINK WEDDIK, Dl. I, bl. 181 en in GIESELER, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bd. II, Abth. 4, § 147, not. 2, en Bd. III, Abth. 1, § 1, not. 9, waar onderscheidene geschriften over TETZEL worden aangehaald.

Bl. 88. (3) LEO X. » Wij hebben thans" schrijft LUTHER in zijne *resolutiones* » een' zeer goeden Paus aan LEO X, wiens regtschapenheid en geleerdheid hem bij alle weldenkenden doen bemind zijn. Maar wat kan die allerliefste man (ille suavissimus homo) alleen, in eene zóó groote verwarring van zaken, uitrigten? Hij verdiende buiten twijfel in betere tijden te regeren, of dat de tijden onder zijne regering beter waren." Hetzelfde blijkt uit de brieven, die LUTHER aan LEO rigtte, waarvan wij later zullen gewagen, waarin hij hem onder anderen hij *Daniël in den Leeuwénkuil* vergelijkt. ERASMUS dreef, op den toon des geleerden hovelings sprekende, zijne lofspraak veel verder; hij noemt LEO, *numen quoddam coeleste*, en past op hem de woorden der *Openbaring* toe: *Vicit Leo e tribu Judae*. In deze overdrevene lofspraak lagen echter voor LEO fijne wenken opgesloten, naar welken roem hij als kerkelijk Opperhoofd te streven had. Men verg. SCHRÖCKH, *Kirchengesch. seit der Reform.*, Th. I. s. 79 en 148.

Bl. 89. (4) *Zijne liefde tot de Schoone Kunsten en letteren* enz. Eene vrij aanzienlijke som, welke hem uit *Duitschland* werd overgemaakt, als de prijs, waarvoor een aantal zielen uit het Vagevuur waren verlost geworden, werd door hem besteed, om zijne boekerij met een kostbaar Handschrift van TITUS LIVIUS te verrijken. MERLE D'AUBIGNÉ, t. a. pl. T. I. p. 292.

Bl. 90. (5) *Twist tusschen de Augustijners en Dominikanen.* De Heer MERLE D'AUBIGNÉ, T. I. p. 299. zegt min naauwkeurig, dat deze beschuldiging door LUTHERS vijanden eerst na zijnen dood zou verzonnen zijn. Het lag in den aard der zaak, dat de tegenstrevers des Hervormers, wier belang het was, verkeerde oogmerken te vermoe-

den, in de bekende ijverzucht der bedel-orden tegen elkander, eene der drijfveren zochten, welke LUTHER tot dezen stap mogten bewogen hebben. De eerste, die deze beschuldiging uitte, was de beruchte HIËRONYMUS EMSER, die daartoe een gezegde van LUTHER op het *Leipziger Dispuut* verdraaide (1519). ALPHONSUS VALDESIUS sprak in een' zijner brieven aan PETRUS MARTYR (van 31 Aug. 1520) hetzelfde vermoeden uit, maar was nog voorzigtig genoeg om er het *misschien* bij te voegen. Lomper valt JOH. FABER (1528) LUTHER aan, met het verwijt, dat hij zijne *Theses* had uitgegeven: » Als du nit zu Commissari in der Indulgenz angenomen warest." Maar eerst na LUTHERS dood trad COCHLAEUS (1549) met de logen te voorschijn, dat de Keurvorst ALBRECHT eerst de *Augustijners* als aflaatpredikers had willen gebruiken. Dit wordt echter door de overeenstemmende getuigenis van PALLAVICINI, *Hist. Conc. Trident.* L. I. c. 3. en van MYCONIUS, *Reformationsgeschichte*, s. 16, weêrsproken. Er is zweem noch spoor in de Geschiedenis voorhanden, dat men in dit jaar 1517 van eene bestaande gewoonte zij afgeweken, om den *Augustijners* de prediking van den Aflaat op te dragen; maar wel is het geschiedkundig zeker, dat de *Dominikanen*, met TETZEL aan het hoofd, reeds met den aanvang der zestiende eeuw, toen de Jubel-aflaat werd aangekondigd, met eenen gewenschten uitslag die rol hadden vervuld. LAURENTIUS SURIUS daarentegen, een der hevigste vijanden van LUTHER, was zóó edelmoedig of regtvaardig van te erkennen, dat LUTHER niets anders dan de opheffing van een misbruik bedoeld had, hetwelk door alle weldenkenden niet weinig verfoeid werd (Zie GIESELER, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Bd. III. abth. 1. §. I. not. 17). Wij zouden dan ook deze beschuldiging geheel met stilzwijgen zijn voorbijgegaan, indien niet mannen als CAPEFIGUE en anderen dit gevoelen op nieuw in bescherming genomen hadden; indien dezelfde opgeraapte of uit de lucht gegrepene beschuldiging niet nog onlangs door één der meest gezochte Fransche Schrijvers op een toon der verzekerdheid ware voorgedragen, welke naauwelijks tegenspraak of twijfeling duldt. Wij bedoelen het werkje van M. LEON GOZLAN: *Un moine méconnu, Bruxelles*, 1842, dat in een schitterenden stijl is geschreven, maar van historische onnaauwkeurigheden krielt. Hij noemt den strijd over den Aflaathandel: » une ridicule querelle de Besace, visiblement soulevée par la partie financière et non par l'Esprit Theologique des Indul-

gences. Sans être un flambeau de l'Eglise, on sentait, que la *préférence inusitée*, accordée cette année 1517 aux Dominicains sur les Augustins, était le sujet et le fond de cette pauvre dispute." — En aan het einde van het werkje lezen wij: »lorsque le remède au mal était encore possible, si l'on eût fait *Cardinal* ce terrible Moine, le pouvoir politique et le pouvoir religieux n'eussent pas perdu la plus large moitié de leur couronne."

Wanneer wij van onze zijde toegeven, dat TETZEL en LUTHER elkander als *Augustijner* en *Dominikaan* met een te ongunstiger oog zullen beschouwd hebben, en dat vele *Augustijner*-Monniken in *Duitschland* en de *Nederlanden* zich aan de zijde van LUTHER schaarden, omdat zij in hem en zijne zaak eene verheerlijking van hun Patroon en hunne orde vonden, dan meenen wij der waarheid getrouw te zijn gebleven en alles te hebben toegegeven, wat de onpartijdigheid des geschiedschrijvers eischt. Wij willen evenmin beweren, dat LUTHER, hoewel hij uit pligtgevoel handelde, geheel van menschelijke eer- en roemzucht is vrij geweest. Dat hij, even als alle groote mannen, die door de sterkte van hunnen geest hunnen tijd beheerschten, zichzelven gevoeld heeft, blijkt genoeg uit den toon zijner strijdschriften. Maar hoe weinig toonen zij in het gemoed des Hervormers te zijn doorgedrongen, of den voorgaanden strijd van zijn inwendig leven te kennen; welk een' geringen dunk boezemen zij ons van hunne eigene liefde tot de waarheid en Christelijke gevoelens in; met welk een oppervlakkig oog moeten zij de Geschiedenis beschouwen, die nog durven beweren, dat een man als LUTHER zich zou hebben laten te vrede stellen, of dat het geheele werk der Hervorming, 't welk de rijpgewordene vrucht van vroegere eeuwen was en zóó zigtbaar onder de voogdijschap der Voorzienigheid stond, geheel in duigen zou zijn gestort, »zoo men den eerzuchtigen Monnik een' bisschopsmantel of kardinaalshoed had te huis gestuurd." Wij vreezen dan ook geenszins, dat deze beschuldiging den Protestant in zijn geloof zal schokken, of aan de deugdelijkheid en zuiverheid der beginselen zal doen twijfelen, waarvan de Hervorming is uitgegaan.

Bl. 91. (6) *Beter was voor de Pauselijke Commissarissen gezorgd.* VON MILTITZ bewees later aan TETZEL, met overlegging der rekeningen, dat hij elke maand 130 gulden voor zichzelven en 10 gulden voor zijne bedienden had getrokken; een wagen met drie paarden tot zijne

beschikking en geheelen vrijdom van reisonkosten en leeftogt gehad had, » niets daaronder gerekend (voegde deze Pauselijke afgevaardigde, aan PFEFFINGER schrijvende, daarbij) van hetgeen hij daarenboven gestolen heeft" (NEUDECKER s. 244.). Zie verder HAGENBACH I. s. 200. Bij LEON GOZLAN, *Un moine méconnu,* vindt men eene schitterende beschrijving van de reize en den optogt van ARCIMBOLD, een anderen Pauselijken Commissaris, wien in een ander gedeelte van het Noordelijk Europa het venten van de aflaatkraam was opgedragen. In de Geschiedenis der Hervorming in *Denemarken* zullen wij hem nader leeren kennen.

Bl. 92. (7) *Zoo ras het geld in de kist klonk.* Vandaar het bekende rijmpje:

Wenn nur das geld im kasten klingt,
Die seele gleich gen Himmel springt.

Een' weêrslag op TETZELS predicatie en zijne: *Instruction wie die Prediger den Ablasz anpreisen sollen,* vindt men in de 27ste, 33ste, 35ste, 75ste, 77ste en 79ste *theses* van LUTHER.

Bl. 9'. (8) *Zondentaxen.* De onderscheidene zonden hadden haar' vastbepaalden prijs. *Polygamie* en *ontucht* kostten 6 dukaten; *kerkroof* en *meineed* 9; *moord* 8; *tooverij* 2. Wij laten hier nog het formulier van eenen aflaatbrief volgen, gelijk door TETZEL en de zijnen werd afgegeven:

» Onze Heer JEZUS CHRISTUS erbarme zich over U! Ik echter spreek U vrij, op het gezag en de magt van den Heere CHRISTUS, van de zalige Apostelen PETRUS en PAULUS en van onzen Heer den Paus, welk gezag mij verleend is, van al uwe zonden, die gij ooit bedreven hebt, hoe groot dezelve ook zijn mogen, ook dan wanneer zij aan den Pauselijken Stoel geheel waren voorbehouden, zooverre de sleutels der Kerk reiken, en ontsla U met een' volkomen aflaat van alle straffen, welke gij in het vagevuur zoudet moeten verduren, en stel U weder in het bezit van de Heilige Sacramenten der Kerk en in de gemeenschap der geloovigen, zooals ook in den toestand der onschuld en reinheid, waarin gij tijdens uwen doop geweest zijt; in die mate, dat bij uwen dood de poorten van alle straffen voor U gesloten en de deuren van het Paradijs voor U geopend zullen zijn. Zoo lang gij leeft zal deze Aflaat zijne volle kracht behouden, tot aan uwen jongsten snik.

In den naam des Vaders, des Zoons en des Heiligen Geestes."

Te vinden in de *Instructio Summaria* voor de Aflaatpredikers van den Aartsbisschop van *Maintz*.

Bl. 95. (9) LUTHERS *Protestatie*. Volgens NEUDECKER, S. 174, wijkt de Hoogduitsche tekst, gelijk men dien doorgaans vindt aangehaald, aanmerkelijk van den Latijnschen af. Wij hebben het oorspronkelijke, gelijk het door hem is vertaald geworden, gevolgd.

Bl. 96. (10) *De 95 stellingen*. Deze theses zijn in haar geheel te vinden in LÖSCHERS *Reformations Acten*, I. 438. In het Latijn bij GERDES, *Hist. Ref.* P. I. *Monum.* p. 116 sq.; in het Hoogduitsch bij NEUDECKER a. a. O. s. 165—174, die den Hoogduitschen met den Latijnschen tekst naauwkeurig vergeleken heeft; in het Hollandsch bij V. HAMELSVELD *Algem. Kerkgesch.* Dl. XX. bl. 44 vg., alsmede achter het onlangs verschenen Werkje: *De Kerkhervorming het werk van God, in vier Leerred. van* REINHARD, uitgegeven bij SEPP en Zn. te Amsterdam.

Bl. 97. (11) LUTHER *twijfelde niet, of hij zou in dezen strijd den Paus zelven — op zijne zijde hebben*. »In iis certus mihi videbar, me habiturum patronum Papam" (LUTH. praefat). In hetzelfde geschrift legt hij deze merkwaardige verklaring aangaande zichzelven af: »Sciat (lector) me fuisse aliquando monachum et Papistam insanissimum, cum istam caussam aggressus sum, ita ebrium, imo submersum in dogmatibus Papae, ut paratissimus fuerim omnes, si potuissem occidere, aut occidentibus coöperari et consentire, qui Papae vel unâ syllabâ obedientiam detrectarent."

Bl. 97. (12) MYCONIUS, *Hist. Ref.* p. 23. Over den verschillenden indruk door LUTHERS theses te weeg gebragt, vergelijke men vooral MERLE D'AUBIGNÉ Dl. I. bl. 376 vg. (Nederd. Vert.) en de daar aangehaalde Schrijvers.

Bl. 100. (13) *Theses van* TETZEL. In haar geheel te lezen bij LÖSCHER, l. c. I. p. 504 sq. 517; de voornaamste in het Hoogduitsch bij NEUDECKER, s. 181. fg.; in het Latijn bij GIESELER, *s.* 30. fg. *not.*

Bl. 101. (14) ERASMUS *over* PRIËRIAS. *Erasmus ad Albertum Pium*, bij V. D. HARDT *Hist. Lit Ref.* I. p. 179. De bedoelde stelling door PRIËRIAS geuit, luidt in het oorspronkelijke: »Indulgentiae auctoritate Scripturae nobis non innotuere, sed auctoritate Ecclesiae

Romanae *Romanorumque Pontificum, quae major est.*" Cf. LÖSCHER, II. p. 31.

Bl. 102. (15) LUTHER *aan* HOOGSTRATEN. Dit antwoord van LUTHER aan PRIËRIAS en HOOGSTRATEN leest men bij LUBLINK WEDDIK, Dl. I. bl. 196 en 198.

Bl. 102. (16) *Strijdschriften.* Wie over de Polemiek dier dagen en den heftigen toon dezer strijdschriften een allezins bezadigd en onpartijdig oordeel wil geveld zien, leze HAGENBACH, Th. I. s. 203. fg.

Bl. 103. (17) *Daarin staat* LUTHER — *boven zijne tegenstanders.* LUTHER zegt in *praef. Opp.* van zichzelven en zijne vijanden: »Non eram ita glacies et frigus ipsum in defendendo papatu, sicut fuit Eccius et sui similes, qui mihi verius propter ventrem suam Papam defendere videbantur, quam quod serio rem agerent. *Ego serio rem agebam, ut qui diem extremum horribiliter timui, et tamen salvus fieri ex intimis medullis cupiebam.*"

Bl. 103. (18) *Obelisci van* ECK. Te vinden bij LÖSCHER, T. II. p. 335 sqq. De merkwaardigste zijn overgenomen door NEUDECKER, s. 192. *in notâ.*

Bl. 104. (19) ECK's *verontschuldiging.* Zie GIESELER, s. 32 *not.* 20. Zijn brief aan CARLSTADT leest men bij NEUDECKER, s. 193.

Bl. 105. (20) LUTHER *aan* LEO X. Uitvoerige uittreksels uit dezen en den tweeden en derden brief van LUTHER aan LEO geeft SCHRÖCKH, *Christl. Kirchengesch. seit der Reformation*, Th. I. s. 146. fg. 172, 236 fg.

Bl. 106. (21) FREDERIK *de Wijze.* »Eâ FREDERICUS animi magnitudine erat et firmitate, ut in re, quae justa et honesta erat, a consilio semel recte capto, nullo modo dimoveri se pateretur, sed muri ahenei instar resisteret." SPALATIN bij SECKENDORFF, p. 42. Eene Levensschets van dezen Vorst staat in het *Muséum van beroemde Protestanten*, Dl. I. afd. I. bl. 247—300.

Bl. 108. (22) *Volmagt van* CAJETANUS. De inhoud der *Breve* van LEO aan CAJETANUS wordt medegedeeld door NEUDECKER, s. 227.

Bl. 108. (23) *Het verhoor van* LUTHER *bij* CAJETANUS wordt zeer naauwkeurig, tot in de geringste bijzonderheden, verhaald door MERLE D'AUBIGNÉ, Dl. I. bl. 512—552 (Nederd. Vert).

Bl. 108. (24) *Onder den Hemel.* Bij LEIPOLDT, *Gesch. der Chr. Kerk*, bl. 156 lezen wij: *Onder den Hemel of in den Hemel.* Zekerlijk wordt hierdoor het antwoord nog schooner en treffender; maar LUTHER (Praef. Opp.) heeft alleen: *sub coelo.*

Bl. 110. (25) *Verklaring van* CLEMENS VI. — Te vinden in de Extravagante *Unigenitus.* De zinsnede, waarover door LUTHER en den Kardinaal werd geredetwist, luidde woordelijk: » Quod CHRISTUS thesaurum hunc *acquisivit* Ecclesiae." » Bijaldien," zeide LUTHER » CHRISTUS dien schat *door zijne verdiensten verworven heeft*, dan kunnen die verdiensten onmogelijk de schat zelf zijn." Eene proeve, hoe de Hervormer, welk een aartsvijand hij van de Scholastieken zijn mogt, zich zeer wel, wanneer hij daartoe werd uitgedaagd, van hunne wapenen wist te bedienen!

Bl. 112. (26) LUTHERS *beroep op den Paus. A Papâ non bene informato ad melius informandum*, bij LÖSCHER, II. p. 484.

Bl. 114. (27) *De gouden roos.* « Het was de gewoonte, dat jaarlijks op den zondag *Laetare* eene *gouden roos* te *Rome* gewijd werd, en vervolgens, als een blijk van bijzondere gunst, aan een' der regerende Christenvorsten, die zich omtrent de Kerk hadden verdienstelijk gemaakt, werd aangeboden." LUBLINK WEDDIK, Dl. I. bl. 234. Welligt was dit gebruik in de Kerk overgegaan van de zoogenoemde *jeux floreaux*, waarin den Dichter, die in den wedstrijd overwinnaar bleef, eene gouden *bloem* in plaats van eerlaurier werd aangeboden.

Bl. 116. (28) *De kus van* JUDAS *den verrader.* DE WETTE, *Luth. Briefe*, I. 209. De onderhandelingen tusschen MILTITZ en LUTHER worden met groote uitvoerigheid verhaald door NEUDECKER, s. 239 fgg.

Bl. 116. (29) LUTHERS *ongelijkheid aan zichzelven.* De Roomschgezinde schrijvers hebben ten allen tijde veel gewigt aan deze beschuldiging gehecht. BOSSUET vooral heeft haar, in zijn bekend geschrift: *sur la variation des Eglises Protestantes*, Liv. I. p. 22 suiv. zeer sterk gedrukt. Eene gelijke strekking heeft het lasterschrift: *de Evangelische Weêrhaan.* LUTHER zelf zegt tot zijne Lezers: » Gij zult in mijne schriften vele en groote Artikelen vinden, welke ik den Paus demoedig heb ingeruimd, en die ik naderhand voor de grootste Godslasteringen en gruwelen gehouden en daarom veroordeeld heb, gelijk ik die nog daarvoor houde en veroordeele. Gij moet derhalve

deze dwaling, of, gelijk mijne vijanden het noemen, deze *tegenspraak*, aan den tijd en mijne onwetendheid toeschrijven."

Bl. 117. (30) CARLSTADT. PETRUS MOSELLANUS bij SECKENDORFF geeft ons geene zeer behagelijke teekening van zijn persoon. Hij beschrijft hem als van eene korte gedrongene gestalte, met eene onaangename stem, opvliegend van aard, en, wat getrouwheid van geheugen en scherpzinnigheid van oordeel betreft, veel minder dan LUTHER begaafd.

Bl. 119. (31) LUTHER *over de oppermagt der R. Kerk.* «Romanam Ecclesiam omnibus aliis esse superiorem probatur ex frigidissimis Romanorum Pontificum *decretis*, intra quadringentos annos natis, contra quae sunt Historiae approbatae mille et centum annorum, Textus Scripturae Divinae, et decretum Concilii Nicaeni omnium sacratissimi." De Theses van ECK, LUTHER en CARLSTADT, die onderling vergeleken zeer lezenswaardig zijn, vindt men in het Latijn bij LÖSCHER, III. p. 210 sq. 213, 289, in het Hoogduitsch bij NEUDECKER, s. 260 fg.

Bl. 121. (32) PETRUS MOSELLANUS. Het door hem gekozene onderwerp was: *De ratione disputandi, praesertim in re Theologicâ*, d. i. over de regte wijze van redetwisten, bovenal over Godgeleerde onderwerpen.

Bl. 121. (33) *Veni Sancte Spiritus.* Volgens het meest aangenomen gevoelen is dit beroemde kerklied opgesteld in de tiende eeuw door ROBERT, Koning van *Frankrijk.*

Bl. 122. (34) *Het Leipziger dispuut.* Eene naauwkeurige en volledige beschrijving van dit beroemde dispuut is zamen te stellen uit de brieven van MELANCHTHON aan OECOLAMPADIUS, van ECK aan HOOGSTRATEN, van CELLARIUS aan CAPITO, van LUTHER aan SPALATIN, en uit de Latijnsche *Acta*, ter plaatse opgeteekend, gezamenlijk opgenomen door LÖSCHER, III. 215 fg. 292 fg. Uittreksels zijn te vinden bij PALLAVICINI, SECKENDORFF, MERLE D'AUBIGNÉ, HAGENBACH, LUBLINK WEDDIK, NEUDECKER e. a.

Bl. 122. (35) ECK *won het van* CARLSTADT *in behendigheid van redetwisten.* Als eene proeve van ECK's spitsvindigheid in het disputeren diene het volgende: Hij beweerde, dat het goede werk in den

mensch wel *geheel* maar niet *geheellijk* door God werd gewrocht (quanquam *totum* opus Dei est, non tamen *totaliter* a Deo esse). PALLAVICINI, T. I. p. 58. Den Paus wilde hij genoemd hebben, *non Episcopum Universalem, sed Universalis Ecclesiae Episcopum.* (Zie bl. 123) LUTH. Opp. Lat. I. p. 246.

Bl. 125. (36) *Het gezag der Kerk.* Teregt beweert de Hoogl. KIST, in zijne doorwrochte Verhandeling *over de Christelijke Kerk op aarde,* I, bl. 225, dat dit onfeilbaar gezag der Kerk, hoewel reeds vroeger als leerstuk aanwezig, door de Hervorming op den voorgrond is geroepen geworden.

Bl. 125. (37) *Zóó bang als de duivel voor het kruis.* » Videtur fugere e facie scripturarum sicut Diabolus crucem." LUTH. Opp. I. 291.

Bl. 125. (38) *Beide partijen schreven zich de overwinning toe.* LUTH. *ad* SPALAT. » Eccius placet, triumphat et regnat, sed donec ediderimus nos nostra" (LÖSCHER, III. p. 236). In Augustus deed hij zijne *Resolutiones super propositionibus suis Lipsiae disputatis* verschijnen. Hierop volgde eene *Expurgatio* van ECK, waarop LUTHER weder in November antwoordde.

Bl. 126. (39) LUTHER *en de Hussiten.* Twee *Utraquistische* Geestelijken schreven hem brieven van gelukwensching, en moedigden hem aan tot volharding. LUTHER aan STAUPITZ, DE WETTE, I. 341. Dit bragt den heftigen strijd tusschen LUTHER en HIËRONYMUS EMSER te weeg, dien wij, als min belangrijk voor de Geschiedenis der Hervorming, met stilzwijgen zijn voorbijgegaan.

Bl. 127. (40) *Een onzer beroemdste Kerkgeschiedschrijvers.* GIESELER, s. 53. » Diese Disputation wurde die eigentliche Bildungsschule des Reformators."

Bl. 127. (41) *Tot hiertoe is alles slechts spel geweest.* » Saepius dixi hucusque lusum esse a me; nunc tandem seria in Romanum Pontificem et arrogantiam Romanam agentur." DE WETTE, I. p. 230.

Bl. 127. (42) *De Paus, de Antichrist.* » In aurem tibi loquor, nescio an Papa sit *Antichristus* ipse vel Apostolus ejus; adeo misere corrumpitur et crucifigitur CHRISTUS i. e. veritas ab eo in decretis." Ibid. p. 236.

Bl. 128. (43) *Luth. de captivitate Babylonicâ.* » Velim, nolim,

cogor in dies eruditior fieri; — ECCIUS et EMSERUS de primatu Papae me erudire coeperunt, atque hîc etiam, ne hominibus tam doctis ingratus sim, confiteor me valde promovisse eorum operâ." Van den aflaat zegt hij: »Indulgentiae sunt Adulatorum Romanorum nequitiae." Van de Pauselijke oppermagt: »Scio nunc et certus sum Papatum esse regnum Babylonis et potentiam NIMROD robusti venatoris." Van het vagevuur: »hoc certum est neminem esse Haereticum, qui non credit esse purgatorium." Van de Sacramenten: »Principio neganda mihi sunt septem Sacramenta, et tantum tria pro tempore ponenda: baptismus, poenitentia, panis." Cf. GIESELER, I. 73. *not.* 61.

Bl. 130. (44) MELANCHTHONS *leven.* Cff. CAMERARIUS, *vita* MELANCHTHONIS. Ed. AUGUSTI; *Theol. Studien und Kritiken,* 1830. Heft. I. s. 119; F. GALLE, *Charakteristik Melanchthons als Theologen,* in het Nederduitsch omgewerkt en uitgegeven met eene voorrede van LUBLINK WEDDIK, onder den titel: *Het leven en karakter van Ph. Melanchthon*, *Amst.* 1842.

Bl. 132. (45) *Eene soort van Latijnsche Comédie.* Wij moeten hier een' kleinen misslag herstellen, dien wij bij MERLE D'AUBIGNÉ, LUBLINK WEDDIK en andere Schrijvers gevonden hebben. Velen doen het voorkomen, alsof de jeugdige MÉLANCHTHON zelf dit stuk vervaardigd had; maar CAMERARIUS, l. c. p. 44. noemt het uitdrukkelijk: »Scriptum ludicrum quoddam REUCHLINI, comoediae instar."

Bl. 132. (46) MELANCHTHON. Wij hebben de gewone spelling behouden, hoewel onze Hervormer zelf sedert 1534 MELANTHON schreef.

Bl. 133. (47) ERASMUS *oordeel over* MELANCHTHON. Cf. Comment. ER. in 1 Ep. *Pauli ad Thessal.* c. II. p. 655. »At, Deum immortalem! quam non spem de se praebet admodum adolescens ac paene puer MELANCHTHON!" cet.

Bl. 133. (48) *De Keulsche Duisterlingen.* Men vergelijke hier, wat wij over deze zaak in de Inleiding gezegd hebben, en omtrent het aandeel, dat MELANCHTHON hierin gehad heeft: CAMERARIUS, l. c. p. 51. bij MERLE D'AUBIGNÉ, t. a. pl. Tom. I. p. 108 suiv.

Bl. 133. (49) *Zijne Intreê-Oratie.* LUTHER *ad* SPALATIN. GALLE t. a. pl. bl. 83. Lezenswaardig is bij dezen Schrijver het geheele Hoofdst. *de betrekking tusschen* MELANCHTHON *en* LUTHER.

Bl. 136. (50) MELANCHTHON — *al te zachtmoedig geschilderd.* HASE (*Kirchengesch.* s. 358) zegt zeer juist van hem: »Sanft nur im vergeleiche mit jenem (LUTHER); sonst heftig und leicht gereizt." Gedurende zijn verblijf te *Regensburg* klaagde men over hem bij den Keizer wegens te groote heVigheid en hardheid. BUGENHAGEN schreef aan CRUCIGER: »PHILIPPUS is bij den Keizer beschuldigd, dat hij zich strenger betoont dan hem volgens de statuten betaamt." Zijn oordeel over de grieven der boeren en over den dood van SERVET zullen wij later vernemen.

Bl. 137. (51) *In vroegere dagen zijn* MELANCHTHONS *verdiensten — miskend.* GALLE, t. a. pl. bl. 128. verhaalt, ten bewijze hoe MELANCHTHON kort na zijnen dood bij de gestrengste *Luthersche* Godgeleerden meer en meer gehaat en veracht werd, het volgende: Toen HUTTER, het hoofd der Godgeleerde Faculteit te *Wittenberg* eens, in een openbaar *Dispuut*, op het gezag van MELANCHTHON werd gewezen, geraakte hij daarover in zulk eene woede, dat hij als razende diens beeldtenis van den wand rukte, en haar voor aller oogen met voeten vertrad.

137. (52) MELANCHTHONS *invloed op* LUTHER. — *Overwin u zelven enz.* Hij bediende zich daartoe van den schoonen regel des beroemden Latijnschen Dichters: *Vince animos iramque tuam, qui caetera vincis!* Zie GALLE, t. a. pl. bl. 130.

Bl. 139. (53) *Meer dan driehonderd Melanchthons.* Dit was het oordeel van J. F. MAYER, Hoogl. te *Wittenberg*, die (1695) eene Dissertatie schreef: *de nimiá lenitate Melanchthonis.*

139. (54) *Een geacht Schrijver.* De Eerw. LUBLINK WEDDIK, *Leven en bedrijf van Luther*, Dl. I. die de karakterteekening, welke CAMERARIUS aangaande MELANCHTHON geeft, grootendeels mededeelt, bl. 279 volg.

Bl. 140. (55) *Zijn eerste geschrift.* MELANCHTHONIS *contra* JO. ECKIUM *defensio.* Opp. T. I. Ed. BRETSCHNEIDER.

Bl. 141. (56) VON SCHAUMBURG. »Ich und hundert vom Adel, die ich (ob Gott will) aufbringen will." Zie GIESELER, s. 63. *not.* 59.

Bl. 141. (57) *Door* GÖTHE's *dichterlijk talent verheerlijkt.* In zijnen GÖTZ *von Berlichingen.* MELANCHTHON noemt VON SICKINGEN: »Equitum Germaniae rarum decus."

Bl. 142. (58) ULRICH VON HUTTEN. HERDER heeft in lateren tijd op nieuw de opmerkzaamheid op dezen zonderlingen man gevestigd. Zie zijne levensschets, onder anderen, in het *Museum van beroemde Protestanten*, Dl. I. afd. 1. bl. 213—246.

Bl. 142. (59.) *Deze schreef aan* LUTHER. Zie *Muséum van beroemde Protestanten*, t. a. pl. bl. 234. Opmerkelijk is het dat VON HUTTEN, nog vóórdat LUTHER tot deze overtuiging kwam, den Paus »den Antichrist" genoemd had.

Bl. 142. (60) *Antwoord van* LUTHER. LUTH. *ad* SPAL. (DE WETTE, I. p. 543). »Quid HUTTENUS petat vides. Nollem vi et caede pro Euangelio certari; ita scripsi ad hominem. *Verbo victus est mundus, verbo servata est Ecclesia, verbo etiam reparabitur.*"

Bl. 143. (61) *Geschrift aan den Duitschen Adel.* Belangrijke uittreksels van dit werk vindt men bij GIESELER, s. 63—73. *not.* 60., bij SCHRÖCKH, s. 216 fg., bij MERLE D'AUBIGNÉ, Dl. II. bl. 124—139. (Nederd. Vertaling). Het geheel wordt fiks gekarakteriseerd en de hoofdinhoud naauwkeurig opgegeven door HASE, s. 358 fg.

Bl. 144. (62) *De Pauselijke Bul. Exsurge Domine!* cet. te vinden bij REYNALDUS, ad. ann. 1520. N°. 51.

Bl. 146. (63) *Over de Christelijke vrijheid.* — LUTHER *de libertate Christianâ;* later in het *Hoogduitsch* omgewerkt en uitgegeven, onder den titel: *Sermon von der Freyheit eines Christenmenschen.* In de *Latijnsche* uitgave komt onder anderen aangaande de goede werken deze opmerkelijke zinsnede voor, welke alleen genoeg is om de beschuldiging te wederleggen, alsof LUTHER van goede werken afkeerig zoude geweest zijn, of daaraan slechts geringe waarde zou gehecht hebben: »Bona opera non faciunt bonum virum, sed bonus vir facit bona opera: ita ut semper oporteat ipsam substantiam seu personam esse bonam ante omnia opera bona, et opera bona sequi et provenire ex bona personâ." Zie GIESELER, a. a. O. s. 89. *not.* 70.

Bl. 146. (64) *Een Roomsch Katholiek Schrijver.* PALLAVICINI, *Hist. Conc. Trident.* I. c. 20.

Bl. 147. (65) *De Pauselijke Bul te laten zwemmen.* »Bulla est, in aquâ natet." LUTH. Epp. I. p. 520 MERLE D'AUBIGNÉ, Dl. II. bl. 183. (Nederd. Vert.)

Bl. 147. (66) ERASMUS *en de Keurvorst.* Volgens het verhaal van SPALATIN bij SECKENDORFF. De eerstgenoemde was bij dit belangrijk gesprek zelf tegenwoordig.

Bl. 148. (67) *Tegen de Bul van den Antichrist.* » Adversus execrabilem Antichristi Bullam." Zie GIESELER, s. 90. *not.* 71.

Bl. 149. (68) *In notarieelen vorm.* 17 Nov. 1520. LUTH. Opp. II. f. 257. bij MERLE D'AUBIGNÉ, Dl. II. bl. 19 (Nederd. Vert.).

Bl. 149. (69) *Clementinen en Extravaganten.* De *Verordeningen* of *Decretaal-brieven* van Paus CLEMENS V kregen, nadat zij in het Kanonieke regt waren ingelijfd, den naam van *Clementinen.* Bij de groote verzamelingen van *Decretalen* had men nog kleinere van enkele latere Pausen, en deze noemde men *Extravaganten.* Het *Corpus* van het latere Kerkregt behelsde niet alleen de verzameling van den geleerden Monnik GRATIAAN (12de Eeuw); maar daarop volgden de *Decretalen* van GREGORIUS IX en BONIFACIUS VIII; hierna de *Clementinen*, eindelijk de *Extravagantes* en *Extravagantes communes.* Zie verder *Exustionis Antichristianarum Decretalium Acta*, LUTH. Opp. II. f. 320.

Bl. 150. (70) *Ook Protestantsche Schrijvers.* Zóó PLANCK, *Entw. des Protest. Lehrbegr.* Th. I. s. 154; VAN HEYNINGEN, t. a. pl. bl. 266; PLAUM, *Lebensbeschreibung* LUTH. Th. I. s. 173. De Heer LUBLINK WEDDIK, (naar wiens belangrijke aanteek. bl. 80) wij verder onze Lezers verwijzen) velt over deze daad van LUTHER een zeer bescheiden en gematigd, maar toch afkeurend oordeel. » Ik voor mij" zegt hij » wenschte, dat deze 10de December niet in de levensgeschiedenis van den grooten, goeden man stonde." Wat tot hare verdediging gezegd kan worden zie men bij SCHRÖCKH, Th. I. s. 248. HASE, s. 361. noemt haar zeer karakteristiek » ein *Feuerzeichen* der unwiderruflichen Lossagung vom Papstthum;" HAGENBACH, s. 224. naar ons oordeel niet minder juist: » eine *Art von Ironie* auf das Römische Verfahren."

Bl. 150. (71) *Een van* LUTHERS *jongste Biographen.* LUBLINK WEDDIK, t. a. pl. Dl. II. bl. 36.

DERDE HOOFDSTUK.

Bl. 154. (1) LUTHER *en* KAREL V. De brief door LUTHER aan den Keizer geschreven, is in het Latijn te vinden bij DE WETTE, *Luthers Briefe* I. p. 392; in het Nederduitsch vertaald, medegedeeld door LUBLINK WEDDIK, t. a. pl. II. bl. 22 vg.

Bl. 154. (2) *De Rijksdag te Worms.* Over het gebeurde op den Rijksdag te *Worms* kan men raadplegen van de oudere Schrijvers (van de zijde der Protestanten), *Acta Rev. Patris* D. M. LUTHERI *coram S. Caesareâ Majestate, in Comitiis Principum Wormatiae,* T. II. *Jen.* f. 411. *Luthers Tischreden;* het berigt van twee ooggetuigen, LAZ. SPENGLER en SPALATIN; voorts SLEYDANUS en SECKENDORFF; (van de zijde der Roomschgezinden) COCHLAEUS, SARPI en PALLAVICINI; van de latere Schrijvers, behalve de meermalen aangehaalde werken van MERLE D'AUBIGNÉ, HAGENBACH, LUBLINK WEDDIK en NEUDECKER, de monographien van BOYE en ZIMMER: LUTHER *zu Worms.* Eene vrij naauwkeurige voorstelling van het gebeurde vonden wij ook in de *Mengelingen van het letterkundig Genootschap: Oefening kweekt kennis: Luther op den Rijksdag te Worms, van* L. R. BEYNEN.

Bl. 155. (3) LUTHER *aan* SPALATIN. Deze woorden zijn aangehaald door LUBLINK WEDDIK, bl. 38. Nog andere betuigingen van LUTHERS vrolijken geloofsmoed vindt men bij DE WETTE, I. s. 534, 548, 573.

Bl. 155. (4) *De Legaat* ALEANDER. Over dezen Pauselijken Afgezant, die zich door zijnen haat tegen de Duitschers berucht gemaakt heeft, kan worden gelezen: *Geschichte der Nunciatur* HIER. ALEANDERS *auf den Reichstage zu Worms,* in MUNTERS *Vermischte Beyträge zur K. Gesch.,* aangehaald door GIESELER, s. 91. *not.* 75. Belangrijke uittreksels uit de door hem gehoudene redevoering geeft MERLE D'AUBIGNÉ (volgens SECKENDORFF en PALLAVICINI) Tom. II. p. 242. De tegen *Rome* door Hertog GEORGE ingebragte grieven (in de Archieven van *Weimar* bewaard) vindt men bij denzelfden Schrijver, p. 251.

Bl. 155. (5) *Eene nieuwe Pauselijke Bulle.* De tweede Bul tegen LUTHER was den 3den Januarij des jaars 1521 verschenen. Zij begon met de woorden: » Decet Romanum Pontificem." Zie GERDESII *Hist. Ref.* T. II. *Monum.* p. 15. — Bij NEUDECKER a. a. O. s. 325 vindt men eene beschrijving van de spotgedichten en figuren van LUKAS

CRANACH, waarmede men in *Duitschland* ook deze tweede Bul belagchelijk zocht te maken.

Bl. 156. (6) *De Keizer aan* LUTHER. Deze brief droeg het voor den Ketter vereerende en vreemdluidende opschrift: Eerzame, lieve, aandachtige! (Honorabillis, dilecte, devote!) Op het adres stond: » aan den Eerzamen, onzen waarden en Godzaligen Doctor M. LUTHER, van de orde der Augustijners." Zekerlijk waren deze woorden niet door ALEANDER in de pen gegeven.

Bl. 156. (7) CHRISTUS *leeft* enz. » Verum CHRISTUS vivit et *Wormatiam* intrabimus invitis omnibus portis inferni et potestatibus aëris." DE WETTE, I. s. 586. De woorden door LUTHER bij het afscheid van MELANCHTHON gesproken, heb ik alleen bij HAGENBACH gevonden, s. 226.

Bl. 158. (8) *Het portret van* SAVONAROLA. HIERONYMUS SAVONAROLA, van wien wij reeds in de Inleiding tot dit Werk, als van een der moedigste bestrijders der Roomsche Hierarchie en van het wangedrag der Geestelijkheid met een woord gesproken hebben (in het jaar 1452 te *Ferrara* geboren), was Prior in een Dominikaner klooster te *Florence*. Hij onderscheidde zich door vroomheid en geleerdheid, door den ernst en de vrijmoedigheid zijner prediking, waarin hij de grofste misbruiken der Kerk bloot leî en aantastte, en zonder aanzien des persoons, zoo wel de ondeugden van den Paus (den eerloozen BORGIA, ALEXANDER VI), en zijne Kardinalen ontmaskerde, als het zedenbederf des volks bestrafte. Door het volk werd de gestrenge Boetprediker eerst als een Profeet geëerbiedigd; en de *Signoria* (stedelijke raad) van *Florence* waagde het, hem een geruimen tijd tegen *Rome* te beschermen; maar eindelijk werd hij met twee van zijne kloosterbroeders veroordeeld om verbrand te worden. Hij onderging den dood met de grootste gelatenheid; en het volk dat vroeger zijne woorden als eene Godspraak geëerbiedigd en voor zijne bedreigingen gesidderd had, danste nu rondom de vlammen onder het geroep van *leve Paus* BORGIA! Deze merkwaardige man en zijn noodlottig uiteinde is in onzen tijd op nieuw het voorwerp van historisch onderzoek geworden. Twee *Monographien* over SAVONAROLA zijn er voor eenige jaren in *Duitschland* uitgekomen, de eene van A. G. RUDELBACH, *Hamb*. 1835; de andere van F. K. MEYER, *Berlijn* 1836.

Bl. 159. (9) LUTHERS *intrede te Worms.* Een van LUTHERS oudste *Biographen* (M. ADAM.) verhaalt, dat onder de menigte, welke LUTHER binnen *Worms* te gemoet trok, ook de Hofnar van een der Hertogen *van Beijeren* zich bevond, die zich in een vreemd gewaad had uitgedost, en, een groot kruis voor zich uitdragende, op den klagenden toon, waarmede het *de profundis* bij zielmissen en begrafenissen wordt aangeheven, deze woorden hem toezong:

»Advenisti ô desiderabilis,
Quem exspectabamus in tenebris."

»Gij kwaamt zoo lang met smart verwacht
Te midden van den duistren nacht!"

Zij behelsden eene belangrijke waarheid, onder het kleed der scherts verborgen, maar tegelijk eene voorspelling van het lot, dat LUTHER bedreigde.

Bl. 160. (10) LUTHERS *gebed.* Onder de oude gedenkstukken, LUTHERS verschijning op den Rijksdag te *Worms* betreffende, vindt men ook een uitvoerig gebed, door hem op dezen altoos gedenkwaardigen dag in de eenzaamheid ontboezemd. De Heer MERLE D'AUBIGNÉ noemt het een van de schoonste oorkonden der Geschiedenis, en inderdaad! het ademt geheel den geest van den Hervormer; het bewijst hoe verre zijn moed van dweepzucht en dolle vermetelheid verwijderd was; maar wij hebben ons onthouden, dit stuk aan onze Lezers mede te deelen, omdat wij niet voor de echtheid durven instaan. De Heer MERLE D'AUBIGNÉ zelf weet van deszelfs oorsprong geene andere verklaring te geven, dan dat het vermoedelijk door den een' of ander van LUTHERS vrienden zal zijn aangehoord en opgeschreven. Men vindt dit gebed ook in het boven aangehaalde boekje van FIEDRICH CLEMENS, bl. 35 vg.

Bl. 161. (10*) JOH. VON ECK. Wel te onderscheiden van zijnen naamgenoot, den Hoogleeraar van *Ingolstadt*, dien wij vroeger in de Geschiedenis hebben ontmoet.

Bl. 166. (11) *Het Wormser Edict.* In dit beruchte *Wormser Edict,* te vinden bij BRANDT, *Hist. der Reformatie,* Dl. I. bl. 68 vv. wordt o. a. van LUTHER gezegd: »Ende omdat wy alle deszelfs (LUTHERS dwalingen niet en souden verhaelen (want sy sonder getal syn) soo

schynt dat den Persoon van den voorseiden MARTYN niet en is een mensch, maar een duivel onder de gedaante van een mensch, bedekt met den *habyte* van eenen religieus, om soo veele te beter ende te lichterlyker ter eeuwiger doodt ende verdoemenisse te brengen 't menschelyke geslachte; waarom de voorseide MARTYN te houden is voor een vreemdt lidt, verrot ende afgesneden uit den ligchame van de moeder der heilige kerken, als obstinaet, verhardt, schismatyk, bekend en openbaer ketter."

Bl. 166. (12) *Lasteringen — die men goedgevonden heeft te herhalen.* De Heer LUBLINK WEDDIK zegt, t. a. pl. bl. 226 naar waarheid, dat men een klein boekdeel vol zou kunnen schrijven, met de lasteringen, die men over LUTHER heeft uitgebraakt. Hij was een *Atheist, Epicurist, Antichrist,* een *Mahomedaan*, een *Ariaan*, een verachter der goede werken, een verdediger der *Polygamie*, een wellusteling. Algemeen bekend is het rijmpje, dat op LUTHERS naam doorgaat:

Wer nicht liebt Wein, Weib und Gesang,
Der bleibt ein Nar sein Leben lang.

Waaraan men, even als aan enkele andere gezegden, voorkomende in zijne *Tischreden*, maar al te gereedelijk een' voor 's mans karakter onteerenden zin heeft willen hechten. Het zedelijk karakter des Hervormers is op eene waardige wijze verdedigd door den Hoogl. B. R. DE GEER in zijne bekroonde Prijsverhandeling: *Over het zedelijk karakter der voornaamste Hervormers in de Zestiende Eeuw,* die toch met onpartijdigheid zoo wel zijne gebreken als zijne deugden heeft in het licht gesteld. Verg. bl. 37. volg.

Bl. 169. (13) *De Minnezangers uit het Zwabische Huis.* Deze wedstrijd werd op den *Wartburg* gehouden in het jaar 1207, waaraan WALTER VAN DE VOGELWEIDE, WOLFRAM VAN ESCHENBACH, HENDRIK VAN VELDECK en andere in dien tijd beroemde Dichters deel namen. Na de omwenteling van 1813 werd op den *Wartburg* door de Duitsche jongelingschap een feest ter eere van LUTHER en de pas verworvene vrijheid gevierd. Honderden van Studenten waren derwaarts gestroomd. De hooge opgewondenheid, welke hierbij in de gemoederen heerschte, legde den grond tot die gevaarlijke vereeniging, waarvan KOTSEBUE eenige jaren later het slagtoffer werd. Thans is het beneden-gebouw van

den *Wartburg* tot een Koffijhuis ingerigt. *Zie* LUBLINK WEDDIK t. a. pl. Dl. II. bl. 92.

Bl. 170. (14) Het verhaal van LUTHERS heimelijke opligting en wegvoering naar den *Wartburg* is door de nieuwere Geschiedschrijvers zamengesteld uit LUTHERS eigene Brieven, DE WETTE, II. 5; SPALATIN *Annales*, s. 50; MATTHESIUS *dritte Predigt*; PALLAVICINI, L. I. 122.

Bl. 172. (15) Over den indruk, door de tijding van LUTHERS verdwijning te weeg gebragt, zie men PALLAVICINI, L. I. c. 28. MUNTER *Beiträge zur Kirch. Gesch.* s. 100. NEUDECKER a. a. O. s. 343. F. GALLE, *Leven en karakter van* MELANCHTHON, bl. 89. Over ALBRECHT DURER leze men het door GIESELER, s. 95. *not.* 81 medegedeelde fragment uit MURR, *Journal zur Kunstgeschichte*, Th. VII. s. 88.

Bl. 174. (16) LUTHERS *aanvechtingen.* Men vergelijke hierover de menschkundige aanmerkingen van HAGENBACH, a. a. O. s. 234 fg. en LUBLINK WEDDIK, t. a. pl. II. bl. 96; vooral het door laatstgenoemden Schrijver medegedeelde uit POMERANI (BUGENHAGEN) en JUSTUS JONAE, *Historie von Luthers geistlichen und leiblichen Anfechtungen*, ald. bl. 168.

Bl. 175. (17) *De Aartsbisschop van Maints — hem op den demoedigsten toon antwoordde.* » Lieve Heer, Doctor," zóó luidt het in dit antwoord: » Ik heb uwen brief ontvangen en gelezen, en ik wil, als God wil, mij gedragen zoo als dat een vroom, een geestelijk en Christelijk Vorst betaamt, want door mij zelven vermag ik niets, alleen door Gods genade; ik ben een zondig en feilbaar mensch; broederlijke en Christelijke bestraffing kan ik wel verdragen, en ik hoop, dat de barmhartige God mij daartoe steeds sterken zal." LUBLINK WEDDIK, t. a. pl. bl. 105.

Bl. 175. (18) *De eerste Hervormingen te Wittenberg.* Men vergelijke hierover BRETSCHNEIDER, *Opp.* MEL. I. 456. sqq. De Heer C. H. VAN HERWERDEN (die de stellingen der *Augustijners* over de Mis in haar geheel heeft medegedeeld) levert tot kennis en beoordeeling dier eerste Hervormingen belangrijke bijdragen, in zijn boekje: *Het aandenken van Hendrik van Zutphen onder zijne Landgenooten vernieuwd, Gron.* 1840. bl. 66. vg.

Bl. 175. (19) BARTH. FELDKIRCHEN. Deze was nogtans niet de eerste Priester, die zich in het huwelijk begaf, gelijk men veelal

verkeerdelijk vindt opgegeven. Cf. J. G. KAPPII *Epistola* bij GIESELER, a. a. O. s. 98. *not.* 83.

Bl. 176. (20) *De eerste systematische ontwikkeling der geloofsleer van* MELANCHTHON. — *Loci communes rerum Theologicarum.* Drie uitgaven verschenen reeds in 1521, eene in Quarto en twee in Octavo. Zie GIESELER, a. a. O. s. 100. *not.* 84. GALLE, t. a. pl. bl. 20 vg. ERASMUS was zóó hoog met dit werk ingenomen, dat hij het schier eene plaats onder de heilige boeken waardig keurde.

Bl. 176. (21) LUTHERS *Bijbelvertaling.* De eerste uitgave des Nieuwen Testaments verscheen in September 1522 onder den titel: *Das Neue Testament, Deutsch.* in een kleinen folio-band bij MATTHIAS LÖSCHER. In 1523 volgde het eerste geschiedkundig gedeelte des Ouden Testaments (de Pentateuch); in 1524 de overige Historische Boeken, en het 3de deel, JOB, de Psalmen en schriften van SALOMO; in 1532 het 4de Dl. de Profeten des Ouden Verbonds bevattende. Zie LÜCKE, *Kurzgefaszte Gesch. der Luth. Bibelübersetzung.* LEIPOLDT verhaalt in zijne *Geschiedenis der Christelijke Kerk,* bl. 162: » dat er van deze Overzetting elken dag tienduizend (?) vellen gedrukt werden; dat in veertig jaren tijds eene enkele boekdrukkerij honderd-duizend exemplaren had afgeleverd; dat er drie scheepsladingen met Bijbels op eens van *Antwerpen* naar *Spanje* gingen; en dat, nog bij het leven van LUTHER, een Edelman van zijne reizen een' Duitschen Bijbel medebragt, dien hij in *Jeruzalem* gekocht had," doch hij zegt niet van waar hij deze bijzonderheden ontleend heeft. Men verg. voorts nog over de verdiensten van LUTHERS Bijbelvertaling, HAGENBACH, a. a. O. s. 236—250 en W. N. MUNTING, *Bijzonderheden uit de tijden der Hervorming,* Dl. I. bl. 150.

Bl. 176. (22) N. BEETS, *Leven en karakter van* J. H. VAN DER PALM, bl. 101.

Bl. 177. (23) *De Hoogduitsche Overzettingen vóór* LUTHER. De Roomsch-Katholieke Schrijvers van: *een woord over Kerk en Kerkhervorming* vinden het ongerijmd, dat men LUTHER den eersten vertaler des Bijbels genoemd heeft. Zij zien ten eenemale voorbij, dat de Protestanten, welke aan den onsterfelijken Hervormer dien eernaam geven, hierbij niet aan eene (dikwerf slordige en gebrekkige) overzetting der *Vulgata,* maar aan eene getrouwe vertolking van den

oorspronkelijken tekst willen gedacht hebben. Zij beweren verder, dat men in *Duitschland* een twaalftal verschillende vertalingen kan aanwijzen, die in een kort tijdsbestek nog vóór de Hervorming zijn uitgegeven. Wij hadden wel gewenscht, dat zij ons die twaalf vertalingen hadden aangewezen, en vergeleken hadden, wat COCHLAEUS zelf: *de actis et scriptis M. Lutheri* ad. a 1522. fol. 50*b*, van de onkunde der Roomsche Geestelijken en de bekendheid der Hervormde leeken met de Heilige Schrift, na LUTHERS Bijbelvertaling, getuigd heeft, waarvan wij slechts eene enkele zinsnede in den tekst hebben geplaatst. Maar al hebben deze vertalingen werkelijk bestaan, LUTHERS roem en verdienste wordt hierdoor niet in het geringste verdonkerd. Hij is het, die in *Duitschland* den eersten beslissenden schok door zijn voorbeeld heeft gegeven, hetwelk weldra ook in de *Nederlanden* in *Zweden*, in *Spanje* en *Italië* werd nagevolgd; en de Geschiedenis leert ons, hoe tegelijk met de overzetting des Bijbels in de volkstaal, de Hervorming in al die landen is doorgedrongen.

Bl. 178. (24) *Wapens, die nog worden gebezigd.* Ten bewijze strekke het laatste hoogst vijandig schrijven van den tegenwoordigen Paus GREGORIUS XVI, over Bijbelgenootschappen en Bijbelverspreiding. Men verg. over dit stuk den *Evangelischen Kerkbode* van 1844, N°. 26.

Bl. 178. (25) *Bijbelvertaling van* EMSER. Men zie hierover SCHRÖCKH, *Christl. Kirch. Gesch. seit der Reformation,* th. I. s 302 en NEUDECKER, a. a. O. s. 379.

Bl. 181. (26) *De Profeten van Zwickau.* Men verg. SPALATINS verhaal in SCHNEIDERS *Bibliothek der Kirchengesch.,* gedeeltelijk overgenomen door BRETSCHNEIDER, *Opp.* MEL. I. 533. s. HAST, *Geschichte der Wiedertäufer, Munst.* 1836. e. a. Schrijvers, aangehaald door GIESELER, a. a. O. s. 101. fgg. in de hoogstbelangrijke 87ste aant.

Bl. 182. (27) MELANCHTHONS *bezwaren over den Kinderdoop* vindt men bij NEUDECKER, s. 355. vermeld, die van de nieuwere Geschiedschrijvers, aangaande de bewegingen ten gevolge van de komst dier gewaande Profeten in *Wittenberg* ontstaan, het uitvoerigst en naauwkeurigst verslag geeft.

Bl. 182. (28) CARLSTADT. Men vindt deze bijzonderheid in de *fortges. Sammlung von alten und neuen Theol. Sachen,* 1731. s. 691.

aangehaald door GIESELER, s. 105. Het oordeel over CARLSTADT is ten allen tijde zeer verschillend geweest. Dat der Luthersche Godgeleerden is veelal te hard en ongunstig. Ook HAGENBACH, a. a. O. s. 31. beoordeelt hem zeer gestreng. Zóó ook MOSHEIM; maar men kan eene verdediging van CARLSTADT vinden in de aanteekeningen van MACLAINE, Dl. VII. bl. 55 v. waarop weder het onpartijdige oordeel wel iets vindt af te dingen. Men zie nog over CARLSTADT het belangrijke opstel van M. GOEBEL in de *Theol. Stud. und Krit.*, 1841. I. s. 188.

Bl. 183. (29) LUTHER *aan* MELANCHTHON, bij DE WETTE, II. 125.

Bl. 183. (30) *Een Hedendaagsch Geschiedschrijver.* Wij hebben hier de woorden van HASE gebezigd, a. a. O. s. 364. De brief van LUTHER aan den Keurvorst (DE WETTE II. 139), die in zijn geheel verdient gelezen te worden, is voor het grootste en belangrijkste gedeelte overgenomen door GIESELER, s. 107. *not.* 89.

Bl. 184. (31) *De Herberg te Jena.* Het oorspronkelijke zeer naïve verhaal is te vinden bij J. J. BERNET: JOH. KESLER, *Reformator zu St. Gallen*, en uitvoeriger medegedeeld door HAGENBACH Th. II. s. 37. flg.

Bl. 185. (32) *De Liefde mag niet met geweld te werk gaan.* Deze woorden zijn aangehaald door GOUDSCHAAL, *Gods leidingen met Maarten Luther*, bl. 51. HASE zegt van deze prediking van LUTHER (s. 364.) »Unsterbliche Worte der Christlichen Milde für des Geistes höchste Macht und Freiheit predichend, gewann er die Gemüther für die ruhige Entwickelung einer auf freie Ueberzeugung und auf den klaren Buchstaben der H. Schrift gegründeten Reformation."

Bl. 186. (33) *Het gesprek tusschen* LUTHER *en de Zwickauer Profeten* is opgeteekend door CAMERARIUS *vit.* MEL. §. 15. p. 77. *Ed.* AUGUSTI.

Bl. 187. (34) *De Kerkvisitatie — diepe onkunde en zedeloosheid der Geestelijken.* In het *Altenburgsche* waren onder honderd Priesters slechts *vier*, die, naar Roomsch gebruik, de mis lazen; een twintigtal was wegens volslagen onkunde geheel onbruikbaar; de meesten hielden bijzitten of waren aan dronkenschap overgegeven. Zie LUBLINK WEDDIK II. bl. 120.

Bl. 188. (35) Over LUTHERS *beide Katechismussen* en derzelver veelvuldige uitgaven en overzettingen, verg. men de aanteek. van LUBLINK

WEDDIK, t. a. pl. bl. 200, en over LUTHERS *verdiensten omtrent het schoolwezen* in het algemeen, MUNTING. t. a. pl. Hoofdst. VII.

Bl. 118. (36) *Een van* LUTHERS *Lofredenaars* — aangehaald maar niet genoemd door LUBLINK WEDDIK, II. bl. 121.

Bl. 189. (37) LUTHER *en* HENDRIK VIII. *Adsertio septem Sacramentorum adversus M. Lutherum*, met het antwoord van LUTHER, geplaatst in LUTHERS werken bij WALCH, Bd. XIX. s. 158. sqq. 295 sq. De Koning verwierf hierdoor den eernaam van *Defensor Fidei.*

Bl. 189. (38) LUTHER *geen dweeper.* De bekende Engelsche Geschiedschrijver HUME heeft vooral de beschuldiging van geestdrijverij tegen LUTHER en andere Hervormers ingebragt. Men kan haar bondig wederlegd vinden door MOSHEIM, *Kerkelijke gesch.*, Dl. VI. bl. 210—226.

VIERDE HOOFDSTUK.

Bl. 191. (1) ADRIAAN VI. Het karakter van dezen Kerkvorst is door de Schrijfster van het *Huis Lauernesse*, met piksche trekken geteekend, Dl. II. bl. 67 en volg. — Hij heeft niet enkel het diep bederf van Kerk en Geestelijkheid, maar ook de feilbaarheid des Pausen, zelfs in punten, die het geloof betreffen, met edelmoedige opregtheid en waarheidsliefde erkend: »Certum est" (schreef hij in zijn': *Comment. in librum quartum sententiarum*) »quod (Pontifex) possit errare in iis, quae tangunt fidem, haeresin per suam determinationem aut decretalem asserendo."

Bl. 192. (2) *Aan den Redder des Vaderlands.* Zie HAGENBACH, a. a. O. Th. II s, 47. en verg. VON RAUMER *Neuere Geschichte*, Th. I. s. 287.

Bl. 193. (3) *De Luthersche — eene gereinigde Katholieke Kerk.* Men verg. *De Godsdienstige eigenaardigheid der Luthersche en der Hervormde Kerk*, door MAX GOEBEL, met eene voorrede van C. H. VAN HERWERDEN, *Gron.* 1841. In de Geschiedenis der Hervorming van *Zwitserland* zullen wij op dit verschil terugkomen.

Bl. 193. (4) LUTHERS *huwelijk.* In het Tijdschrift: *de Katholiek*, wordt LUTHERS huwelijk met het huwelijk van STRAUSZ met eene Actrice, vergeleken; doch waardiglijk is hierop door den *Euangeli-*

schen Kerkbode geantwoord. Het portret en de levens- en karakterschets van CATHARINA VAN BORA vindt men in het onlangs uitgegevene werk: *Christelijke Vrouwenspiegel; Mededeelingen uit het geloofsleven van Christelijke Vrouwen*, naar het Hoogd. bewerkt door BUSCH KEIZER, *Gron.* 1844.

Bl. 194. (5) *De Rijksdag te Neurenberg.* Men vergelijke over de Rijksdagen te *Neurenberg* in 1522 en 1524, GIESELER a. a. O. *not.* 94 en 97, die de Schrijvers opnoemt, bij welke de Autenthieke Stukken te vinden zijn.

Bl. 195. (6) *Belijdenis van Paus* ADRIAAN. Deze belijdenis, waarvan wij reeds in de Inleiding gewag hebben gemaakt, is te merkwaardig, om niet een gedeelte daarvan hier, in het oorspronkelijke, weder te geven. In de instructie, welke CHIEREGATI van zijnen meester ontving, luidt het: » Item dices, nos ingenue fateri, quod Deus hanc persecutionem Ecclesiae suae inferre permittit propter peccata hominum, *maxime Sacerdotum et Ecclesiae Praelatorum.* — Scimus, in hac sanctâ sede, aliquot jam annis, multa abominanda fuisse, abusus in Spiritualibus, excessus in mandatis, et omnia denique in perversum mutata: nec mirum, si aegritudo a capite in membra, a summis Pontificibus in alios inferiores Praelatos descenderit." cet. Het antwoord der Rijks-Stenden is niet minder merkwaardig en te lezen bij GIESELER, s. 116. *not.* 95.

Bl. 196. (7) *De Boeren-oorlog.* De voornaamste Schrijvers, die over dit onderwerp handelen, zijn: SARTORIUS, OECHSLE, WACHSMUTH, RANKE e. a. wier schriften men naauwkeurig vindt opgegeven door GIESELER, s. 200. Een welgeschreven artikel over den Boeren-oorlog, dat een vrij naauwkeurig Historisch overzigt bevat, vindt men in het *Allgemeines deutsches Conversations-Lexicon, in voce.*

Bl. 196. (8) *Het bloedige Drama, reeds op het laatst der vorige eeuw aangevangen.* In 1476 stonden de boeren op in het *Wurtzburgsche;* in 1492 in *Kempenland*; in 1493 in den *Elzas;* in 1513 in *Wurtemberg;* in 1514 in het Bisdom van *Augsburg.* Van gelijken aard waren de oproerige bewegingen van het *kaas- en broods-volk*, in de Noordelijke gewesten van ons Vaderland.

Bl. 196. (9) *De Bondschoen.* Dat dit teeken tot vereenigingsleuze en strijdbanier gekozen werd, geschiedde welligt bij wijze van

tegenstelling of bespotting van de gespoorde Ridderlaars. Op sommige vaandels zag men een' schoen van eene rijzende zon bestraald, en in het rond dit kreupele rijm geschreven:

»Ieder man, die vrij wil zijn,
Volge dezen zonneschijn!"

Verg. LUBLINK WEDDIK, t. a. pl. Dl. II. bl. 236 en 238.

Bl. 197. (10) *De beschuldiging, dat* LUTHER *de hoofdaanlegger van dien opstand zou geweest zijn,* wordt op de hatelijkste wijze voorgesteld in: SCHMITT, *Versuch einer philosophisch-historischen Darstellung der Reformation in ihren Ursprung;* en is ook in het boven aangehaalde werkje: *Een woord over Kerk en Kerkhervorming* herhaald. Wij houden eene naauwkeurige voorstelling der Geschiedenis voor de beste wederlegging dier aanklagt.

Bl. 198. (11) *De twaalf Artikelen der Boeren* — zijn medegedeeld door STROBEL, *Beiträgen zur Litteratur*, II. s. 7. OECHSLE, s. 246, en overgenomen door GIESELER, s. 201 fg. *not.* 53; NEUDECKER, s. 437. De Steller dier Artikelen is onbekend. Door sommigen werd zekere JOH. HEUGLIN daarvoor gehouden, door anderen CHRISTOPH SCHAPPELER, Prediker, te *Memmingen*, hetwelk nogtans door SCHELHORN, *Reformations-Geschichte der Stadt Memmingen,* s. 80 weêrsproken wordt. Zie GIESELER a. a. O. s. 204.

Bl. 200. (12) *De Markgraaf van Anspach.* Deze bijzonderheid is, uit VON RAUMER, door HAGENBACH medegedeeld, Th. II. s. 117.

Bl. 200. (13) THOMAS MÜNZER. Volgens de getuigenis van MELANCHTHON was hij in de Heilige Schrift zeer ervaren, en niet van geleerdheid ontbloot, maar door het lezen van Mysticke Schriften, voornamelijk van den Abt JOACHIM en TAULER, op het dwaalspoor gebragt. Er bestaat over dezen man, behalve de *Historie* THOMAE MÜNZERS van PHIL. MELANCHTHON, eene *Monographie* van STROBEL: *Leben, Schriften und Lehren* von THOMAS MÜNZER, *Nürnb.* 1795.

Bl. 201. (14) MÜNZER *tegen* LUTHER. *Wider das sanftlebende Fleisch zu Wittenberg.*

Bl. 202. (15) MÜNZERS *uiteinde, de door hem afgelegde bekentenis en zijn verhoor* — vindt men beschreven bij WALCH, XVI. s. 175, 205 fg.

Bl. 202. (16) LUTHER *aan den Keurvorst.* »Denn die Gewalt

soll Niemand brechen oder widerstehen, denn allein der, der sie eingesetzt hat, sonst istz Empörung, u. s. w." Zijne Schriften, den Boerenkrijg betreffende, zijn: *Ermahnung zum Frieden auf die 12 Artikel der Bauerschaft in Swaben; Vermahnung beides an die Oberkeit nnd Bauerschaft;* en: *Wider die raüberischen und mörderischen Bauern.*

Bl. 203. (17) MELANCHTHONS *gevoelen omtrent den Boerenkrijg.* Zijn antwoord aan den Keurvorst is te lezen bij PLANCK, *Gesch. der Entw. des Protest. Lehrbegr.*, Th. II. s. 186. Men verg. hiermede wat boven over MELANCHTHONS karakter gezegd is.

Bl. 203. (18) *Over* LUTHERS *pogingen om den Boerenkrijg te dempen.* verg. men de boven aangeh. Verhandeling van den Hoogl. DE GEER, bl. 108—115.

Bl. 205. (19) *Met groote eenzijdigheid heeft men dikwerf* LUTHER *verre boven* ERASMUS *geplaatst, maar ook* ERASMUS *ten koste van* LUTHER *verheven.* Op de vraag »wie was de grootste Hervormer der Kerk? ERASMUS of LUTHER?" hebben de Heeren YPEIJ en DERMOUT (*Gesch. der Ned. Herv. Kerk,* Dl. I, bl. 37) niet geaarzeld te antwoorden: »Het pleit is, dunkt ons, genoegzaam ten voordeele van den eerstgenoemde beslist." Zij hebben dit hun oordeel zoeken te staven uit ERASMUS onvergelijkelijke verdiensten omtrent de oude Letterkunde, de Theologische Wetenschappen, en in de bestrijding van het zedenbederf, waardoor hij, meer dan één zijner tijdgenooten, de zucht tot het schoone, ware en goede krachtiglijk opgewekt en bevorderd heeft. In de aanteekeningen op het eerste deel van hun belangrijk werk, wordt dit gevoelen nog nader toegelicht en verdedigd. Wij willen niet het geringste op deze verdiensten hebben afgedongen, maar nemen toch bescheidenlijk de vrijheid van dit gevoelen te verschillen, en het daarvoor te houden, dat dit veel te stout en beslissend is gesproken. Neen! hoe hoog wij ook onzen beroemden Landgenoot schatten: om eene Hervorming, welke eene in- en uitwendige wedergeboorte der Kerk zou zijn, te weeg te brengen; om haar in het leven te doen treden en te doen doorwerken; werd nog meer dan de pogingen van eenen ERASMUS, werd ook de bezielende geloofskracht en geloofsmoed van eenen LUTHER vereischt. Met meerderen grond hadden zij kunnen beweren, dat ERASMUS van den beginne af eene Hervorming (in zijnen geest) bedoeld heeft; dat LUTHER daarentegen

door de omstandigheden er toe gebragt is, om te doen wat hij niet bedoeld had, wat hij niet wilde, — en zekerlijk hierin staat ERASMUS boven LUTHER. Ook vinden wij de voorstelling, alsof ERASMUS op LUTHERS gemoed zou gewerkt hebben, of dat LUTHER aan het licht van ERASMUS voornamelijk zijn licht zou hebben ontstoken, en dat daarom onze Landgenoot boven den Duitschen Hervormer zou te stellen zijn, niet Historisch-naauwkeurig. Willen wij dan niet met woorden spelen, dan kunnen wij ERASMUS, die zóó veel tot zuivering der begrippen en verbetering van zeden gedaan heeft, wel, in eenen verstandelijken en zedelijken zin, onder de voornaamste Hervormers rangschikken, gelijk wij gaarne ook de lofspraak onderschrijven, welke de Hoogl. KIST (Archief, XII. bl. 129) aan onzen beroemden Landgenoot geeft: »dat hij zelf eerder boven de behoefte aan zulk eene Hervorming, althans in vele opzigten, verheven was, dan dat deze zonder hem had kunnen tot stand komen;" maar wij herhalen hier, wat door den Hoogl. ROYAARDS (Arch., XII. bl. 61) gezegd is: »Hervormer der Hierarchie was hij niet. Dit ontbrak hem, om eigenlijk gezegd Kerkhervormer te zijn." Wij voegen er bij: ERASMUS zelf, die zoo min één dogme tegen de besluiten der Kerk, als hare uitwendige inrigting, veranderd wilde hebben, heeft, zoo dit al oorspronkelijk in zijn doel heeft gelegen, in lateren leeftijd, allerminst begeerd, dit te zijn. Wanneer wij intusschen in onzen tekst van groote eenzijdigheid gewaagden, dan hadden wij nog minder het oog op het werk der Heeren YPEIJ en DERMOUT, dan op *de Tafereelen uit de Geschied. der Christel. Kerk*, door den Eerw. VAN HEYNINGEN uitgegeven, die dit gevoelen, dat ERASMUS de grootste der Hervormers geweest is, nog hooger en sterker heeft gekleurd, met nog meerdere klem heeft aangedrongen. Dat de Hooggeachte Schrijver (wiens overtuiging wij eerbiedigen, en wiens verdienstelijken arbeid wij daarom geenszins gering schatten) van zulk eene eenzijdigheid niet is vrij te pleiten, dit blijkt, dunkt ons, niet enkel uit de gestrengheid, waarmede hij LUTHER beoordeelt, wien hij geheel de scheuring der Christelijke Kerk te laste legt, terwijl hij naauwelijks, of niet eens ééne zwakke zijde in ERASMUS karakter wil erkennen; maar ook uit de opschriften zelve, die hij aan de twee eerste afdeelingen van zijn vierde Tafereel gegeven heeft: ERASMUS *verdiensten omtrent de Hervorming der Christelijke Kerk*, en: LUTHERS *bedrijvigheid in de*

Stichting der Hervormde Christelijke Kerk. Wie voorziet niet hier reeds het oordeel, dat over beide mannen geveld zal worden? — Van de andere zijde willen wij gaarne toegeven, dat de meeste Duitsche Schrijvers, uit zeker vooroordeel tegen alles, wat niet naar het beeld van *Duitschlands* grooten Hervormer gelijkt, onzen hoog verdienstelijken Landgenoot doorgaans te ongunstig beoordeelen en veel te laag hebben geschat. De Hoogl. VAN HENGEL (*Geschied. der Besch., Dl.* IV. bl. 160—184.) heeft in de beoordeeling van ERASMUS karakter en verdiensten tusschen beide partijen een gelukkig en lofwaardig midden gekozen, en, terwijl hij het onjuiste aantoont van het gevoelen, als of ERASMUS de eerste of voornaamste der Kerkhervormers zou geweest zijn, diens roem als *Voorbereider* der Hervorming waardiglijk gehandhaafd, en op vele eenzijdige beoordeelingen, die in het hieronder aantehalen prijsschrift van MÜLLER voorkomen, zijne lezers opmerkzaam gemaakt. »Hoe veel de wereld" schrijft de genoemde Hoogleeraar, »hoe veel ook de zedelijke en Godsdienstige beschaving van *Europa* aan ERASMUS verschuldigd zij, laat zich niet berekenen. In de Geschiedenis dier Beschaving zou er eene gaping ontstaan, bijaldien men zijn persoon uit dezelve wegnam." Doch hij erkent tevens bl. 168. »Al waren er tien mannen opgestaan, die ERASMUS in verdienstelijkheid evenaarden, ook dan nog zou er geene Kerkhervorming zijn tot stand gekomen." Aan het slot dezer uitvoerige aanteekening deelen wij onzen Lezers nog het oordeel van den scherpzinnigen BROES over LUTHER en ERASMUS mede (*Kerk en Staat,* Dl. II. bl. 293 en 294). »In ERASMUS was de smaak voor de letteren, in LUTHER het godsdienstig gevoel heerschende. Hierdoor heeft LUTHER in de voorste gelederen of aan het hoofd van het strijdend leger gediend, ERASMUS, daarentegen, in de achterste gelederen. Zelfs werden de achterste gelederen door dien wijzen en smaakvollen man, allengs verlaten, zoodra de strijd heet werd en bloedig. In beiden was iets te prijzen en te laken. Doch zelfs het eenigzins laakbare van LUTHER, zijne alles bewegende drift, benevens zijn *Mysticisme* en *Dogmatisme,* was aan de goede zaak veel meer dienstbaar, dan het prijsselijkste in ERASMUS, zijn zachte, gematigde geest. En bij geschil over beider verdiensten mag de nieuwe Euangelische Kerk, immers voor zoo verre die niet dan uit omkeering heeft kunnen ontstaan, en werkelijk ontstaan is, geene bedenking maken, om den eersten, niet den tweeden,

haren *Grondvester* te noemen." Wij kunnen ons intusschen niet onthouden hier nogmaals den wensch uit te spreken, dat ERASMUS karakter, inzigten, bedoelingen en verdiensten omtrent de Kerkhervorming, door eene Hollandsche pen, met Hollandsche trouw en naauwkeurigheid, mogten worden in het licht gesteld (waartoe eene grondige kennis van al zijne schriften in de eerste plaats zou gevorderd worden); en indien dit onderzoek tot een nog gunstiger oordeel mogt leiden, wij zouden ons van ganscher harte hierover verheugen.

Bl. 207. (20) *Bij* ERASMUS *gold als hoogste wetgever het verstand, bij* LUTHER *het gemoed.* Wij willen hiermede geenszins een' gemoedelijken zin aan ERASMUS ontzegd hebben. Men leze slechts het overzigt van zijn: *Enchiridion militis Christiani*, door den Hoogleeraar HOFSTEDE DE GROOT, in *Waarheid in Liefde*, 1840. bl. 373, medegedeeld; maar bezwaarlijk kunnen wij het van ons verkrijgen, hem met den genoemden Hoogleeraar (*Arch.* XIII. bl. 133), even als THOMAS à KEMPIS, onder de *Mystieken* te rangschikken; of men moet aan dit woord een' geheel anderen zin hechten, dan het aangenomen spraakgebruik daaraan heeft toegekend.

Bl. 208. (21) LUTHERS *gevoelen omtrent* ERASMUS. Zie ADOLF MÜLLER, *het leven van* DESIDERIUS ERASMUS, *Rott.* 1831. bl. 251. De briefwisseling tusschen beide beroemde mannen, bestaande uit twee brieven van LUTHER aan ERASMUS, en van ERASMUS aan LUTHER, is als Bijlage tot de derde afdeeling achter dat werk gevoegd.

Bl. 209. (22) ERASMUS *aan* ALBRECHT *van Maintz.* Deze brief is te merkwaardig om dien niet gedeeltelijk voor onze Lezers af te schrijven: »Welke zijn de oorzaken dezer beweging? — Zwaardrukkende instellingen van menschen, Scholastieke leeringen, en bovenal heerschzuchtige Bedelmonniken, die, wegens de magt en het geweld, dat zij uitoefenen, voor de Vorsten te vreezen zijn, en dan alleen den Paus gehoorzamen, wanneer deze hunne aanmatigende vorderingen inwilligt. *Zij* deden de ergernis van den Aflaat ontstaan; *zij* handhaafden de meer dan Joodsche ceremoniën in de kerk, waardoor LUTHER tot den opstand bewogen werd: want welke andere beweegredenen hadden hem daartoe kunnen aansporen, daar hij noch naar eer, noch naar rijkdom streeft? Hij heeft het gewaagd den Aflaat in twijfel te trekken; doch eerst nadat anderen te groote kracht daar aan hadden

toegeschreven. Hij heeft het gewaagd in scherpe uitdrukkingen over de magt van den Paus te spreken; maar anderen hadden te voren van deze magt te veel gezegd. Hij heeft het gewaagd omtrent de Biecht eenige bedenkingen te uiten; doch de Monniken hielden ook het geweten der menschen, tot in het ongeloofelijke, met deze leer omstrikt. Hij heeft het gewaagd de uitspraken der Scholastieken te verachten; doch zij komen ook zóó weinig overeen, dat hunne eigene leerstellingen elkander dikwerf omverstooten. Daarin liggen dan de oorzaken, waarom LUTHER met zóó weinig gematigdheid geschreven heeft." enz. MÜLLER, t. a. pl. bl. 255.

Bl. 209. (23) ERASMUS *aan* ZWINGLI. »Nam videor mihi fere omnia docuisse, quae docet LUTHERUS." MÜLLER, bl. 269.

Bl. 210. (24) *Strijd tusschen* VON HUTTEN *en* ERASMUS. Zie MÜLLER bl. 288 volg. GIESELER, s. 180. *not.* 9.

Bl. 211. (25) *Strijd tusschen* LUTHER *en* ERASMUS. PLANCK, *Gesch. des Protest. Lehrbegr.*, Th. II; GIESELER, s. 175—187, die in de Aanteekeningen op zijn werk, vele plaatsen uit ERASMUS bij elkander gevoegd heeft, welke het karakter van onzen beroemden Landgenoot, bij dezen strijd, geenszins in een voordeelig licht doen uitkomen. Er straalt nogtans ook hier bij dezen voortreffelijken Schrijver zekere vooringenomenheid tegen ERASMUS door.

Bl. 211. (26) ERASMUS *over den vrijen wil.* De door mij gebruikte Nederduitsche Vertaling heeft tot titel: ERASMUS *van Rotterdam, van de vrije wil tegen* D. MARTINUS LUTHER. Amst. 1733. 4°.

Bl. 213. (27) LUTHERS *antwoord*: *Servum arbitrium dat is: De knechtelijke wille: verklarende, dat de vrije wil niet is; geschreven tegen* ERASMUS *van Rotterdam, door* MARTINUS LUTHER, Amst. 1733. 4°. ERASMUS wederwoord was getiteld: *Hyperaspistes, Diatr. adversus servum arbitrium* LUTHERI.

Bl. 214. (28) ERASMUS *latere denkwijze.* »CHRISTUS wordt als de Stichter dier Inrigtingen beschouwd, welke de Kerk door zijnen Geest verordend heeft; en in dezen zin is de biecht zekerlijk eene door CHRISTUS gegevene verordening. *Zegt de Kerk echter* dat de biecht, zoo als die thans gebruikelijk is, onmiddellijk door CHRISTUS is ingesteld, en nimmer afgeschaft kan worden, zoo onderwerp ik mij hierin, gelijk in al mijne gevoelens, aan de uitspraak der Kerk. Ja,

al ware het, dat de Kerk de leer der *Arianen* en *Pelagianen* mogt goedkeuren, zoo zoude ik ook hierin denken gelijk zij." MÜLLER, bl. 231. In de Inleiding op zijn geschrift tegen LUTHER schreef hij: »ook heb ik geen vermaak in het vastmaken van eenige opiniën, maar zou welligt hun toevallen, die in vele dingen twijfelende stilstaan, sonder het een of ander volkomelijk te volgen, voorzooverre als sulks de Godlijke Schrift en de Decreten der Kerk toelaten, *aan wier authoriteit ik mijn gevoelen overal gaarne onderwerp, 't zij dat ik het gene zij voorschrijven kan begrijpen of niet."* Zijne lofrede op het Klooster- en Monnikenleven vindt men bij MÜLLER bl. 341.

Bl. 215. (29) *Haat der Monniken tegen* ERASMUS. Een Karmelieter Monnik begon zijne leerredenen met de woorden: »Heer, gelijk gij SAULUS van een vervolger tot een leeraar der Kerk gemaakt hebt, doe zóó ook met LUTHER en ERASMUS!" Van een ander Geestelijke wordt verhaald, dat hij het portret van ERASMUS op zijne kamer had hangen, met geen ander oogmerk, dan om het gedurig in het aangezigt te kunnen spuwen.

Bl. 216. (30) De Hoogl. VAN HENGEL heeft t. a. pl. bl. 181 aangewezen, dat de tegenwerking van ERASMUS aan de zaak der Hervorming veel minder nadeel heeft toegebragt, dan men bij eene oppervlakkige beschouwing zou vermoeden. Wij zouden nogtans met den hooggeachten Schrijver niet durven beweren, dat het voordeel, hetwelk daaruit voor de zaak der Hervorming ontsproten zij, het nadeel gemakkelijk heeft kunnen opwegen.

Bl. 218. (31) *De Rijksdag te Spiers.* De oorkonden, dezen Rijksdag betreffende, vindt men bij WALCH en RANKE, en den hoofdinhoud van het belangrijke, door de Stenden genomen, besluit, bij GIESELER, s. 223 fg. *not.* 13.

Bl. 218. (32) ADOLF CLARENBACH *en* FLYSTEDEN. Wie aangaande deze en de andere opgenoemde Martelaars der Hervorming, meerdere bijzonderheden verlangt te weten, raadplege GIESELER, s. 225. not. 17.

Bl. 219. (33) *Om* LUTHER *tot Paus uit te roepen.* VON RAUMER *Gesch. Europa's seit dem Emde des 15ten Jahrhunderts*, I. 322; RANKE, II. 392; HAGENBACH, II. *s.* 173; F. R. LENKE, *Denkmal der Reformation* LUTHERS *beim dritten Jubelfeste, s.* 130. waar wij als

een zeldzaam maar merkwaardig boekje aangehaald vonden: »*Historische Beschreibung, welcher Gestalt die Stadt Rom den* 6 *Tag Mayens im Jahre Christi* 1527 *von Kaiser* CAROLI V *Kriegsheer besturmt, erobert, geplundert und verheert werden.*" *Francf.* 1625. 4to.

Bl. 220. (34) OTTO VON PACK. Waarschijnlijk waren de stukken, zulk een verbond betreffende, zoo niet geheel, grootendeels verdicht; of, indien zij bestonden, voor als nog alleen in den vorm van een project voorhanden. LUTHER hield echter het gerucht van zulk een verbond geenszins van allen grond ontbloot (LUTH. *an* JOH. HESZ, DE WETTE, III. 351). Naauwkeurige bescheiden geeft NEUDECKER, s. 484 fg, die het geheele voorgeven voor bedrog schijnt te houden, waartoe VON PACK door geldzucht verleid zij geworden.

Bl. 221. (36) *Het Protest.* Het hoofdschrift over deze handeling der Euangelische Vorsten en Rijkssteden, uit echte acten en archieven opgemaakt, is: J. J. MÜLLER, *Historie von der Euang. Stände Protestation und Appellation wider und vom dem Reichsabschied zu Speier* 1529. *Jena* 1735. Den hoofdinhoud van het *Instrumentum Appellationis* deelt GIESELER mede, s. 232. *not.* 31. HAGENBACH geeft in zijne twee-ën-twintigste Voorlezing vele belangrijke en treffende wenken omtrent het ware begrip van het *Protestantisme.*

Bl. 222. (36) Duidelijk is dit Protestantsch beginsel in het VII^de^ Art. van onze Nederlandsche Geloofsbelijdenis uitgedrukt: »Men mag ook geener menschen schriften, hoe heilig zij geweest zijn, gelijcken bij [gelijk stellen met] de Goddelicke Schrifture, noch de gewoonte bij de waarheyt Godts (want de waarheyt is boven al), noch de groote menigte, noch de oudtheyt, noch de *Successie* van tijden ofte persoonen, noch de *Concilien, Decreeten* ofte *Besluyten.*"

Bl. 223. (37) *De Torgausche Artikelen.* Het eerst gedrukt onder den min naauwkeurigen titel: *Die Bekäntniss* MART. LUTHERS, *auf den jetzigen angestellten Reichstage zu Augsburg einzulegen, in* 17 *Artikel verfasst,* 1535. Verg. LUBLINK WEDDIK, Dl. II. bl. 314.

Bl. 224. (38) *Een vaste Burgt is onze God.*

»Ein feste Burg ist unser Gott, | Ein gute wehr und waffen."

Dat dit beroemde gezang, hetwelk later een der meestgeliefde Protestantsche kerkliederen in *Duitschland* is geworden, door LUTHER niet te *Oppenheim,* op zijne reis naar *Worms,* zoo als meest alle

Geschiedschrijvers opgeven, maar op den *Ehrenburg*, gedurende den Rijksdag te *Augsburg*, is opgesteld, is op de overtuigendste wijze aangetoond door LUBLINK WEDDIK, Dl. II, bl. 86 volgg. Het laat zich ook ligtelijk verklaren, dat men in lateren tijd het meest beroemde van LUTHERS gezangen, waarin zich zijn vertrouwen op God het krachtigst heeft uitgedrukt, met het hagchelijkste en glansrijkste tijdstip in het leven des Hervormers, heeft zoeken te verbinden. Intusschen strekt het LUTHER tot nog grooter eer, dat hij negen jaren later nog met hetzelfde alles verwinnende geloof, met denzelfden alles verwinnenden moed was bezield gebleven, die hem zingen deed:

» Und wenn die Welt voll Teufel wär,
Und wollt uns gar verschlingen,
So fürchten wir uns nicht so sehr,
Es soll uns doch gelingen.
— — — — — —
Nehmen sie den Leib,
Gut, Ehr, Kind und Weib:
Lasz fahren dahin,
Sie habens keinn Gewinn:
Das Reich musz uns doch bleiben."

» Dit lied," schreef CYRIAK SPANGENBERG » heeft zulke sterke en krachtige uitdrukkingen, dat onze vijanden schier onzinnig moeten worden, wanneer zij daaraan denken." Het is in het aanhangsel op het bovenaangehaalde werkje van RAMBACH, s. 51, te vinden en mede geplaatst in de *Anthologie Christlicher Gesänge* van denzelfden Schrijver, Bd. II. s. 45.

Bl. 226. (39) *Rijksdag te Augsburg.* De merkwaardigste bijzonderheden, de handelingen van dezen Rijksdag betreffende, kan de Nederduitsche Lezer vinden in: *het Historisch Berigt van de overgave der Augsburgsche Geloofsbelijdenis*, door A. YPEIJ, *Gron.* 1830. Buiten de latere werken van MERLE D'AUBIGNÉ, HAGENBACH en LUBLINK WEDDIK verdienen hier ook vergeleken te worden V. HAMELSVELD, *Kerk. Gesch.* Dl. XX. bl. 189, vg., MOSHEIM, met de aanteekeningen van MACLAINE, Dl. VI. bl. 134 vv. en PLANCK, a. a. O. Bd. III. Buch. VII.

Bl. 227. (40) *Het afschrift van de Confutatie geweigerd.* LUTHER

schreef hierover van den *Ehrenburg* aan zijne vrienden: »Onze Geloofsbelijdenis is met roem in het licht verschenen, maar het wederleggend verweerschrift, door onze tegenstanders vervaardigd, blijft in de duisternis. Ik wenschte wel, dat het voor den dag mogt komen, hoe zouden wij ons aan den ouden gescheurden pels verlustigen, en dien zóó schudden, dat de vlokken er overal afstoven! Maar zij haten het licht en durven niet te voorschijn komen." YPEIJ t. a. pl. bl. 23.

Bl. 228. (41) *Stomme Comédie.* De Beschrijving dezer *Pantomime* is getrokken uit MÜLLER, *Leven van Erasmus*, bl. 250 vv.

Bl. 229. (42) *De Protestantsche Vrijheid — waarvan welligt reeds te veel was opgeofferd.* Het lag geheel in het doel, waarmede de *Augsburgsche Confessie* werd opgesteld, en is ook uit haren inhoud blijkbaar, dat men met zekere angstvalligheid zich zóó digt mogelijk aan het bestaande Kerkgeloof hield, om te doen blijken, dat de Euangelischen ten onregte voor Ketters werden gehouden. Maar juist hierdoor belemmerde men voor zich zelven de vrijheid des onderzoeks, en legde men, zonder dit nog vooruit te zien of te vermoeden, den grond, aan de eene zijde, tot gestrengen *formulierdwang*, en aan de andere zijde, tot treurige geschillen onder de Protestanten.

Bl. 230. (43) *Het Smalkaldisch Verbond.* Verg. VENEMA, *Hist. Eccles.* VII. p. 89, 92, 104, 108, 111, 129, en vooral NEUDECKER s. 569 fgg.

Bl. 230. (44) *Godsdienstvrede te Neurenberg.* Zie GIESELER, s. 276, *not.* 47 en 48. NEUDECKER, s. 588—595. HASE (s. 375) vindt in dit gesloten verdrag het duidelijke bewijs: »dasz die Katholiken noch nicht angreifen *konnten*, die Protestanten aus gewissenhaftigkeit nicht *wollten*."

GESCHIEDENIS DER HERVORMING

IN

ZWITSERLAND.

INLEIDING.

Wij rigten thans het oog van de vlakke noordelijke streken van *Duitschland* naar het land der *Alpen*, waar, door dezelfde oorzaken voorbereid, gelijktijdig met de gebeurtenissen, die wij beschreven hebben, de Kerk-Hervorming werd aangevangen en doorgezet; eene Hervorming, die, bij de schoonste overeenstemming, wat de hoofdzaak betrof, toch eene geheel zelfstandige rigting nam; waarvan de beschouwing voor ons, Nederlanders, dubbel gewigtig is, omdat er de naauwste en innigste gemeenschap bestaat tusschen de Godsdienstige verlichting, welke dáár is aangebroken, en die, welke ons bestraalt.

In het Vaderland van Tell, waar een moedig en ondernemend volk tusschen vrijgestredene bergen woonde, en de *Democratische* regeringsvorm met geestdrift gehuldigd werd, moest de zucht naar Godsdienstige vrijheid te eerder ontwaken. Hier ook kon zij, eenmaal ontwaakt zijnde, krachtiger doorwerken en de Hervorming zelve gemakkelijker zegevieren, omdat niet de oppermagtige wil of de Staatkunde van Vorsten haar kon tegenhouden of onderdrukken, maar de meerderheid des Volks besliste. Hier ook was het licht der wetenschappen uit de duisternis der middeleeuwen opgegaan. *Bazel* was het vereenigingspunt

geworden, dat de beroemdste Geleerden van *Europa* aantrok. Dáár zwoegde de nog jeugdige drukpers rusteloos, om de voortbrengselen der Klassieke Oudheid aan de wereld terug te geven. Dáár vestigde de beroemde Erasmus zijn verblijf. Maar indien dáár al vele heldere stralen zich in één brandpunt vereenigden, de diepste onwetendheid bleef nog onder een goed deel der Geestelijkheid en het volk heerschen, en even treurig was beider Godsdienstige en zedelijke toestand. Het Zwitsersche volk was het onverbasterde heldenvolk van vroegere eeuwen niet meer. Nadat het zijne eigene vrijheid veroverd had, zond het zijne zonen als huurlingen in vreemde Staten uit. Zwitsersche dapperheid beslechtte meermalen de krijgskans op de slagvelden van *Italië*, en het Pauselijke en Fransche kabinet beijverde zich Zwitsersche troepen aan te werven, om elkander te bestrijden. Zij die alzoo hun Vaderland verlieten en onder vreemde vanen zwierven, bragten, als zij eindelijk tot hunne haardsteden wederkeerden, de losheid van zeden terug, die zij van Franschen of Italianen geleerd hadden. Terwijl de Zwitser er eene eere in bleef stellen, trouw te houden aan het eens gegeven woord, werd de schennis der huwelijkstrouw gering geacht, en oneerbaarheid in wandel ging, bij het algemeene gevoelen, naauwelijks voor zonde door. In plaats van de toenemende zedeloosheid krachtdadig te keer te gaan, gaf de Geestelijkheid zelve daaraan voedsel, daar zij zich door de gelofte der kuischheid allerminst gebonden rekende. Zoo ergens, dan was in *Zwitserland* de ongehuwde staat der Priesters tot een bloote klank, of liever tot een dekmantel geworden van grove verborgene zonden. Zoo ergens, dan ging hier de grootste losbandigheid met bekrompene bijgeloovigheid gepaard. Zoo ergens, dan moest zich hier de behoefte aan eene Godsdienstige en zedelijke Hervorming dringend doen gevoelen (1).

De Voorzienigheid gebruikte, om haar tot stand te brengen, niet één' enkelen sterveling, maar eene reeks van mannen, die in vereeniging met elkander arbeidden. Maar aan hun hoofd staat toch ontegenzeggelijk de onsterfelijke ULRICH ZWINGLI. Hij was het, die haar het eerst te *Zurich* deed zegevieren; die door zijnen geest meest al de overigen bezielde; die met hetzelfde regt *de grondlegger der Zwitsersche Hervorming* genoemd kan worden, als JOANNES CALVYN, die later zóó krachtdadig te *Geneve* werkte, om het gebouw verder op te trekken en daaraan éénheid en vastheid te geven, *de vestiger of grondlegger der Hervormde Kerk* heeten kan. Deze twee beroemde namen geven ons voor dit gedeelte der Geschiedenis de twee hoofd-afdeelingen aan.

EERSTE GEDEELTE.

ULRICH ZWINGLI,
DE GRONDLEGGER DER ZWITSERSCHE HERVORMING.

God is een geest, en die Hem aanbidden, moeten Hem aanbidden in geest en waarheid.
Het woord des Heeren.

I.

Het wonderdoende Mariabeeld.

In het Graafschap *Toggenburg*, eene dier bekoorlijke Zwitsersche valleijen, die door hemelhooge Alpen worden ingesloten, ligt het eenzame dorpje *Wildhaus*. Dáár werd Ulrich Zwingli, op den eersten dag des jaars 1484 (zeven weken na Luther) geboren (2). Hij was de derde zoon van den Dorpsschout (Landamman), die, met een talrijk gezin gezegend, even als de overige bewoners van dit dal, zijne kudde tegen de *Alpen* opdreef, en de eenvoudige levenswijze der Herderen volgde. Spoedig meende de vader in den jeugdigen Ulrich — als deze gedurende de lange winteravonden naar de verhalen en legenden zijner grootmoeder zat te luisteren, met bewonderenswaardige vlugheid de vedel hanteerde, of de zoetste toonen uit de herdersfluit wist te lokken — een' buitengewonen aanleg op te merken. Hij besloot daarom den knaap aan zijnen broeder, den Prediker en Deken van *Wesen*, aan te bevelen. Deze nam gewillig de zorg voor zijne onderwijzing en opvoeding op zich; en weldra bleek het in de gelukkige ontwikkeling zijner heerlijke geestvermogens, dat het va-

derlijk oog niet door ouderlijke liefde was misleid. ULRICH werd voor den geestelijken stand bestemd, en, daar de eenvoudige onderwijzer, die hem was toegevoegd, weldra den engen kring zijner kundigheden met den vluggen en leergierigen knaap geheel was rondgeloopen, nog geen tien jaren oud, naar *Bazel* gezonden. Maar ook het schoolonderwijs, dat hij hier vond, bleek ras te beperkt en geheel ongenoegzaam te zijn, bij de snelle vorderingen, die hij maakte; en zijn trouwhartige Leermeester, GEORGE BINZLI, gaf zelf hem den raad, zich naar *Bern* te begeven. Hier genoot hij het onderrigt van den beroemden LUPULUS. Met vlijt beoefende hij de oude talen. Met geestdrift leerde hij de Klassieken kennen, en iets van hunnen dichtgeest ging op den jongeling over. Bij deze liefde voor de Poëzij voegde zich eene hartstogtelijke liefde voor de Muzijk, waarin hij het zóó verre bragt, dat hij genoegzaam alle Instrumenten met gelijke vaardigheid bespeelde. Te *Bern* deden de Dominikanen eene poging, om den talentvollen knaap voor hunne orde te winnen; maar Vader en Oom hielden hem van dezen stap terug, en zonden hem tot voltooijing zijner studiën naar *Weenen*, waar hij, niet zonder tegenzin, zich aan de beoefening der Scholastieke Theologie en Philosophie toewijdde. Na een tweejarig verblijf te *Weenen* keerde hij naar de ouderlijke woning terug. Maar de valleijen, waar hij zijne kindschheid had doorgebragt, hadden veel van hare bekoorlijkheid voor hem verloren, omdat zijn dorst naar kennis en wetenschap dáár onbevredigd bleef. Zijne zucht voor de studie dreef hem andermaal naar *Bazel*, of liever, het was de onzigtbare hand der Voorzienigheid die hem derwaarts geleidde. Dáár begon zijne vorming tot het gewigtige werk, waarvoor hij bestemd was. Dáár zat hij als leerling aan de voeten van den voortreffelijken THOMAS WYTTENBACH (3), die, met terzijdestelling van den omslag

der Scholastiek, de Godgeleerdheid op het terrein van grondige Bijbelstudie zocht terug te voeren. Dáár zat de jeugdige Leo Judae aan zijne zijde, met wien hij de innigste vriendschapsbetrekking aanknoopte, welke slechts door den dood kon worden ontbonden. Beide vrienden verwierven schier gelijktijdig de waardigheid van Magister in de Wijsbegeerte, en scheidden, bij de intrede hunner loopbaan, van elkander, om elkander, als heilige strijders onder dezelfde banier, weder te ontmoeten.

Gelijk Zwingli een geopend hart voor de vriendschap bezat, zóó ook voor de gezelligheid, wier genoegens hem geenszins onverschillig waren. Men heeft hem gedurende zijne Akademische loopbaan, en zelfs nadat hij zijne bediening had aanvaard, van de verregaandste losbandigheid en zedeloosheid beschuldigd. Deze beschuldiging is gedeeltelijk gegrond op de ongerijmde lasteringen zijner vijanden, die, nadat hij als Hervormer was opgetreden, niet in gebreke zijn gebleven, hem, even als Luther, als een zedelijk monster af te schilderen; gedeeltelijk op enkele verklaringen of toespelingen, die men in zijne schriften heeft meenen te vinden, en daaronder voornamelijk op een' vertrouwden brief aan een' zijner vrienden, waarin Zwingli, tot zelfverdediging gedwongen, maar zich niet beter willende vertoonen, dan hij was, met eene lofwaardige openhartigheid zijne sterke neiging tot zinnelijke genieting belijdt, en den boezemstrijd, dien hij deswege had te kampen (4). Maar zijne vijanden, die zich wegens die belijdenis geregtigd rekenen, hem van de grootste wandaden te betichten of te verdenken, verzwijgen, hoe hij evenzeer plegtig betuigt, die verkeerde boezemneiging door de kracht der Godsdienst aanvankelijk te hebben overwonnen, en de ondeugden te verfoeijen, waarmede het openbaar of verborgen leven van de Geestelijken zijner dagen bezoedeld was. Wij willen niet beweren, dat

Zwingli's jeugdig leven zonder eenige smet geweest is, noch in hem verschoonen, waarvoor hij zelf geene verschooning zocht, wat hij met opregten ootmoed voor God betreurde. Maar te geruster mogen wij zijn waarlijk vroom en godvruchtig karakter in onze bescherming nemen, waarvan hij, nadat hij als Hervormer was opgetreden, in zijn leven en in zijne schriften de treffendste blijken gaf. Wij kunnen het onze Roomschgezinde broederen vergeven, dat zij niet in de bewondering en hoogachting, die wij voor den Zwitserschen Hervormer koesteren, kunnen deelen; dat zij veeleer zijne gebreken door een scherp vergrootglas beschouwen. Wij zijn gereed die gebreken met hen te erkennen. Maar, waar zij zich niet ontzien eene blaam op geheel zijn leven en zedelijk karakter te werpen, daar mogen wij ons als Protestanten billijk verontwaardigd gevoelen; daar zijn wij ten volle geregtigd hen te vragen, wat zij van ons, van onze edelmoedigheid of onpartijdigheid zouden zeggen, waarmede wij de Geschiedenis behandelden, indien wij de zelfbekentenissen van eenen Hieronymus en Augustinus, waarin veel sterker betuigingen te vinden zijn, wilden misbruiken met het vuilaardige doel, om de nagedachtenis dier mannen te bezwalken, zonder van hunne onmiskenbare vroomheid en echt Christelijke deugden te spreken (5)?

Naauwelijks had Zwingli den leeftijd van twee-ën-twintig jaren bereikt, of hij werd als Prediker in de Gemeente van *Glaris* aangesteld, en, na te *Constanz* de Priesterlijke wijding te hebben ontvangen, aanvaardde hij, in den jare 1506, zijne Kerkelijke bediening. Tien jaren bragt hij in den schoot dezer landelijke Gemeente door, die zijne oefenings- en voorbereidings-jaren mogen genoemd worden, voor de zóó gewigtige en verhevene taak, die hem wachtte. Onvermoeid en rusteloos werkzaam, verdeelde hij al zijnen tijd tusschen zijne studien en de

zorg voor zijne Gemeente, wier zielenheil hij met gemoedelijken ernst en trouw behartigde. Na het lezen van verschillende ongewijde Schrijvers en beroemde Kerkvaders, vestigde hij zijne opmerkzaamheid gedurig meer op de Heilige Schrift. Deze werd hem met elken dag dierbaarder, en haar gezag rees bij hem te hooger, naar mate de feilbaarheid van menschelijk gezag en van de uitspraken der Kerkvaders, uit hunne eigene Schriften, hem duidelijker bleek. Hetzelfde licht, dat uit het Goddelijke Woord voor LUTHER was opgegaan, bestraalde ook zijne ziel; ja zelfs maakte hij veel sneller voortgang op het gebied der Euangelische waarheid. Veel vroeger dan bij LUTHER, waren zijne inzigten in het Euangelie opgehelderd en gelouterd. Veel vroeger dan deze kwam hij voor zich zelven tot het besluit, dat geheel de Pauselijke oppermagt op eenen zeer wankelen grondslag rustte. En toch huiverde hij deze denkbeelden en gevoelens aan zijne Gemeente te openbaren, en deelde ze slechts aan zijne vertrouwde vrienden mede. ZWINGLI was zóó diep als eenig sterveling van de dringende behoefte aan eene Hervorming der Kerk overtuigd, en het grootsche besluit rijpte reeds spoedig in zijne ziel, daartoe met al de vermogens van zijnen geest en al zijne krachten mede te werken; maar hij stond geheel op het Erasmiaansche standpunt. Hij hoopte nog altijd, dat zij van de Kerk zoude uitgaan. Daartoe knoopte hij met aanzienlijke Prelaten, tot welke hij in betrekking stond, onderhandelingen aan, die echter altijd zonder gevolg bleven. Daarenboven had hij, door tusschenkomst van den Kardinaal SCHINNER, die de betrekkingen tusschen het Roomsche Hof en *Zwitserland* onderhield, van den Paus, eene kleine jaarwedde ontvangen, en hij dacht er daarom niet aan, den Heiligen Stoel, waaraan hij zich eenigermate verpligt moest rekenen, openlijk aan te randen. Door God zelven moest hij er toe gebragt en geleid

worden, om dit standpunt vaarwel te zeggen, en, aangegord met de geheele wapenrusting Gods, als strijder voor de miskende en verdonkerde waarheid, moedig en openlijk te voorschijn te treden. Hiertoe dienden de beide veldtogten, die hij in *Italië* als veldprediker bijwoonde, en zijne verplaatsing naar *Einsiedlen.*

In Zwingli waren de Hervormer en de Patriot (in den edelsten zin des woords) ten naauwste vereenigd. Toen er alzoo, in de jaren 1512 en 1515, in het Kanton *Glaris* troepen voor den Paus werden aangeworven, en een goed deel zijner gemeente te velde trok, toog Zwingli mede. Hij deelde kloekmoedig in alle gevaren, en woonde onderscheidene gevechten bij (6). Deze veldtogten waren voor Zwingli in zekeren zin, wat de reis naar *Rome* voor Luther geweest was. Zij leerden hem de diepte van het zedenbederf peilen, dat niet slechts in *Italië* heerschende was, maar ook zijne landgenooten had aangetast. Daarenboven was het hem een gruwel en eene ergernis, dat het Zwitsersche bloed de veete van elkander vijandig gezinde Vorsten moest betalen, en broeders tegen broeders meermalen op hetzelfde slagveld streden. Te midden van het krijgsrumoer, toen hij, weinige dagen vóór den slag bij *Maregnano*, te *Monza* predikte, verhief hij daartegen zijne mannelijke stem, en na zijne wederkomst in het Vaderland begon hij met verdubbelde kracht en nadruk tegen het najagen van vreemde krijgsdienst en de toenemende verbastering van zeden te prediken. Reeds nu kan hij alzoo gezegd worden als Hervormer te zijn opgetreden, maar voor als nog meer in een' Staatkundigen of zedelijken zin. De Hervorming in *Zwitserland* is, gelijk elders, niet met het bestrijden van leerstellingen maar van ondeugden aangevangen. Wij maken hierop onze Lezers opmerkzaam, omdat dit ten bewijze strekt, dat zij ook hier haren vroegsten oorsprong — het ontwakend gevoel van Godsdienstige en zedelijke be-

hoeften — geenszins verloochend heeft. Zóó bragt het kwaad, door deze veldtogten in den vreemde gesticht, onder Gods bestuur voor *Zwitserland* zijn eigen geneesmiddel mede.

In 1517, het hoogst belangrijke jaar, waarin de strijd over den aflaathandel in *Duitschland* begon, werd ZWINGLI van *Glaris* naar *Einsiedlen* verplaatst (7). Deze roeping bleek bij de uitkomst in nadruk eene roepstem Gods te zijn geweest, die hem wilde overbrengen op eenen post, waar hij het schrikbarende bijgeloof, dat in de Christelijke Kerk de zuivere dienst van God had verdrongen, in al zijne ontroerende kracht en schadelijke uitwerkselen van nabij zou aanschouwen, maar tegelijk opwekking en gelegenheid zou vinden, om met kracht en gematigdheid tevens daartegen te strijden.

In eene eenzame bergstreek, waar de natuur even woest als verheven is, tusschen het meer van *Zurich en Waltstätten*, stond in de tiende eeuw eene ledige Heremietaadje. De heilige MEINRAD was dáár in zijne cel door roovers vermoord. De overlevering wist er bij te verhalen, dat raven zóó lang de moordenaars vervolgd hadden, tot dat zij ontdekt en gegrepen werden. Sinds dien tijd was de stede onbewoond gebleven en eene plek van schrik en afgrijzen geworden. Maar tegen het einde dier eeuw stichtte EBERHARD van *Straatsburg* op diezelfde plaats een Klooster, dat aan de Heilige Maagd werd toegewijd. De inwijding van dit Klooster was door eene wonder-geschiedenis vermaard geworden. Ziet hier de *Legende*. In den nacht, die deze plegtigheid voorafging, lagen de Bisschop van *Constanz* en zijne Priesters biddend voor het altaar der nieuwgebouwde kapel nedergeknield. Eensklaps hooren zij een hemelsch koorgezang aanheffen. Zij luisteren in stille verrukking, en op het altaar vertoont zich het beeld der jonkvrouwelijke Moeder in blinkend lichtgewaad. Den vol-

genden morgen, toen de Kerkplegtigheid een' aanvang zou nemen, hoorde men tot driemalen eene stem weêrgalmen: »Laat af, laat af, de kapel is reeds van God gewijd." Hieruit begreep men, dat Engelen gedurende den nacht het werk der Priesters op zich hadden genomen; en wie dat betwijfelen mogt, hem werd elke twijfeling door eene Bulle van LEO VIII ontnomen, die het wonder bekrachtigde, en door een feest, »het feest van de inwijding der Engelen" (*Engelen-weihe*), wilde herdacht en gevierd hebben. Van nu af togen duizende bedevaartgangers ter bijwoning van dit feest naar *Einsiedlen*. Het klooster werd met de rijkste geschenken en inkomsten en verscheidene Pauselijke aflaatbrieven begiftigd. Boven de poort der Abdij las men dit weidsch-klinkend en veelbelovend opschrift: »Hier vindt men volkomene vergeving van zonden, beide van schuld en straf." En, wat het aantal der feestgangers nog gedurig deed aangroeijen; wat het Klooster in roem van heiligheid en vermaardheid nog hooger deed stijgen, was het *Wonderdoende Mariabeeld*, dat de Heilige HILDEGARDIS aan den Heiligen MEINRAD had geschonken, dat zoowel de krankheden des ligchaam als der ziele genas. Zoo dikwerf als het feest van de Inwijding der Engelen naderde, zag men al de voet- en bergpaden met langzaam voorttrekkende reijen van mannen, vrouwen en kinderen bedekt, die liederen zongen ter eer der Heilige Maagd, en hun bidsnoer tusschen de vingeren bewogen. De drempels werden uitgehoold door het onverpoosd gekniel, en geen bedevaartganger, hoe arm of hoe rijk, verliet weder dit oord, zonder zijn offer aan de voeten der Gebenedeide op het altaar neder te leggen. In *Zwitserland*, zoo wel als in *Italië*, was de bijgeloovige vereering der Moeder-Maagd tot eene ontroerende hoogte geklommen. MARIA werd niet enkel als Koninginne des Hemels gehuldigd, maar in lofliederen, meer dan haar hooggeloofde Zoon, ver-

heerlijkt, en als de Middelaresse Gods en der menschen door den zondaar aangeroepen. Wat men ook ter vergoelijking van dit bijgeloof moge aanvoeren, zeker is het, dat het Christendom in zijne verbasterde vormen nergens digter aan het Heidendom genaderd is, dan in die bijgeloovige vereering van de Moeder des Heeren (8). Of is het verschil zóó groot tusschen onze lieve Vrouw van *Einsiedlen* en haar wonderbeeld, en de DIANA der *Efezeren* en het beeld dat uit den hemel gevallen was? — De waarde van CHRISTUS verdiensten jegens ons geslacht werd hierdoor niet slechts verdonkerd, maar ook het groote beginsel eener zuivere Godsvereering ten eenemale verloochend: »*God is een geest, en wie Hem aanbidden, moeten Hem aanbidden in geest en waarheid.*"

ZWINGLI'S inkomsten bestonden voor een goed deel uit deze altaargeschenken. Het streed nogtans geheel met de regtschapenheid en belangeloosheid van zijn karakter deze bijgeloovige vereering, — zoo hij al genoodzaakt was haar te dulden en door de vingeren te zien, — aan te moedigen of te begunstigen. »Alleen de Zoon des Menschen heeft de magt om op aarde zonden te vergeven," dit was de inhoud zijner prediking. »Meent niet" zóó liet zijne stem zich later van den kansel hooren, als op een dier feesten de wanden der Kloosterkerk de zaâmgevloeide en opééngedrongene menigte naauwelijks konden omvatten. »Meent niet, dat God meer dan elders in dezen tempel woue. Waar ook uwe woonplaats zij, God is u overal nabij, en verhoort dáár zoo goed uw gebed als te *Maria-Einsiedlen.* Meent niet, dat verre bedevaartreizen, offeranden, de aanroepingen der Moedermaagd en der Heiligen genoegzaam zijn, om Zijne gunst te verwerven! Wat baat de lengte en veelheid onzer gebeden? — wat baat het dragen van de monnikskap, een geschoren kruin en een lang afslepend gewaad, schoon men muilezels met

goud beladen daarheen brenge, als toch het harte inwendig niet verbeterd, maar van God verwijderd is? — Niet bij de Heilige Maagd MARIA, maar alleen bij CHRISTUS is volkomene schuldvergeving te zoeken!" »CHRISTUS," zóó predikte hij, »had de eenige altoosgeldende offerande gebragt, voor allen wie in Hem zouden gelooven." — Hoe vreemd moet zulk eene taal die talrijke bedevaartgangers in de ooren hebben geklonken! Men wane echter niet, dat de Hervormer, in het bestrijden eener zóó diepgevestigde dwaling, zonder wijze behoedzaamheid zij te werk gegaan. Hij vergenoegde zich aanvankelijk de Euangelische waarheid meer duidelijk en eenvoudig voor te dragen, dan de dwaling regtstreeks aan te tasten; en reeds had hij *Einsiedlen* voor goed verlaten, en was hij als prediker te *Zurich* gevestigd, toen hij, nog ééns voor zijne voormalige Gemeente optredende, zóó onbewimpeld het ijdele en nietige dier bedevaarten den volke aanwees (9). Zijne oefeningen in de Grieksche taal en de Heilige Schrift zette hij te *Einsiedlen* rustig voort. Om zich met den inhoud des Bijbels en vooral van het Nieuwe Testament door en door bekend en gemeenzaam te maken, getroostte hij zich al de brieven van PAULUS eigenhandig af te schrijven, en vervolgens in het hoofd te prenten. Eindelijk kende hij die, en genoegzaam het geheele Nieuwe Testament, woordelijk van buiten. En hij stond niet geheel alleen. Ook DIEBOLD VON GEROLDSECK, die, als Vicaris van den Abt KOENRAAD VON RECHBERG, het opzigt over het Klooster had, deelde in zijne heldere inzigten. Het was met zijne toestemming, dat het ergerlijk opschrift boven de kloosterpoort werd weggenomen, vele reliquien begraven werden, en het zingen der vroegmette, in een nabijgelegen Nonnenklooster, door het lezen eener hoogduitsche bijbeloverzetting werd vervangen. Hier vormde zich dan een kleine kring van helderdenkende en edelgezinde man-

nen (waartoe ook de Kapellaan ZINK, JOH. OECHSLIN en anderen behoorden), die eene Hervorming in den Erasmiaanschen geest beproefden, en, zonder veel geruisch of opzien te verwekken, de ingeslopene misbruiken zochten af te schaffen of te keer te gaan. *Einsiedlen* mag daarom de wieg en bakermat der Zwitsersche Hervorming genoemd worden.

Toen in den jare 1518 de Franciskaner monnik SAMSON, de TETZEL van *Zwitserland*, die zich beroemde over de poorten van hemel en hel te kunnen gebieden, zijne aflaatkraam tusschen de *Alpen* opsloeg (10), predikte ZWINGLI met kracht en ernst daartegen. De tekst, dien hij daartoe aanwendde, was gelukkig gekozen: »*Komt allen tot mij, gij, die vermoeid en beladen zijt, en Ik zal u ruste geven!*" Dit baarde nogtans te minder opzien, daar ook de Bisschop van *Constanz* dezen aflaatkramer als een' indringer beschouwde, die vrijelijk mogt geweerd worden.

Men heeft gevraagd: wie het eerst als Hervormer is opgetreden, LUTHER of ZWINGLI? — Deze vraag kan ons eenigermate onverschillig zijn. Vóór dat LUTHER den strijd tegen TETZEL begon, had ZWINGLI reeds een meer gezuiverd Euangelie verkondigd, maar ook LUTHER had reeds vroeger in den geest eens Hervormers gepredikt. Doch het wekke onze hoogste bewondering op, dat deze twee mannen, slechts weinige weken na elkander in verschillende landen geboren, in geheele onbekendheid met elkander opgegroeid, gelijktijdig hetzelfde groote werk zijn begonnen. Men heeft gevraagd: van waar de aanvang der Zwitsersche Hervorming zich dagteekent? — Ook dit punt laat zich moeijelijk in de Geschiedenis naauwkeurig aanwijzen. Wij hebben de aandacht onzer Lezers het eerst op ZWINGLI's prediking te *Einsiedlen* en zijne bestrijding van het bijgeloof gevestigd, niet omdat zij alle andere

pogingen tot Hervorming, welke door hen zijn aangewend, is voorafgegaan; maar omdat zij ons duidelijk de rigting en het karakter aanwijst, die geheel de Zwitsersche Hervorming zoude aannemen. Als wij hem toch ten aanhoore eener bijgeloovige menigte, die voor het Wonderdoende Mariabeeld lag nedergeknield, met zóó veel vrijmoedigheid hooren verkondigen, dat de zuivere dienst en vereering van God niet aan eenige plaats of verre bedevaarten verbonden is; dat niet MARIA, maar God door CHRISTUS de zonden vergeeft, dan mag ons dit tot eene voorspelling verstrekken, dat thans bij vernieuwing *de ure was gekomen, waarop alle ware aanbidders den Vader zouden kunnen aanbidden in geest en in waarheid.*

II.

De Euangelie-prediking.

Zurich zou voor *Zwitserland* worden wat *Wittenberg* voor *Duitschland* geworden is. De plaats van Prediker in de Kathedrale kerk dier stad was opengevallen. OSWALD MYCONIUS, die aldaar onderwijs in de oude talen gaf, een van ZWINGLI's meest vertrouwde vrienden, wenschte niets vuriger dan dat deze aanzienlijke betrekking aan zijnen vriend mogt worden opgedragen; en werkelijk werd deze, bij meerderheid van stemmen, echter niet zonder heftige tegenkanting, gekozen. Thans zag ZWINGLI zich eene nieuwe en schoone loopbaan geopend, waarop zich al de werkzaamheid van zijnen geest zou kunnen ontwikkelen. Aanstonds bij het aanvaarden van zijne bediening toonde hij geheel, wie hij was en wie hij zijn zou, de helderdenkende en Christelijk gezinde man, de bedaarde maar vastberadene en moedige Hervormer, de echte Euangelie-Prediker. Naauwelijks was hij op zijne nieuwe standplaats in het

Kapittel der Geestelijken ingeleid, of hij openbaarde het als zijn voornemen, om van het prediken zijn hoofdwerk te maken. »Men had" zeide hij » het volk reeds veel te lang met de levensgeschiedenis des Heilands onbekend gelaten. Hij wilde daarom geheel het Euangelie van MATTHEUS in geregelde volgorde voor de gemeente behandelen, uit geene andere bron dan de Heilige Schrift scheppen, en tot haren waren zin zoeken door te dringen, door schrift met schrift te vergelijken, en aan te houden in vurige gebeden!" Het was op Nieuwjaarsmorgen des jaars 1519, dat ZWINGLI het eerst in de groote Domkerk te *Zurich* voor een aanzienlijk gehoor optrad. Hier kondigde hij zijnen Hoorders aan, dat het zijn eenig en heilig doelwit was, hen tot CHRISTUS te leiden, als de ware bron van zaligheid, en hun geen ander zielenvoedsel te geven, dan zijn Goddelijk Woord. Reeds den volgenden dag maakte hij eenen aanvang met het eerste Hoofdstuk van MATTHEUS te verklaren. Algemeen en dieptreffend was de indruk door deze eerste rede te weeg gebragt. Bij het uitgaan der kerk hoorde men twee Raadsheeren tot elkander zeggen: » God zij geloofd! Ziedaar eerst een Prediker der waarheid. Hij zal voor ons een MOZES zijn, die ons uit het diensthuis van Egypte leidt!" Zij hadden geene te gunstige verwachting aangaande hunnen nieuwen Prediker gekoesterd.

Dit begin van ZWINLI's openbare prediking te *Zurich* is hoogst belangrijk en merkwaardig, omdat het ons het eigenaardige der Zwitsersche Hervorming leert kennen. Hoorden wij hem te *Einsiedlen* tegen eene ijdele ceremoniedienst ijveren, ook hierin bleek het, dat hij de Kerk tot de eenvoudigheid der Apostolische tijden wenschte terug te voeren: dat de verkondiging des Goddelijken Woords in zijn oog hoofdzaak was; dat de uitwendige eeredienst, naar zijn gevoelen, voornamelijk leerdienst behoorde te zijn. Door zich niet aan de reeks van teksten te binden,

die van de tijden van KAREL *den Grooten* af, voor elken Zon- en Feestdag in de Kerk ter behandeling waren vastgesteld, deed hij al aanstonds eenen stap, dien LUTHER zich nimmer verstout heeft te doen; en hierdoor heeft hij aan den Christelijken Redenaar eene te vrijer ontwikkeling van zijn talent, aan de Kanselwelsprekendheid de hooge vlugt, die zij in latere dagen genomen heeft, voorbereid. Maar tegelijk gaf hij aan allen, die ooit in zijne voetstappen zouden treden, den gewigtigen wenk, dat de echte Euangelie-prediking op de verklaring der Heilige Schrift gegrond, en voornamelijk CHRISTUS-prediking zijn moest. Getrouw aan zijn voornemen, behandelde ZWINGLI eerst het geheele Euangelie van MATTHEUS, daarna de Handelingen der Apostelen, en ging vervolgens tot de Paulinische brieven over, zoodat hij, gedurende de vier eerste jaren zijner ambtsbediening te *Zurich*, het grootste gedeelte des Nieuwen Testaments in zijne leerredenen verklaard en vruchtbaar had zoeken te maken voor hart en wandel. Voor de landlieden, die wekelijks ter markt kwamen, koos hij een geschikt uur, waarin hij over de Psalmen predikte, en hoewel hij voor dezen veel bevattelijker en eenvoudiger dan voor zijn gewoon stadsgehoor spreken moest, nooit verzuimde hij, daar hij ijverig was voortgegaan zich in het Hebreeuwsch te oefenen, vóór dat hij den kansel betrad, den waren zin zijner tekstwoorden uit den grondtekst op te sporen. Wij vinden in ZWINGLI de schoonste vereeniging van degelijke geleerdheid, grondige Bijbelstudie, en echte *populariteit*. Te oordeelen naar de proeven, die hiervan nog in zijne schriften voorhanden zijn, naar de eenstemmige getuigenis zijner tijdgenooten, en den diepen indruk, dien hij bij zijne hoorders verwekte, moet hij een hoogst voortreffelijk Prediker geweest zijn (11). Zoo zijne taal niet het kernachtige en spreukmatige van de taal van LUTHER bezat, hij sprak met des te meerdere klaarheid en

overtuigende kracht. Bij mindere diepte des gevoels, ontbrak het hem niet aan de noodige warmte. De verhevenste waarheden, die de voorwerpen zijn des Christelijken geloofs, wist hij niet slechts op te helderen voor het verstand, maar ze nader te brengen aan het hart zijner hoorders. Overal zocht hij eene *practikale* zijde te vinden, waarbij hij zich als gestreng *moralist* deed kennen. Eene natuurlijke orde maakte zijn voorstel bevattelijk. In zijne geheele voordragt heerschte eene edele eenvoudigheid. Groot was de kracht en liefelijkheid zijner rede. Zijn gebed was gekenmerkt door vurigen ernst. En zijne bestraffingen, waarin hij zóó min den Paus van *Rome* als den Raad van *Zurich*, zoo min den aanzienlijkste als den geringste zijner medeburgers ontzag, grepen tot in het binnenste des gemoeds. HEDIO, die hem, op Pinksteren 1518, te *Einsiedlen* gehoord had, wist geene woorden te vinden, om zijne opgetogenheid en verrukking uit te drukken; zóó ook MYCONIUS, zóó allen die hem hoorden. Wij vinden zelfs verhaald, dat, toen ZWINGLI eerst te *Bern* predikte, een Priester zich voor aller oog van zijn misgewaad ontdeed met den uitroep: »Rust de Mis op geene andere en betere gronden, dan wil ik haar nu noch ooit weêr bedienen." Zoo LUTHER het meest door zijne wijdverspreide schriften ten voordeele der Hervorming gewerkt heeft, — ZWINGLI welligt het meest door het levend woord.

Wij moeten thans den aflaatkramer BERNHARDIN SAMSON weder opzoeken, dien wij in den omtrek van *Einsiedlen* uit het oog hadden verloren. Toen de Franciskaner, na in onderscheidene Zwitsersche Kantons met goed profijt zijnen handel te hebben gedreven, *Zurich* naderde, verhief ZWINGLI op nieuw zijne stem tegen den aflaat. »Geen sterveling op aarde," leerde hij »is geregtigd de zonden te vergeven, CHRISTUS alleen, omdat Hij meer dan mensch, omdat Hij de waarachtige Zoon

van God is!" Wie voor geld de vergeving van zonden verkochten, verklaarde hij voor afgevaardigden des Duivels! En zoo wel aan den invloed dier prediking als aan de vertoogen van den ouden BULLINGER, die SAMSON naar *Zurich* was vooruitgereisd, had men het te danken, dat de Raad eerst de poorten der Stad voor den aflaatkramer gesloten hield, en hem, eindelijk binnengelaten zijnde, terstond weder gebood te vertrekken. Zulk een kreet van verontwaardiging ging er over dit misbruik uit *Zwitserland* op, dat LEO X, hoewel hij niet kon loochenen, dat SAMSON naar zijne volmagt handelde, zich genoodzaakt zag zijnen afgevaardigde aan gene zijde der *Alpen* ter verantwoording te roepen.

ZWINGLI'S standvastigheid had, bij het bestrijden der dwaling en het voortzetten der Hervorming, eene geheel andere beproeving dan die van LUTHER door te staan, en ook hierin is de vinger der Goddelijke Voorzienigheid niet voorbij te zien, welke beide mannen door beproevingen louterde, maar beiden langs geheel verschillende wegen tot hetzelfde doel geleidde. Terwijl het Roomsche Hof den Duitschen Hervormer door bedreigingen zocht te verschrikken, zocht men den Zwitserschen door de eervolste en glansrijkste aanbiedingen te winnen. Maar ZWINGLI wees ze alle van de hand, »omdat hij," het zijn zijne eigene woorden, »de armoede van CHRISTUS hooger schatte dan de rijkdommen der wereld en de gunst van den Paus" (12). Hij deed zelf vrijwillig afstand van de hem toegelegde jaarwedde, en, gelijk hij hierin zich zelven verloochende, zoo had hij voor het heilige ambt, dat hij te verrigten had, al zijne krachten, zijn leven en zijne gezondheid veil. Van zijne rustelooze werkzaamheid kan men zich eenig denkbeeld vormen, als men hoort, welk eene dagverdeeling hij te *Zurich* volgde. Vroegtijdig van zijn leger opgestaan, arbeidde hij tot tien of elf ure,

dan gebruikte hij het middagmaal, deed eene wandeling, bezocht zijne vrienden en de leden zijner gemeente; maar ten twee ure begaf hij zich weder aan den arbeid, en zette dien voort tot dat het sobere avondmaal hem riep. Daarna beantwoordde hij nog de brieven zijner geleerde tijdgenooten en vrienden, hetwelk hem meermalen bezig hield tot lang na middernacht (13). Ten gevolge dier overgroote inspanning van den geest had zijne gezondheid heftige schokken door te staan. Hij zag zich genoodzaakt de baden te *Pfeffers* te gebruiken; maar naauwelijks was hij daar een weinig in krachten toegenomen, of de pest, »de groote dood," gelijk de menigte haar noemde, brak te *Zurich* uit. De getrouwe Euangelie-dienaar keerde aanstonds, met eene nog wankelende gezondheid, terug naar de plaatse des gevaars, om de kranken en stervenden bij te staan in hunnen jongsten nood. Niet lang duurde het, of hij zelf werd door de verschrikkelijke plage aangetast en aan den oever des doods gebragt. Maar de Engel des verderfs, die binnen korten tijd meer dan twee duizend menschen te *Zurich* wegmaaide, zwaaide het vlammend zwaard over zijn hoofd voorbij. Het leven van dezen man, kostbaar voor de menschheid, bleek niet minder dierbaar in Gods oogen te zijn. ZWINGLI genas weder. De ontzettende volksramp werkte ten voordeele der Hervorming. De zóó gewigtige vragen: »Wat is waarheid? — »Wat moet ik doen om zalig te worden?" werden nu door duizende monden en harten geuit, die vroeger hieromtrent geheel onverschillig waren geweest. ZWINGLI's prediking was hierdoor nog ernstiger geworden (14). Geheel zijn geest was naar het hemelsche en eeuwige gerigt. Nog altijd groeide het getal zijner hoorders aan. Men verdrong zich, zoo dikwerf als hij optrad, op de banken, en het was de schoonste bekrooning zijner Euangelie-prediking, dat, toen hij van de zijde der Koorheeren en Monniken hef-

tig werd aangevallen, omdat hij de kerkelijke gebruiken gering achtte, de stedelijke Raad van *Zurich* het *mandaat* uitvaardigde, dat alle Predikers en Geestelijken gehouden zouden zijn alleen over het Nieuwe Testament te prediken, en hunne leer, met terzijdestelling van alle toevoegselen of uitvindingen van menschen, enkel uit de Heilige Schrift te bewijzen. Men moge al, naar de denkbeelden, die wij ons thans van de betrekking tusschen Kerk en Staat vormen, aan eene Stedelijke Overheid het regt betwisten, om zulk een mandaat te geven, men zal nogtans niet kunnen ontkennen, dat zij hierin het gevoelen der groote meerderheid uitsprak, en dat de zegepraal, welke de Hervorming hier aanvankelijk behaald had, geheel door redelijke en zedelijke wapenen, door de kracht des gepredikten Woords, verworven was.

Zóó verre was de Zwitsersche Hervorming gevorderd of voorbereid, als LUTHERS schriften algemeen in *Zwitserland* verspreid werden. Onafhankelijk van LUTHERS invloed had zich ZWINGLI's denkwijze gevormd. De schriften van den Duitschen Hervormer leerde hij eerst na zijne komst te *Zurich* kennen. Waar hij vermogt, openlijk en in den kring zijner vrienden, prees hij die aan; maar zelf las hij slechts weinig daar in. Hij schatte LUTHER hoog, en noemde hem een' strijder Gods, die welligt dieperen blik in de Heilige Schrift had geslagen, dan eenig sterveling, die sinds duizend jaren op aarde geleefd had (15). Maar hij wilde zijn eigen pad blijven bewandelen, en achtte het nadeelig voor de zaak der waarheid, dat hij voor een aanhanger of navolger van LUTHER gehouden werd. En inderdaad, bij groote overeenstemming tusschen beide Hervormers, vertoont zich ook eenig verschil. ZWINGLI, op wiens studie alle menschelijk gezag den minsten invloed had geoefend, koesterde eenigzins milder en vrijzinniger denkbeelden omtrent 's menschen zedelijk bederf, de algemeene strekking van 's Heilands verdiensten, de zaligheid

van vroeggestorvene kinderen of uitmuntende Heidenen, dan LUTHER of MELANCHTHON, dan CALVIJN of BEZA (16). Zijne begrippen omtrent het Avondmaal zullen wij nader leeren kennen. Maar in het wezen der zaak, op die punten, waarom men eene Hervorming moest wenschelijk en noodig achten, en waarin men zich het verst van *Rome* verwijderde, kwamen beiden geheel met elkander overeen. CHRISTUS was hun de algenoegzame Verlosser van zondaren; de weg, de waarheid en het leven, zonder wien niemand tot den Vader komt; het geloof in Hem, en Zijne verdiensten het middel tot zaligheid; de goede werken, de vrucht van dat geloof, maar zonder in zich zelve verdienstelijk te zijn voor God. De geldigheid der Roomsche Hierarchie werd door beiden even sterk ontkend. LUTHER mogt van de bestaande Kerkgebruiken nog veel willen behouden, wat ZWINGLI afgeschaft wenschte te zien, beiden erkenden toch dat het geboden en inzettingen van menschen waren. En een iegelijk, die de oogen voor het licht der waarheid wilde openen, moest door de opmerking getroffen worden, hoe het vrije onderzoek der Heilige Schrift beide mannen tot gelijke *resultaten* gebragt had, en daarin eene krachtige aanbeveling der Hervorming zien. » Predikt LUTHER CHRISTUS," zóó sprak ZWINGLI tot zijne tijdgenooten, » hij doet hetzelfde wat ik doe, hoewel er door hem een veel grooter aantal, dan door mij en anderen, tot God gebragt wordt. Ik wil geen' anderen naam dragen, dan dien van mijnen Hoofdman, JEZUS CHRISTUS, wiens strijder ik ben. Er kan geen mensch zijn, die LUTHER hooger acht dan ik, en toch betuig ik voor God en menschen, dat ik nog nooit ééne letter aan hem geschreven heb, evenmin als hij aan mij. Ik heb dit nagelaten, niet uit vrees, maar opdat het op de overtuigendste wijze aan allen zou blijken, hoe de Geest Gods aan zich zelven gelijk blijft, daar wij, die zóó verre van elkander zijn verwijderd, zonder eenige afspraak, toch zóó eenstemmig prediken en gelooven (17)!"

III.

Het Raadhuis te Zurich in 1523.

De Hervorming heeft in *Zwitserland*, even als in *Duitschland*, hare pleitzalen gehad. Naast den *Pleissenburg* van *Leipzig* rijst het grijze Raadhuis van *Zurich* voor onze verbeelding; en met welgevallen rust ons oog op dat gebouw, omdat de strijd, die dáár gevoerd is, niet, gelijk zoo vele andere, door de hevigste verbittering der hartstogten ontstemd werd, of voor de goede zaak der Hervorming onvruchtbaar is gebleven, maar vruchtbaar is geworden in de meest verblijdende gevolgen.

Tot hiertoe hadden de pogingen, welke ZWINGLI, tot het bewerken eener Hervorming in zijnen geest, bleef aanwenden, zich voornamelijk tot zijne vrijmoedige Euangelieprediking bepaald; maar thans was de tijd genaderd, waarop hij zijne vrije maar echt Christelijke denkwijze niet slechts van den kansel maar ook in geschriften zou uitspreken. Hoe rustig hij ook den eens gekozen weg bleef bewandelen, hij ontmoette den heftigsten tegenstand, en die tegenstand bewoog hem de pen op te vatten, en verhaastte hier, even als in *Duitschland*, de invoering en zegepraal der Hervorming.

Daar waren er velen onder de leden zijner gemeente, die zich van het kerkelijk gebod, om op vastbepaalde dagen zich van vleesch-spijzen te onthouden, geheel ontslagen rekenden, en hunne nog zwakkere broederen wilden dwingen zich hierin naar hunne gewoonte en denkwijze te voegen. ZWINGLI keurde dit laatste af. Hij herinnerde zijne gemeente, hoe de ware Christelijke vrijheid niet in uitwendigheden, niet in het vrije genot van spijs en drank was gelegen, maar in de gesteldheid van een waarlijk vernieuwd gemoed, en ontwikkelde dit gevoelen in een ge-

schrift: » *over de vrijheid en de keuze der spijzen.*" Hij gaf zelfs, toen hij geroepen werd om zich op eene aanklagte van den Bisschop van *Constanz* te verantwoorden en van zijne gevoelens te doen blijken, aan de Regering den raad, om de ingevoerde kerkelijke gebruiken geheel onaangeroerd te laten, tot dat men hunne nietigheid als van zelve zou leeren inzien, en uit vrije Christelijke overtuiging tot de afschaffing zou besluiten (18). Maar de Bisschop van *Constanz* was hiermede geenszins te vrede gesteld. Hij liet een' herderlijken brief aan al de Geestelijken van zijn kerspel rondgaan, waarin hij ernstig tegen alle invoering van nieuwigheden waarschuwde, en een gebed voorschreef om afwending der rampen, welke de Kerk door de Hervormde leer bedreigden. In *Lucern* vaardigde de Regering een gestreng verbod tegen elke prediking uit, welke wrijving of onrust zou kunnen veroorzaken. Nu trad Zwingli, uit naam van een aantal Geestelijken, die eenstemmig met hem dachten en zijn geschrift mede onderteekenden, als de verdediger der vrije Euangelieprediking op. Hij wees de dringende noodzakelijkheid eener Hervorming aan, en smeekte de hooge Geestelijkheid en Eedgenooten des Zwitserschen Verbonds, om vóór alles het *Célibaat* der Priesters op te heffen, dat aanleiding tot de ergerlijkste misbruiken gaf, en hun eene vrijheid terug te schenken, welke aan menigen gruwel der zedeloosheid en menige kwelling des gewetens een einde zou maken. Het schijnt dat Zwingli zelf reeds omstreeks dezen tijd met Anna Reinhard in het huwelijk is getreden, hoewel deze bijzonderheid in de Geschiedenis eerst later (2 April 1524) vermeld staat. En is dit zoo, dan volgde hij het voorbeeld van vele achtenswaardige Geestelijken in dien tijd, wien de naauwgezetheid des gewetens verbood, een schandelijk *concubinaat* boven een eerbaar huwelijk te stellen, maar die het voor als nog niet raadzaam oor-

deelden, dit wereldkundig te maken. Zekerlijk hadden wij liever gezien, dat de Hervormer, nadat hij voor zich zelven tot dien stap was besloten, geen oogenblik daarvan een geheim hadde gemaakt; maar wij mogen toch ook zijne zucht niet misprijzen, om opspraak en ergernis te vermijden, en wij doen hulde aan de regtschapenheid, waarmede hij in dit geschrift duidelijk genoeg laat doorstralen, hoe ondragelijk het hem viel eene verbindtenis geheim te houden, welke hij voor God en zijn geweten volkomen kon verantwoorden, hoewel zij door Kerkelijk gezag veroordeeld werd (19). Dit geschrift bleef onbeantwoord, of liever het scheen, dat men door daden van vervolging wilde antwoorden. In de naastbijgelegene Kantons werden verscheidene Hervormings-gezinde Leeraars afgezet. Kloosters en Kerken weêrgalmden en de kansels dreunden van de heftigste beschuldigingen en verwijten tegen ZWINGLI en zijne leer. Meermalen stond men hem zelfs naar het leven, maar door de zorg van Gods wakende Voorzienigheid werd elke aanslag gelukkig verijdeld. Soms werd hij nog tijdig door zijne vrienden gewaarschuwd. Op een' anderen tijd ontving hij een' naamloozen brief, waardoor hij gelukkig aan het gevaar ontkwam. Hij kon nimmer alleen of ongewapend in zijne woning blijven en de Regering liet zelfs des nachts zijn huis bewaken (20). Thans, van alle kanten aangevallen, wendde hij zich tot den Raad met het verzoek, om zijne leerstellingen in een openlijk *Disputt* te mogen verdedigen. Dit werd, als het eenige middel, zoo niet om den vrede te herstellen, dan toch om verkeerde voorstellingen aangaande ZWINGLI's leer en predikwijze weg te nemen, hem toegestaan. Een openlijk Godsdienstgesprek werd tegen den 29sten Januarij 1523 aangekondigd.

Om zich toe te rusten tot dien strijd, had ZWINGLI de leer, welke hij tot hiertoe den volke verkondigd of in

geschriften nedergelegd had, in zeven-en-zestig Artikelen te zamen getrokken, die den hoofdinhoud des Euangeliums, de Pauselijke oppermagt, de voorbidding der Heiligen, de goede werken, het vasten, het huwelijk der Geestelijken, den aflaat, het vagevuur en meer andere punten betroffen. Wij schrijven daaruit de volgende stellingen, welke ons het belangrijkst zijn voorgekomen, voor onze Lezers af:

Thes. 2. De hoofdsom des Euangeliums is, dat onze Heer CHRISTUS JEZUS, de waarachtige Zoon van God, ons den wil Zijns Hemelschen Vaders bekend gemaakt, en ons door zijne onschuld van den dood verlost en met God verzoend heeft.

3. CHRISTUS is alzoo de eenige weg tot zaligheid voor allen, die er geweest zijn, nog zijn, of komen zullen.

6. Hij is de overste Leidsman en Voorganger, aan het geheele menschelijke geslacht door God beloofd en ook geschonken.

15. In het geloof ligt ons heil, in het ongeloof onze veroordeeling.

17. CHRISTUS is de eenige eeuwigblijvende Opperpriester, waaruit volgt, dat diegenen, welke zich voor Opperpriesters hebben uitgegeven, Zijne eer en magt weërstreven, ja verschoppen.

18. De Mis is niet eene offerande, maar de herinnering van het door CHRISTUS gebragte offer, en een onderpand der verlossing, welke CHRISTUS ons bewezen heeft.

22. CHRISTUS is onze geregtigheid, waaruit volgt, dat onze werken in zóó verre goed zijn, als zij CHRISTUS toebehooren, maar zóó veel zij ons toekomen, niet regt, niet goed zijn.

27. Alle Christenmenschen zijn broeders van CHRISTUS en behooren dat ook onder elkander te zijn.

29. Allen, die men geestelijk noemt, doen zonde, wanneer zij, tot de innige bewustheid gekomen zijnde, dat hun de gave der onthouding niet door God geschonken is, zich niet in het huwelijk begeven.

49. Grooter ergernis ken ik niet, dan dat men den Priesters niet vergunt echte vrouwen te hebben; maar wel vergunt bijzitten voor geld te houden (*Pfuch der Schand!*)

50. God vergeeft alleen de zonden door CHRISTUS JEZUS, Zijnen Zoon, onzen eenigen Heer.

51. Wie zulks aan het schepsel toekent, neemt God Zijne eer af.
56. Wie eenige zonde voor geld vergeeft, is SIMONS en BILEAMS gezel.
57. De ware Heilige Schrift weet van geen Vagevuur.
58. Het oordeel der gestorvenen is alleen Gode bekend.
60. Dat de mensch voor gestorvenen God om genade aanroepe, verwerp ik niet, maar daarvoor een tijd te bepalen (zeven jaar voor eene doodzonde), en gewinshalve te liegen is een Duivelsch handwerk (21).

Wanneer wij deze stellingen met die van LUTHER vergelijken, dan bemerken wij aanstonds, op hoeveel hooger standpunt ZWINGLI stond dan de Duitsche Hervormer, toen deze den strijd tegen TETZEL begon. Wij bewonderen daarin de helderheid zijner inzigten, maar te gelijk het echt Euangelische zijner denkwijze. Deze stellingen — wij zeggen het met vrijmoedigheid — zijn de beste *Apologie* van ZWINGLI zelven, niet enkel van zijne leer, maar ook van zijne zedelijke beginselen.

De 29ste Januarij brak aan. Reeds vroeg in den morgen vergaderden zich de achtbare Burgervaderen, met ZWINGLI en een aantal Godgeleerden en Geestelijken van beide partijen, op het Raadhuis te *Zurich.* Vele uitnoodigingen aan Hoogleeraren en Doctoren op onderscheidene Universiteiten waren geschied. Sommigen waren verschenen, anderen niet. De geheele vergadering bestond ongeveer uit zes honderd personen. In het midden der zaal zat ZWINGLI alleen voor eene tafel. De opengeslagen Bijbel en verschillende uitgaven des Nieuwen Testaments lagen vóór hem. De hoogbejaarde Burgemeester ROEST, een vrijzinnig maar tegelijk Godvruchtig man, noodigde een' iegelijk uit, die zijne gevoelens met bewijzen uit de Heilige Schrift zou weten te staven, om tegen ZWINGLI in het strijdperk te treden. De Vicaris FABER nam hierop het woord, en zocht te betoogen, dat het hier noch de geschikte noch de gewettigde plaats was, om over geloofspunten

te twisten; dat de Roomsch-Katholieke leer er nu eenmaal was en zóó moest blijven, of dat men eene Kerkvergadering moest afwachten, of zich aan het besluit eener beroemde Hoogeschool, gelijk die van *Leuven*, *Keulen* of *Parijs*, moest onderwerpen. » En waarom niet," riep ZWINGLI half spottend uit » aan die van *Erfurt* of *Wittenberg?*" — Hij beweerde, dat men even goed te *Zurich* als te *Parijs* in staat was, ja dat ieder Christen, die de noodige kennis bezat, ook het heilige regt had, om de waarheid, volgens den zin der Heilige Schrift, te onderzoeken. Beiden hadden, de een als Protestant, de ander als ijverig Katholiek, hunne overtuiging uitgesproken. ZWINGLI wilde door eigene oogen, de Vicaris door die van anderen zien. Dit gesprek gaf intusschen aanleiding, dat de diepe onwetendheid der Geestelijkheid nog meer aan het licht kwam. Uit de redenen van den Vicaris bleek, dat de meeste Priesters, niet slechts gelijk hij, in het Grieksch en Hebreeuwsch geheel onkundig waren, maar zelfs niet eens een Nieuw Testament in eigendom bezaten, 't welk zij, gelijk hij beweerde, onmagtig waren te koopen (22). Nadat deze woordenwisseling geëindigd was, herhaalde de Voorzitter zijne uitnoodiging, doch het diepste stilzwijgen volgde. Op eens verheft zich uit een hoek der zaal eene stem: » Waar zijn nu diezelfde Heeren, die op straat of achter hun schenkkan gezeten, zoo veel te zeggen hebben en alles durven? Hier vinden zij nu hunnen man!" — Deze spottende aanmerking bewoog eindelijk FABER den strijd te beginnen. Het gesprek, waaraan vervolgens ook MEIJER van *Bern* en HOFFMEISTER van *Schafhausen* (twee mannen, die zich omtrent de Hervorming zeer verdienstelijk hebben gemaakt), deel namen, liep voornamelijk over de Mis en de voorbidding der Heiligen. Maar het ging hier even als te *Leipzig*. Daar ZWINGLI zich op het terrein der Heilige Schrift bleef handhaven, en de Vicaris zich op

het gezag der Kerk en der Overlevering beriep, was geene vereeniging of toenadering van beide partijen mogelijk. De raad van *Zurich* intusschen, nu ten volle overtuigd, dat men ZWINGLI uit de Heilige Schrift van geene ketterij had kunnen overtuigen, magtigde dezen om, gelijk hij tot hiertoe gedaan had, naar zijne beste meening, het Heilig Euangelie te verkondigen, bekrachtigde ook het vroeger genomen besluit, dat alle Priesters slechts datgene zouden prediken, wat zij konden bewijzen, op de Heilige Schrift gegrond te zijn, en het schimpen en schelden op den kansel hadden na te laten. Dit hoorende riep ZWINGLI in vervoering van vreugde uit: » Geloofd zij God! Hij wil dat zijn Heilig Woord weder in hemel en op aarde heerschen zal!"

Van nu af ging de Hervorming te *Zurich* met rassche schreden voort. LEO JUDAE, de vriend van ZWINGLI's jongelingsjaren, later zijn opvolger te *Einsiedlen*, was bij den aanvang dezes jaars als Prediker van het *St. Pieters*-stift te *Zurich* beroepen, en predikte en arbeidde geheel in denzelfden geest als zijn ambtgenoot. De Nonnen van het kloosterstift *Ödenbach*, die tot de aanzienlijkste familiën van den lande behoorden, verzochten en verwierven van de regering de vrijheid, om het klooster te verlaten. Vele Priesters traden in den echt. Voor de bediening des Doops werd eene Hoogduitsche *agenda* te zamen gesteld, en de Duivelbanning (*Exorcismus*), welke langen tijd nog in de Luthersche Kerk in zwang bleef, weggelaten. Het kerkgezang werd in de volkstaal gezongen. Hoe langer zoo meer bleek het, dat de Stedelijke Raad, toen deze zich gunstig voor de Hervorming verklaard had, slechts de tolk van het algemeene volksgevoelen geweest was. Het lezen van de Mis werd niet slechts van den kansel, maar door den gemeenen man, openlijk als afgoderij, als een zielverdervend spel en bedrog uitgekreten, en de Geestelijken en Monniken, die nog met hart en ziel het oude kerkge-

loof bleven toegedaan, begonnen voor hunne veiligheid beducht te worden. Vooral rigtte de verontwaardiging des volks zich tegen de beelden, en, gelijk elders bij het invoeren der Hervorming, zóó ontbrak het ook hier niet aan enkele heethoofden, die meenden Gode eene dienst te doen en eene daad van Christelijken heldenmoed te verrigten, door ze omver te halen en te vergruizen. NICOLAAS HOTTINGER, een schoenmaker van beroep, stelde zich met dat oogmerk aan het hoofd eener oproerige bende. Een kunstig in hout gesneden kruisbeeld, dat zich voor eene der stadspoorten op een steenen voetstuk verhief, werd omvergehaald en het voetstuk uitgegraven. LORENZ HOCHRUTINER liep met zijne gezellen eene der Kerken open, sloeg de hand aan het eeuwige licht op het altaar, en stortte de lamp met olie om. *Zurich* zou het tooneel van een' algemeenen beeldenstorm zijn geworden, indien men deze ongeregeldheden niet gestuit, en de woestelingen gestraft had. Zij werden gevangen gezet, tot dat men omtrent de heiligheid der beelden, onder voorlichting van Gods Woord, tot een meer eenparig gevoelen zou gekomen zijn. Zoo wel deze ongeregeldheden, als de klagten, welke in andere Zwitsersche Kantons over de kerkelijke veranderingen te *Zurich* werden aangeheven, bewogen den Raad een tweede Godsdienst-gesprek uit te schrijven, hetwelk werkelijk ook, op den 26sten October deszelfden jaars, op het Raadhuis te *Zurich* werd gehouden, en ongelijk belangrijker dan het eerste was.

Het voorzitterschap was aan VADIANUS (JOACHIM VON WATT, die te *St. Gallen* met krachtigen maar bezadigden ijver de Hervorming voorstond) en twee andere Godgeleerden opgedragen. Thans had men minder met hardnekkige aanklevers van het oude, dan met driftige voorstanders van het nieuwe te doen. En er werd voorwaar geene geringe mate van Christelijke wijsheid en bedacht-

zaamheid gevorderd, om in dien strijd van gevoelens het juiste midden te kiezen; niet in het afschaffen van misbruiken te driftig voort te varen, en hierdoor inbreuk te maken op de gewetensvrijheid van anderen, en niet door al te groote toegevendheid het gunstige tijdstip tot hervorming en verbetering te laten voorbijgaan. Maar die Christelijke wijsheid en bedachtzaamheid stralen onmiskenbaar door in de treffende rede, door COENRAAD SCHMIDT van *Kussnacht* in deze vergadering uitgesproken. Hij begon met de belijdenis van CHRISTUS, als den eenigen Middelaar en Redder van zondaren. Hij kon het met geen' anderen naam dan afgoderij bestempelen, wanneer men, in plaats van tot Hem, tot de Heiligen zich wendde, en bij hen zijne toevlugt zocht; maar hij wilde, dat men eerst door eene reine Euangelie-prediking dat bijgeloof zocht uit te roeijen, eer men de beelden uit de Kerken wegdeed. »Men moet," zóó sprak de edele man met Apostolischen ernst, »den zwakken wandelaar zijnen staf, hoe broos en wankelend hij zij, niet uit de handen rukken, zal hij niet geheel ter aarde storten; maar men toone hem een' sterken en stevigen staf, zoo zal hij goedwillig den een' laten vallen om naar den anderen te grijpen. Zóó late men dan voor de zwakken de beelden der Heiligen staan; doch men leere hen, dat zij onmagtig zijn om te helpen; men rigte daar naast een' sterken staf op: CHRISTUS JEZUS, den eenigen Trooster en Helper van alle bedroefden, zoo zullen zij van zelf inzien, dat zij de beelden niet meer behoeven. Wie het ware beeld van CHRISTUS in zijn hart draagt, hem zal het uitwendige beeld niet meer schaden!"

Hoe voortreffelijk en redelijk deze inzigten ook waren, zijne vrienden konden zich hierin niet ten volle met hem vereenigen. ZWINGLI zag in de beelden en de aanroeping der Heiligen niet, even als in het vasten, eene onverschillige zaak, maar een hoogstgevaarlijk en verderfelijk mis-

bruik, en hij beweerde, dat, indien men met het afschaffen van zulke misbruiken wilde wachten, tot dat alle ergernis zoude ophouden, daarvan wel nimmer iets zoude komen. Ook de gegrondheid van dit gevoelen laat zich niet weêrspreken. De Geschiedenis heeft het maar al te zeer bevestigd. Hoe weinig heeft de toenemende verlichting en beschaving onder de Europésche volken nog kunnen uitwerken, om dat misbruik te weren. Men reize nog in onze dagen Katholieke landen, *België*, de *Rijnprovincien* of *Italië* door, om het met ontroering op te merken, tot welk een schromelijk, den mensch onteerend bijgeloof aan de eene zijde, tot welk een met alle Godsdienst spottend ongeloof, aan de andere zijde, het voortdurend gebruik der beelden leidt. De meest verlichten en beschaafden onder onze Roomsche Medechristenen mogen al redelijker denken, maar de groote zinnelijke menigte vergenoegt zich nog altijd op haren kranken en gebroken staf te leunen, zonder naar een' sterkeren staf te vragen. En de bedevaartganger onzer dagen, die voor Onze Lieve Vrouw van *Kevelaar* zich kruist en nederbuigt, staat in helderheid van inzigten nog niets hooger dan de Zwitser der zestiende eeuw, als deze voor het wonderdoende Maria-beeld van *Einsiedlen* nederknielde.

Op denzelfden gematigden toon werden er vervolgens over de Mis en hare geheele afschaffing wederzijdsche gedachten en bedenkingen gewisseld. Men kwam in het beginsel overeen: dat men niets ouds moest afschaffen en niets nieuws daarvoor in de plaats stellen, wat niet vooraf door de verkondiging des Euangeliums in de harten der geloovigen was voorbereid. Om dit doel des te eerder te bereiken werd het aan ZWINGLI, den Abt van *Kappel*, en den eerwaardigen SCHMIDT opgedragen, in het omliggende landschap te prediken. Toen deze zitting werd opgeheven, sprak de laatstgenoemde de leden van den

Raad met deze woorden aan: »Lieve Heeren! Gij hebt tot hiertoe menig wereldlijk Vorst voor geld gediend en geholpen! Zorgt nu om Gods wil, dat CHRISTUS onze Heer in zijne heerschappij hersteld worde; dat Hij alleen op uw gebied worde gehuldigd; dat Hij alleen in ons midden regere, en erkend worde voor dengeen, waarvoor Hem de Vader gegeven heeft, voor den eenig-waren Middelaar, Redder en Verlosser. Vat de zaak moedig en geloovig aan! Liet men CHRISTUS alleen Heer en Meester zijn over alle dingen, Hem rustig regeren en Zijn werk in ons volbrengen, dan zouden de broederlijke liefde en Christelijke vrede onder ons nimmer gestoord worden, en wij hadden hier reeds Gods genade, en hier namaals het eeuwige leven te wachten. Dat schenke God U en alle Christenen, Amen!" »Amen!" herhaalde SEBASTIAAN HOFFMEISTER, diep door deze taal getroffen: »Gezegend is de rede uws monds." Ook ZWINGLI was tot tranen geroerd en bewogen: »Lieve Broeders!" sprak hij, »ik bid u, laat ons aan Gods Woord vasthouden! wie dat doet, hem zal ook de Heer niet verlaten." Bij het scheiden drukte men elkander de broederhand, en LEO JUDAE bad, dat hem ieder te hard of bitter woord, 't welk hem in den ijver van het spreken ontvallen was, mogt vergeven worden. Zóó ook ZWINGLI. De heilzame vrucht van dit merkwaardig gesprek bleef niet achter. De beeldstormers werden gestraft. De Hervorming, met zoo veel gematigdheid voorgestaan, vond des te meer geopende harten. Het was om aan den algemeen geüiten wensch des volks toe te geven, dat de Regering in December dezes jaars, bij geslotene deuren, in alle stilte de beelden der Heiligen wegnam.

Den Priesters werd het vrijgelaten, de Mis te blijven lezen of niet. Nadat men nog eene poos gewacht had, ten einde den volksgeest te beproeven, begon eindelijk, tegen Pinksteren des jaars 1524, eene meer doortastende Kerke-

lijke Hervorming (23). Alle overblijfselen en teekenen des verouderden bijgeloofs zag men uit de kerken verdwijnen. De Kloosters werden opgeheven, de kloostergoederen aan het school- of armwezen geschonken. De kostbaarheden, die tot sieraad der beelden gediend hadden, bestemde men inzonderheid voor de armen, »die ook naar het beeld Gods geschapen waren." De Stedelijke Raad vaardigde een *mandaat* of geschrift uit, waarin hij van deze veranderingen rekenschap gaf, en ontving van alle zijden een goedkeurend antwoord. Andere Kantons, daarentegen, namen eene te dreigender houding aan. De geheel veranderde rigting der uitwendige eeredienst was daarmede voltooid, dat op Witten Donderdag (13 April 1525) het Heilig Avondmaal weder in zijne oorspronkelijke eenvoudigheid in de groote Kathedraalkerk te *Zurich* gevierd werd. In hetzelfde jaar schonk Zwingli aan de Geleerden en Geletterden onder de Hervormden, een gelijksoortig werk, als Melanchthon, in zijne *loci communes*, aan de Euangelischen in *Duitschland* geschonken had, in zijn voortreffelijk geschrift: *over de ware en valsche Godsdienst* (24). Luthers Bijbelvertaling werd gelijktijdig door eenige vrienden van Zwingli in het Zwitsersche *dialect* overgebragt.

Wij onthouden ons vele aanmerkingen hierbij te voegen. Wie toch in deze zóó gewenschte en verblijdende uitkomst niet de gezegende vrucht eener gezuiverde Euangelie-prediking, niet de overwinning van Gods Woord over de dwalingen der menschen wil zien, zal dat in de Geschiedenis der Hervorming nergens aanschouwen. Wie de bedaardheid en gematigdheid, waarmede men in het groote en gewigtige werk voortging, de Christelijke gezindheden en gevoelens hierbij geöpenbaard, niet lofwaardig keurt, zal die nergens ontdekken of zijne hulde waardig achten. Wij geven het aan de bestrijders der Hervorming toe: ook hier hebben wij enkele buitensporigheden waargenomen,

die niet te gestreng door ons kunnen afgekeurd worden; maar wij zagen ook, hoe zij door hen zelven, die de Hervorming wenschten en begunstigden, werden gebreideld en gestraft; en wáár vermag men ons in de Geschiedenis der wereld eene groote en gewigtige onderneming aan te wijzen, hoe zigtbaar ook Gods hand daarin werkte, en hoe gezegend zij voor de menschheid geweest zij, welke geheel rein en zuiver van de smetstof van menschelijke dwaling en verkeerdheid is gebleven? — Wij erkennen het, dat de Zwitsersche Hervorming, uit vrees voor de dwalingen, die zij vermijden wilde, digt aan een ander uiterste is genaderd; dat zij, bij de inrigting der uitwendige eeredienst, welligt te weinig de behoeften van den zinnelijken mensch geraadpleegd heeft. Van daar toch, dat niet enkel alle beelden en sieraden werden weggenomen, maar dat ook in vele Hervormde kerken de heerlijke klank van het veelstemmige orgel zweeg. Van daar dat het kruis, hetwelk, als eenvoudig en treffend Christelijk *symbool*, voor elken Christen iets heiligs en eerwaardigs heeft, van alle tempelgebouwen en begraafplaatsen werd geweerd, waar het toch als teeken des vredes, des geloofs en der hope veilig had kunnen geduld worden. Maar door dit toe te geven ontnemen wij niets aan de inwendige waarde dier Hervorming. Want de beginselen, van waar zij is uitgegaan, en die wij in hare invoering zóó onmiskenbaar zagen doorstralen: — de Christelijke Kerk zoo veel mogelijk tot hare oorspronkelijke eenvoudigheid te terug te voeren; het ware oogmerk der openbare Godsvereering in het licht te stellen (25); misbruiken af te schaffen, die door het gestreng rigtend verstand als overblijfselen der Heidensche of althans der Joodsche eeredienst moesten beschouwd worden; aan God, die een geest is, ook eene aanbidding op te dragen, die in geest en in waarheid geschiedt; de Heilige Schrift als het eenige rigtsnoer van geloof en wan-

del aan te nenen (26); Gods Woord als eenig onfeilbaren regter te laten heerschen over het vrije geweten der menschen; de Godsdienst-leeraars niet als heerschappijvoerders maar als Dienaars der Gemeente te beschouwen; CHRISTUS als onzigtbaar Opperhoofd aan de spits zijner Kerke te stellen; Zijn' gezegenden naam tot het begin, het middelpunt en het einde der Euangelie-prediking te maken; Zijn beeld in den mensch te vernieuwen, en het hart van elken Christen tot Zijnen tempel te vormen, waarin Hij door het geloof wil wonen en werken: — die beginselen regtvaardigen zich volkomen voor het opgeklaard verstand en het echt Christelijk gevoel, en brengen de schoonste lofspraak dier Hervorming mede.

IV.

BEELDEN-GALERIJ

van Zwitsersche Hervormers, die ZWINGLI'S *Medearbeiders geweest zijn.*

Op de lijst der Duitsche Hervormers staat de naam van LUTHER boven aan, als die van een' Vorst, die over zijne minderen gebiedt; als die van een' Held, die door de zijnen op een schild boven de schouders wordt gedragen, tot wien allen die hem omringen, in de bewustheid zijner meerderheid, met ontzag en bewondering opzien. ZWINGLI, daarentegen, is meer de eerste onder vele broederen. Zoodra wij zijn beeld op het voetstuk hebben geplaatst, schaart zich ter wederzijde, als in eene breede Galerij, eene lange reeks van standbeelden dier mannen, die zijne volijverigste medearbeiders geweest zijn, wier beeldtenis nooit anders dan met eerbied en erkentelijkheid door het dankbare nageslacht mag worden aangestaard. Wij mogen

hun te minder onze aandacht ontzeggen, omdat wij hierdoor nog meer van de invoering der Hervorming in andere streken van *Zwitserland* zullen vernemen; ofschoon wij ons hierbij der kortheid moeten beijveren, en slechts losse omtrekken, in plaats van uitgewerkte beelden en portretten, zullen kunnen leveren.

Dat Zwingli in Leo Judae een' getrouwen boezemvriend en krachtigen medehelper te *Zurich* gevonden heeft, is ons bij de voorstelling der Geschiedenis duidelijk genoeg gebleken. Wij hebben enkel hier bij te voegen, dat deze ook na diens dood met onverkoelden en onbezweken ijver is voortgegaan, om te voltooijen, wat door hem was begonnen, en vooral door het vertalen der Heilige Schrift en de uitgave van zijnen *Katechismus* gunstig op de verlichting des volks gewerkt heeft. Als eene proeve van den vromen zin, die hem in zijn leven bezielde, die hem in het sterven nog bijbleef, mogen de schoone woorden strekken, welke door hem ten aanhoore zijner ambtgenooten en vrienden geuit werden, toen hij reeds zijn einde voelde naderen: »Aan Jezus Christus" sprak hij met stervende lippen, »mijn' Heer en mijn' Heiland, mijne hope en mijne zaligheid, geef ik met ligchaam en geest mij zelven over. Op Zijne barmhartigheid en genade steun ik. Op Zijne belofte en eeuwige waarheid vertrouw ik, en ik sterf gerust in de vaste hope, dat ik nu weldra Zijn bijzijn en zalige gemeenschap zal genieten, waarin verzadiging van vreugde en eeuwigdurende blijdschap te vinden is" (27).

Wij zeiden reeds, dat de Hervorming zich veel verder dan *Zurich* uitbreidde. De ingezetenen van *Appenzell* schudden het eerst, in navolging van *Zurich*, de kluisters des verouderden bijgeloofs af. Die van *Mühlhausen* volgden hun voorbeeld. Te *Biel* zegevierde zij door den invloed en de prediking van Thomas Wyttenbach; te *Shafhausen* en *St. Gallen* werd haar voortgang door

HOFFMEISTER en VADIANUS bevorderd. Maar terwijl wij min beroemde namen en plaatsen voorbijgaan, vestigen wij thans ons oog op de steden *Bazel* en *Bern*, die nevens *Zurich* het voornaamste schouwtooneel van den strijd der Hervorming geweest zijn, en op die mannen aan wier krachtdadige werkzaamheid wij, naast Gods Voorzienigheid, eene voor het Rijk des lichts en der waarheid gelukkige uitkomst van dien strijd hebben te danken. En vragen wij dan: wie onder de Zwitsersche Hervormers het meest heeft uitgeblonken, zoodat zijn borstbeeld allernaast dat van ZWINGLI op een even verheven voetstuk mag staan? — dan is maar één antwoord mogelijk op deze vraag:

JOANNES OECOLAMPADIUS.

Van dezen zóó voortreffelijken man, op wiens graf de schoone eertitel: *Apostel der reine Euangelieleer*, door het dankbare *Bazel* gebeiteld werd; die tegelijk de vriend van ERASMUS, van LUTHER en van ZWINGLI geweest is; die zoowel wegens zijn vredelievend karakter, als wegens zijne grondige geleerdheid, de MELANCHTHON van *Zwitserland* mogt heeten; van dezen zóó voortreffelijken man mogen wij onzen Lezers geene beknopte levensschets onthouden.

JOANNES OECOLAMPADIUS (eigenlijk HAUSSCHEIN) werd in 1482 te *Weinsberg* in *Frankenland* geboren (28). Zijn vader bestemde hem voor den handelstand. Zijne moeder wenschte van haar' zoon een geleerde te zien worden; en hiermede stemden ook zijne kinderlijke wenschen het meest overeen. Daar zijne ouders ruim bemiddeld waren, zagen zij zich ook in staat gesteld hunnen zoon de noodige wetenschappelijke opleiding te verschaffen. Hij bezocht de Latijnsche school te *Heilbron*, de Hoogeschool te *Heidel-*

berg, daarna te *Bologne*, waar hij zich op de Regtsgeleerdheid zoude toeleggen. Zóó uitstekend waren de vorderingen, die hij in zijne letteroefeningen gemaakt had, dat hij als veertien-jarige knaap reeds Magister in de Wijsbegeerte werd. Onze Lezers herinneren zich, hoe dit op gelijken leeftijd aan den jeugdigen MELANCHTHON was geweigerd geworden. Maar de studie der Regtsgeleerdheid bekoorde hem even weinig als de lagchende hemel van *Italië*. De ernstige geest des jongelings zocht ernstiger overpeinzing. Hij besloot naar zijn vaderland terug te keeren en zich onverdeeld der Godgeleerdheid te wijden. Wie onzer erkent in die veranderde keuze niet op nieuw eene gunstige en weldadige bestelling des Hemels? waardoor de jeugdige OECOLAMPADIUS in den schoonsten zin des woords is geworden, wat zijn naam voorspelde: *Eene lampe in het Godshuis*, een helderschijnend en schitterend licht in den tempel des Heeren! Nu bezocht hij andermaal *Heidelberg* en *Tubingen*, waar de beroemde REUCHLIN zijn leermeester werd. Na zulk eene grondige voorbereiding, aanvaardde hij het predikambt in zijne geboorteplaats, om het spoedig, daar de roep zijner kunde en begaafdheid zich reeds verre verspreid had, met het ambt van Domprediker te *Bazel* te verwisselen. Hier verkreeg hij den graad van Doctor in de Godgeleerdheid. Hier leerde hij ERASMUS kennen. Hij was hem (volgens diens eigen getuigenis) behulpzaam in zijne uitgave van het Nieuwe Testament met hare onschatbare aanteekeningen, en zamelde voor zich zelven wederkeerig een' schat van kennis en geleerdheid uit zijnen omgang op. ERASMUS gaf zijnen jeugdigen vriend de belangrijke les, om CHRISTUS en CHRISTUS alleen, in de Heilige schrift te zoeken, en OECOLAMPADIUS was er hem dankbaar voor, en heeft getoond, hoe hij haren waren zin begrepen en behartigd heeft. Zijn eerste verblijf te *Bazel* was echter van korten duur. Hij werd

naar de Domkerk te *Augsburg* verplaatst; maar, deels omdat zijne stem voor dit gebouw te zwak was, deels omdat het hem verdriette de vijandige aanvallen der Monniken tegen zijne prediking te verduren, legde hij zijn ambt neder, en ontvlood aan het gewoel der wereld in een klooster, zonder zich nogtans door eene kloostergelofte te verbinden. Hier kwamen hem het eerst LUTHERS schriften in handen, en zij werkten als met eene *électriserende* kracht op zijn gemoed. Van nu af kwam hij zóó onbewimpeld voor zijne gevoelens uit, dat ook zijn naam, als die van eenen ketter, gelijk met dien van LUTHER, op den Rijksdag te *Worms* genoemd werd. Toen deze derwaarts ging, bevond OECOLAMPADIUS zich op den *Ebernburg* bij den ridderlijken FRANS VON SICKINGEN, wiens huisselijke Godsdienstoefeningen hij eenigen tijd als Slotkapellaan regelde. Toen kort hierna VON SICKINGEN in een' bloedigen strijd werd gewikkeld, die hem het leven kostte, koos OECOLAMPADIUS andermaal *Bazel* tot zijne woonplaats, waar hij eerst eenigen tijd buiten openbare betrekking bleef, tot dat hij aan eenen ouden en kranken Prediker van het *St. Martijns*-stift als medehelper werd toegevoegd, wien hij bij zijnen dood opvolgde.

Nu eerst begint het belangrijkste tijdperk van OECOLAMPADIUS leven, en voor *Bazel* het gewigtige tijdperk der Hervorming. Hij aanvaardde zijn predikambt onder de uitdrukkelijke voorwaarde, » dat hij zou mogen leeren wat Gods Woord leerde, en verwerpen, wat Gods Woord verwierp; dat hij evenzeer van de Roomsche *ceremoniën* zou mogen weglaten, wat niet anders dan schadelijk op het volk werken kon" (29). Deze vergunning werd hem geschonken. Nog meer: men liet eerlang aan zijne schitterende bekwaamheden ten volle regt wedervaren, door hem tot Hoogleeraar in de Godgeleerdheid aan te stellen. Nu was hij in staat, zoo wel door eene geleerde en grondige

Bijbelverklaring op zijne leerlingen en kweekelingen, als door zijne prediking op het volk te werken. Zijn aanzien als Godgeleerde steeg, zoo wel buiten als in zijn vaderland, gedurig hooger. Toen er in den jare 1526, op het doordrijven van Dr. Eck van *Ingolstadt*, een openlijk Dispuut te *Baden* zou plaats hebben, en Zwingli zonder dreigend levensgevaar dáár niet verschijnen kon, reisde Oecolampadius derwaarts, en glansrijk hield hij de eer der Hervormden op. Achttien dagen lang duurde de strijd, en hoewel Oecolampadius in zijn hart een vijand van zulk redetwisten was, men vond hem elken dag onbezweken op zijnen post. Mogt al de meerderheid der vergadering, welke uit Katholieken bestond, ten voordeele van het oude Kerkgeloof beslissen, de hoogachting voor zijn' persoon en zijne kunde was hierdoor bij vriend en vijand toegenomen. En waarlijk, dit kon niet anders! Terwijl Eck zich geregtigd rekende, om op de kosten der Kerk, welke hij verdedigde, feest- en gastmalen aan te rigten, zette Oecolampadius in stille afzondering zijne hoogst matige en eenvoudige levenswijze voort. Nimmer trad hij in het strijdperk op, zonder zich vooraf met vurige en ernstige gebeden tot den vernieuwden kamp te hebben voorbereid. De waard, bij wien hij inwoonde, kon niet genoeg zijne verwondering uitdrukken, dat een ketter en zulk een vroom en godzalig man, in denzelfden persoon konden vereenigd zijn. Welk een gewigtig aandeel hij aan den strijd over het Avondmaal nam, zullen wij later vernemen, maar reeds durven wij verzekeren, dat hij door die beschouwing slechts te hooger in onze schatting zal stijgen. De Universiteit te *Bazel*, welke aan *Rome* groote verpligting had, was in den aanvang zeer ongunstig omtrent de Hervorming gestemd. Een goed gedeelte des volks, dat bevooroordeeld aan het oude hing, maakte den strijd hier des te hagchelijker, de overwinning

te moeijelijker; en toch genoot Oecolampadius de vreugde, dat zij nog bij zijn leven, door den krachtig geöpenbaarden volkswil werd doorgezet, wat hoofdzakelijk aan zijnen altoos werkzamen invloed was dank te weten; en toch had hij met geene andere wapenen dan die der verstandelijke bewijsvoering en liefderijke overreding gestreden. Zijne vreugde over deze gelukkige omkeering werd daarom niet weinig verbitterd, toen de ôpgewondene volksmenigte, bij het invoeren der Hervorming te *Bazel*, zich ongeregeldheden veroorloofde, welke door alle gematigden moesten afgekeurd en verfoeid worden. Erasmus betuigde, dat, zoo iemand in staat ware hem tot de zijde der Hervorming te doen overgaan, dit alleen Oecolampadius zoude zijn. Onbegrijpelijk veel heeft alzoo ook hij ten nutte der Zwitsersche Hervorming gedaan, en hoe veel meer nog zou hij hebben kunnen verrigten, indien hij tot een' hooggeklommen ouderdom ware gespaard gebleven. Maar hij was *eene lichtende kaars*, en — ook het ander gedeelte van dit bijbelsch gezegde zou in hem waarheid worden — *slechts een' korten tijd mogt men zich in haar schijnsel verheugen*. De vroegtijdige dood van Zwingli bragt aan zijn hart eene ongeneeslijke wonde toe. Eene kwaadaardige ziekte raapte hem weg in het negen-en-veertigste jaar zijns levens. Den 1sten December 1531 stierf hij. Maar zijn sterven was de kroon van zijn leven. Eenige dagen vóór zijn uiteinde liet hij zijne ambtgenooten aan zijn ziekbed komen. Hij hield eene roerende aanspraak tot hen, vermaande hen elkander lief te hebben en het Euangelie zoo wel door hunnen Godvruchtigen wandel als met woorden te prediken. Van zich zelven verklaarde hij: »Het is met een goed geweten, dat ik door de genade Gods voor den Regterstoel van Christus zal verschijnen. Dáár zal het blijkbaar zijn, dat niet wij het zijn, die de Kerk verleid hebben. Gij hoort deze belijdenis; mijn laatste ademtogt

maakt er U getuigen van." Zijnen kinderen legde hij zegenend de handen op het hoofd en bezwoer hen, God steeds als hunnen Vader te beminnen. Hij had hun de namen: Eusebius (Godsvrucht), Irene (vredelievendheid) en Alethea (waarheidsliefde) gegeven. Het waren de drie grondtrekken van zijn beminnelijk karakter geweest. Men vroeg hem, toen zijn oog reeds half gebroken was, of hij ook eenig licht begeerde. Nu vertoonde zich nog een glimlach op het gelaat des stervenden. »Dáár is licht genoeg," sprak hij, op zijnen boezem wijzende. Weinige oogenblikken later ontsliep hij (30).

WOLFGANG FABRICIUS CAPITO

Toen de edele Oecolampadius te *Bazel* kwam, vond hij geenen geheel onbereiden akker. Wolfgang Fabricius Capito (31), met wien hij zich aan de Hoogeschool in de oude talen geöefend had, die al zijnen invloed had aangewend, om zijnen vriend te *Bazel* te doen beroepen, was hem reeds voorgegaan om dien akker te beplanten en te bevochtigen. Wij plaatsen daarom zijn beeld naast dat van zijnen vriend. Capito was in den *Elsas* geboren, en tegen zijnen zin tot de beoefening der geneeskunde opgeleid; maar na den dood zijns vaders volgde hij zijne natuurlijke neiging, en de Godgeleerdheid werd zijne meest geliefde wetenschap. Het onderzoek des Bijbels leerde hem vroegtijdig vele dwalingen der Roomsche Kerk inzien. Reeds vóór dat hij iets van Luther had kunnen hooren, kon hij het niet meer van zich zelven verkrijgen, de Mis op de gewone wijze te bedienen. Te *Einsiedlen* kwam hij in aanraking met Zwingli, en beiden bemerkten spoedig in een vertrouwelijk gesprek, dat zij omtrent de Pauselijke oppermagt eenstemmig dachten. Te *Bazel* hield hij voorlezingen over het Euangelie van Mattheus en leerredenen over

den brief aan de Romeinen, die met groote toejuiching werden aangehoord, maar in den hoogsten graad de verbittering der Monniken opwekten. Met droefheid zagen hem daarom zijne talrijke vrienden, met vreugde zijne vijanden, vertrekken, toen hij in 1520 eene beroeping naar het Hof van den Keurvorst van *Maintz* ontving en opvolgde. De dampkring, waarin hij hier zich bewoog, bleef niet zonder eenigen invloed op zijne denkwijze en gezindheden. Hij trad eenigzins schroomvallig terug, en schaarde zich meer aan de zijde dergenen, die wij onder de Hervormingsgezinden de *behoudende* partij zouden kunnen noemen. Op den Rijksdag te *Worms* staat hij als in het midden tusschen de Euangelischen en Katholieken, in goede verstandhouding, zoowel met ALEANDER en COCHLAEUS, als met AMSDORFF en LUTHER. Den laatsten zocht hij tot meerdere buigzaamheid en gematigdheid te bewegen. »Wat diep geworteld is," zeide hij, »wordt niet op eens uit den grond gerukt, het moet langzaam worden losgeschud, zal het gemakkelijk door de hand worden uitgetrokken (32)." Hoe waar en behartigenswaardig dit gezegde ook zij, zoo was toch die gematigdheid, waarvan CAPITO een vriend en voorstander was, niet van menschenvrees en zwakheid vrij te pleiten. En eere zij hem, hij heeft zich te zijner tijd, moedig daarboven verheven. Toen hij zag, dat hij te *Maintz* geenszins dat nut kon stichten, hetwelk hij zich had voorgesteld, vertrok hij in 1523 naar *Straatsburg*, waar hij, als prediker in de *St. Thomas*-kerk, zich op nieuw als voorstander en verdediger der Hervorming deed kennen, door zijne verlichte Euangelie-prediking den rijksten zegen stichtte, en volijverig werkzaam bleef tot aan zijnen dood.

Doch keeren wij naar *Zwitserland* weder. In *Bern* had het bijgeloof gedurende de laatste jaren eene belangrijke maar geenszins schitterende rol gespeeld. Het bedrog met een

wonderdoend Maria-beeld, den schedel van de H. ANNA, en de gewaande verschijningen der Moedermaagd in een Dominikaner Klooster, was tot diepe beschaming en vernedering van Geestelijkheid en Monniken, en tot ergernis van alle geloovigen, ontdekt geworden (33). Het satyrieke vernuft van den dichter NICOLAAS MANUEL leverde deze wonderhistoriën en de verlegenheid der Dominikanen, in zijne Vasten-avondspelen, aan de bijtendste bespotting over. Maar met edeler en krachtiger wapenen werd dit bijgeloof bestreden door de prediking van SEBASTIAAN MEIJER en

BERTHOLD HALLER.

Gelijk *Zurich* zich op ZWINGLI, en *Bazel* zich op OECOLAMPADIUS verheft, zoo mag *Bern* op HALLER, als den grondlegger zijner Hervorming, roemen (34). *Pforzheim* was de plaats zijner opvoeding, MELANCHTHON de deelgenoot zijner kinderlijke spelen geweest. Vervolgens had hij op onderscheidene Hoogescholen, ook te *Keulen*, gestudeerd. In 1518 werd hij Kanunnik of Koorheer, en drie jaren later Prediker te *Bern*. Schitterende redenaarsgaven vereenigden zich in hem met brandende liefde tot de waarheid. Naauw gevoelde hij zich, door overeenstemming des geestes, aan ZWINGLI en OECOLAMPADIUS verbonden. Den eersten zocht hij te *Zurich* kort na zijne aanstelling op, en deze sloot den jeugdigen reeds beroemden Prediker, toen hij hem voor het eerst ontmoette, met verrukking in zijne armen. Den tweeden vergezelde hij naar *Baden*, en dáár stond hij als moedig strijdgenoot aan zijne zijde, ter verdediging der heftig aangevochtene Hervormde leer. Hoe vrijmoedig hij ook voor zijne gevoelens uitkwam, hij genoot in eene hooge mate zoowel de achting zijner stadgenooten als de liefde zijner Gemeente. Toen SEB. MEIJER genoodzaakt werd de stad te verlaten en *Bern* zelfs eene

dreigende houding tegen over *Zurich* aannam, bleef Haller in zijne prediking ongemoeid. Eenmaal werd er wel eene aanklagt tegen hem ingediend, waarbij zelfs de ketterdood tegen hem geëischt werd, maar men had den moed niet daaraan gevolg te geven. Op een' anderen tijd werd hij op het Raadhuis geroepen, om zich wegens zijne prediking te verantwoorden, en aanstonds schoolde de menigte te zamen, uit vrees dat hem eenig gevaar mogt bedreigen. Zij wachtte zijne wederkomst af, vormde als het ware een' ringmuur om den geliefden Herder en Leeraar, vast besloten hebbende, hem tot het uiterste te beschermen en te verdedigen, en geleidde hem zóó naar zijne woning terug. In den jare 1528 werd er een *Dispuut* te *Bern* gehouden, hetwelk de volkomene zegepraal en invoering der Hervorming in deze stad ten gevolge had. Dáár stond Zwingli zegevierend tegenover al zijne bestrijders (35). Dáár vertoonde ook Haller zich in al zijne kracht. Onvermoeid arbeidde hij in het werk des Heeren tot het einde zijns levens, en daalde in het jaar 1536, in pas vier-en-veertig-jarigen ouderdom, algemeen bemind en diep betreurd ten grave.

MARTINUS BUCER.

In eene galerij van Zwitsersche Hervormers, die tot Zwingli in betrekking stonden, mag het beeld van Martinus Bucerus niet ontbreken; hoewel zijn beeld zich bezwaarlijk in vlugtige omtrekken schetsen laat, en zijn naam als Hervormer niet minder aan *Duitschland* en *Engeland* dan aan *Zwitserland* toebehoort (36).

In zijne jongelingsjaren legde hij de geestelijke gelofte af bij de orde der Dominikanen, aan welke vooral het volksonderwijs was toevertrouwd. Bucer toonde uitnemend voor deze taak berekend te zijn. Weldra werd hij

een beroemd Prediker dier orde; maar na LUTHER gehoord, diens schriften gelezen, en zelf de Heilige Schrift in de oorspronkelijke talen onderzocht te hebben, viel het hem hoe langer zoo zwaarder, en eindelijk onmogelijk de aangelegde kluisters te dragen. Hij vlugtte naar FRANS VON SICKINGEN, die hem had leeren kennen en hoogschatten, en met geöpende armen ontving. Na een tweejarig verblijf op den *Ebernburg*, vertrok hij naar *Straatsburg*, waar hij later als Hoogleeraar werd aangesteld. Hier eerst ving zijne uitgebreide werkzaamheid aan. Hij was de steller der Geloofsbelijdenis, die door de steden *Straatsburg*, *Constanz*, *Memmingen* en *Lindau* op den Rijksdag te *Augsburg* werd ingediend. Hij was de man des vredes, die, na het gesprek te *Marburg*, eene scheuring tusschen de Protestanten zocht te verhoeden, en met het oogmerk om eene volkomene verbroedering onder hen te weeg te brengen, nu eens met ZWINGLI, dan weder met LUTHER onderhandelingen aanknoopte. Als een der meest beroemde Godgeleerden van zijnen tijd, werd hij bij alle gewigtige aangelegenheden geraadpleegd. Te *Leipzig* werd hij, na den dood van Hertog GEORGE, geroepen, om gemeenschappelijk met LUTHER de Hervorming in te voeren. Te *Regensburg* vereenigde hij zich (in 1541), op het uitdrukkelijk verlangen des Keizers, met MELANCHTHON, om zoo mogelijk de Godsdienstgeschillen, die de Christenheid verdeeld hielden, tot een vreedzaam einde te brengen; maar zóó veel als hij hier, en vroeger in den strijd over het Avondmaal, ook had toegegeven; zóó krachtig verzette hij zich tegen het *Interims-Edict*, waarvan hij de strekking hoogstverderfelijk keurde (37). Om zich aan de vervolging te onttrekken, die hem deswege bedreigde, vond hij het geraden naar *Engeland* te wijken. Hoe hoog men ook dáár zijne vroomheid en geleerdheid schatte, bleek uit zijne benoeming

tot Hoogleeraar aan de Hoogeschool van *Cambridge*, en uit de algemeene droefheid bij zijnen dood, die hem, op den 27sten Februarij 1551, aan den wijduitgebreiden kring zijner werkzaamheden ontrukte. Meer dan drie duizend personen volgden zijn lijk. Weinig zegt het daarom tot schade van zijne nagedachtenis, dat zijn gebeente, onder Koningin MARIA, weder opgegraven en verbrand werd; maar ook weinig zegt de praal, waarmede zijne uitvaart gevierd was geworden, bij de schoone lofspraak, hem door een' geschiedschrijver van zijnen tijd naar waarheid gegeven: »Hij heeft beide in zijn leven en in zijn sterven getoond, hoe men CHRISTUS behoort na te volgen."

En hier eindigen wij deze beschouwing. Wij hadden eene reeks van mannen vóór ons, allen vereenigd in denzelfden geest, strijdende onder dezelfde heilige leuze, omdat zij allen uit eene en dezelfde bron waren gevoed, omdat zij allen onderwezen waren uit Gods Woord. Wij zagen, hoe zij allen aan deze leuze zijn getrouw gebleven tot aan de ure huns doods; hoe de kracht van hun geloof zich ook op hun sterfbed verheerlijkte. Zij spreken door hun geloof tot ons, nadat zij gestorven zijn. Zij vermanen ons de goede belijdenis dier hope vast te houden, waarop zij eene betere wereld zijn ingegaan. En op hen en hun voorbeeld starende, roepen wij elkander toe: »Broeders! verbinden wij ons, zonder bitteren haat jegens andersdenkenden in het hart te koesteren, tot trouw aan de heilige waarheid; en daar wij zulk eene wolke van getuigen vóór ons hebben, laat ons met lijdzaamheid loopen de loopbaan, die ons is voorgesteld, ziende, als zij, op den oversten Leidsman en Voorganger des geloofs, en gedachtig aan Zijn woord: *Houdt wat gij hebt, opdat niemand uwe kroon neme!*"

V.

Het Gesprek te Marburg.

October 1529.

In de helling van eenen berg, van waar het oog over het heerlijke *Lahndal* weiden kan, is de grijze stad *Marburg* gebouwd. Op het hoogst verhevene punt lag in de zestiende eeuw het Vorstelijke slot, dat aan den Landgraaf van *Hessen* toebehoorde. Dáár had, in October des jaars 1529, de merkwaardige zamenkomst van Duitsche en Zwitsersche Hervormers plaats, waarvan wij de aanleiding, het doel en den uitslag thans moeten vermelden. Het is niet zonder eene gewaarwording van treurigheid, dat ik mijne lezers tot deze belangrijke beschouwing uitnoodige. Helaas! wanneer wij vragen: waarom de Hervorming niet al die gezegende vruchten heeft gedragen, welke zij beloofde? — waarom haar zegepraal niet nog volkomener geweest is? — dan is het niet genoeg te wijzen op het uitwendige geweld, waarmede zij bestreden werd, of op de kracht der vooroordeelen, waarmede zij had te kampen. Neen! wij zijn tot de getuigenis gedrongen, dat de Hervorming, in haren voortgang en hare ontwikkeling, ook door inwendige verkeerdheid is belemmerd geworden. En vraagt men verder, waarin die menschelijke verkeerdheid zich het meest geöpenbaard heeft? — het is in den strijd over de twee edel-eenvoudige plegtigheden des Christendoms: over den Doop en het Avondmaal.

De Wederdoopers en hunne gevoelens hebben wij reeds vroeger leeren kennen (38). Ook in *Zwitserland* verkregen zij een' beduidenden aanhang. *Waldshut*, waar de beruchte MUNZER zich een' tijd lang had opgehouden, werd het vereenigingspunt der Dweepers; maar weldra verspreidden zich vele aanhangers der nieuwe Sekte in andere

Kantons. In het gebied van *Zurich* stonden CONRAD GREBEL en LUDWIG HETZEL aan hun hoofd. Schier overal, waar deze woelgeesten zich vertoonden, ontstonden bedenkelijke bewegingen. In *St. Gallen*, waar de dweepzucht met onbeteugelde woede voortholde, onthoofdde zekere THOMAS SCHUGGER, op vermeende Goddelijke ingeving, zijnen eigen broeder, die zich met de meeste lijdzaamheid aan deze gruwzame strafoefening onderwierp. De Regering betoonde in den aanvang, bij het te keer gaan dier ongeregeldheden, groote gematigdheid. Langs den weg der verstandelijke overreding zocht men in herhaalde mondgesprekken (waaraan ook ZWINGLI deel nam), met de aanvoerders der partij gehouden, de dwalenden teregt te brengen. Maar toen dit niet baatte, toen alle burgerlijke en maatschappelijke banden uit elkander dreigden gerukt te worden, ging men tot gestrenger maatregelen, eindelijk zelfs tot de doodstraf, over (39). Dat intusschen ook hierdoor de sekte der Wederdoopers niet geheel onderdrukt, veel minder uitgeroeid is geworden, zal de Geschiedenis der Hervorming in ons Vaderland ons leeren. Het behoeft naauwelijks eenige aanwijzing, dat de Wederdoopers (schoon ook zij een zachtmoediger oordeel verdienen, dan hun veelal van de Geschiedschrijvers is te beurt gevallen) van de Hervormden in beginsel grootelijks onderscheiden waren (40), gelijk zelfs hun hoofdgevoelen omtrent den Kinderdoop, noch bij de *Zwitsersche*, noch bij de *Duitsche* Hervormers, ingang vond. Maar zoo dezen omtrent den Doop allen vrij eenstemmig dachten, niet alzoo omtrent het Avondmaal, — en dezen strijd over het Avondmaal, die de aanleiding tot het vermaarde Gesprek te *Marburg* geworden is, moeten wij thans in zijnen oorsprong en voortgang beschouwen.

Wij hebben, een' trek uit LUTHERS leven beschrijvende, den Lezer reeds eenmaal in eene herberg te *Jena* verplaatst.

Dáár verplaatse hij zich weder, ruim vijf jaren vóór het te *Marburg* gehoudene Gesprek. Hij vindt er CARLSTADT en LUTHER in een' heftigen woordenstrijd gewikkeld, die zóó hoog liep, dat LUTHER een' goudgulden uit den zak haalde en dien zijne tegenpartij in de hand gaf, als een pand of teeken dat hij hem uitdaagde, zijne bedreiging gestand te doen en tegen hem te schrijven (41). De oorzaak was deze. De onrustige CARLSTADT, spoedig zijn ambteloos leven moede, had te *Orlamunde*, waar MUNZER vele aanhangers gevonden had, het predikambt weder opgevat. Hij hervormde dáár geheel in zijnen geest en naar zijnen lust, maar tastte in het afschaffen der Kerkgebruiken en het afzetten van Geestelijken zóó heftig door, dat LUTHER door den Keurvorst naar *Jena* werd gezonden, om tegen de dweepers te prediken. CARLSTADT was onder de toehoorders. Met een hart vol verbittering zocht hij zijnen voormaligen vriend, nu zijnen vijand, op. Het overige is ons bekend. Deze twist was de aanvang van den onzaligen strijd over het Avondmaal.

CARLSTADT had omtrent den aard en de beteekenis dier heilige plegtigheid andere, en wij moeten erkennen, helderder en redelijker begrippen dan LUTHER. Deze, hoewel hij het gedrogtelijk gevoelen der *Transsubstantiatie* had opgegeven, bleef nog altijd aan eene voor het verstand onbegrijpelijke tegenwoordigheid van CHRISTUS ligchaam in en onder de teekenen van brood en wijn vasthouden. CARLSTADT, daarentegen, zag in het Avondmaal een' eenvoudigen gedachtenis-maaltijd van JEZUS lijden en sterven, maar kwam tot de gedwongene verklaring, dat de woorden: *dit is mijn ligchaam*, niet op het brood betrekking hadden, maar door den Zaligmaker, met vingerwijzing op zijn eigen levend ligchaam, waren uitgesproken. ZWINGLI had reeds vroeg, omtrent het Avondmaal, van het Kerkgeloof afwijkende gevoelens gekoesterd. Ook in *Nederland* werd

hierover door sommigen vrijer gedacht, en er zijn sporen in de Geschiedenis, dat de eenig ware en natuurlijke verklaring, welke ZWINGLI aan deze woorden gaf, het eerst van ons Vaderland is uitgegaan, en alzoo aan de Zwitsersche Hervormers is bekend geworden (42). Naauwelijks was CARLSTADT van *Orlamunde* naar *Straatsburg* geweken, of hij stortte al zijne gal tegen LUTHER in zijne schriften uit. Het eerste verscheen te *Bazel*, onder den titel: *Over het onchristelijk misbruik van het brood en den kelk des Heeren.* Het was niet onnatuurlijk, dat CARLSTADT in *Zwitserland*, dat een algemeen toevlugtsoord voor vervolgden was, en waar de Hervorming eene meer doortastende rigting nam, zoowel voor zijn' persoon als voor zijne gevoelens omtrent het Avondmaal, bescherming vond; maar evenmin kunnen wij ons verwonderen, dat LUTHER, die CARLSTADT als een' der ergste dweepers beschouwde, zich hierdoor diep gekrenkt gevoelde. Hij antwoordde in zijnen toorn met het geschrift: »*Tegen de Hemelsche Profeten, over de beelden en het Sacrament.*" Nu brandde het twistvuur nog heviger op. De Straatsburger Godgeleerden en OECOLAMPADIUS van de eene zijde, BUGENHAGEN, BRENZ van de andere zijde, mengden zich in den strijd. Het geschrift van OECOLAMPADIUS: *Over de oorspronkelijke beteekenis van des Heeren woorden » dit is mijn ligchaam" enz.*, was op zulk een' gematigden toon, in zulk eenen liefderijken geest en tegelijk met zoo veel overtuigende kracht geschreven, dat ERASMUS, die het kettersche gevoelen niet openlijk durfde billijken, daarvan aan den Raad te *Bazel* de getuigenis aflegde: » dat het, zoo mogelijk, de uitverkorenen zelfs zou verleiden (43)." ZWINGLI had reeds in zijn hoofdwerk: *Over de ware en valsche Godsdienst*, zijn gevoelen omtrent het Avondmaal ontwikkeld, dat, als geheel in den geest van den Goddelijken Insteller, het meest algemeen in de Hervormde Kerk is aangenomen.

Hij was thans genoodzaakt, in nog andere geschriften, dit gevoelen tegen Luthers aanvallen, die gedurig heviger en bitterder werden, te verdedigen, en rondom de twee groote Hervormers sloten zich de strijders van beide partijen in digte gelederen aan (44). Zoo was dan één woord van diepe maar toch eenvoudige beteekenis, door den gezegenden Verlosser aan den maaltijd der liefde gesproken, de twistappel geworden, die de Protestantsche Christenheid op het treurigst zou scheiden en verdeelen, en gemoederen van elkander verwijderde, die van gelijke liefde voor den Heiland en voor elkander hadden moeten gloeijen. Niemand gevoelde het dieper, welk een nadeel hierdoor der Hervorming werd toegebragt, welk een triumf hierdoor aan hare vijanden werd voorbereid, dan de jeugdige en vurige Landgraaf van *Hessen*, die haar met hart en ziel was toegedaan, en reeds het zwaard tot hare bescherming had willen ontblooten, zoodra hij eene geweldige aanranding begon te vreezen. Maar zijne poging, om eene verbindtenis van alle Hervormde steden en Staten te bewerken, welke men tegen de verbindtenis der Katholieke Vorsten kon overstellen, liep, ten gevolge dezer onzalige verdeeldheid, vruchteloos af. De jeugdige Vorst gaf echter nog geenszins de hoop op, om eene volkomene verzoening en verbroedering tusschen de beide partijen tot stand te brengen. Hij meende dit doel het gelukkigst te zullen bereiken, indien er, als onder zijn oog, eene zamenkomst van *Duitsche* en *Zwitsersche* Godgeleerden plaats had. Zwingli en zijne vrienden waren hiertoe aanstonds bereid. Luther verzette zich zoo lang mogelijk hiertegen, wel bewust, dat hij niets zou kunnen en willen toegeven. En het was eerst na veelvuldige onderhandelingen en bedenkingen, dat de bedoelde zamenkomst, tegen den aanvang van October des jaart 1529, te *Marburg* bepaald werd.

Zwingli vertrok reeds in het begin van September,

maar hield het oogmerk zijner reize, daar zijn leven door zijne vijanden onophoudelijk belaagd werd, zelfs voor zijne Echtgenoote verborgen. Te *Bazel* haalde hij zijnen vriend OECOLAMPADIUS af. Bij hen hadden zich nog BUCER en HEDIO gevoegd, en den 29sten dier maand bereikten zij *Marburg*, waar zij op het vriendelijkst door den Landgraaf werden verwelkomd. Den volgenden dag kwamen LUTHER en MELANCHTHON aan, en met hen CRUCIGER, JUSTUS JONAS en MYCONIUS; enkele dagen later nog OSIANDER, BRENZ en AGRICOLA. Ook *Hessische* Godgeleerden waren uitgenoodigd, om deze belangrijke zamenkomst bij te wonen. PHILIP *de grootmoedige* ontving zijne gasten met de meeste oplettendheid. Hij had de fraaiste vertrekken van zijn kasteel voor hen ingeruimd, en onthaalde hen op eene waarlijk grootmoedige en vorstelijke wijze. Ook gaf hij vele blijken van wijsheid en doorzigt, waarin de opregtheid zijner bedoeling doorstraalde, om bemiddelaar en vredestichter te zijn. Zóó had hij, om alle botsing en verbittering voor te komen, aan CARLSTADT het bijwonen dezer bijeenkomst ontzegd. Zóó bepaalde hij, dat de vredelievende OECOLAMPADIUS met den driftigen LUTHER, en de bedaarde MELANCHTHON met den wel eens hevigen ZWINGLI, eerst afzonderlijk zouden disputeren. Zóó was het slechts aan weinige Godgeleerden gegund, aan het gesprek deel te nemen. De overigen moesten, even als hij, toehoorders zijn. Het voorafgaand gesprek (op Vrijdag 1 Oct.) tusschen OECOLAMPADIUS en LUTHER, duurde drie uren; dat tusschen ZWINGLI en MELANCHTHON werd tot den avond voortgezet, maar leidde tot geene andere uitkomst, dan dat nu gebleken was, dat men over de gewigtigste geloofspunten genoegzaam eenstemmig dacht (waaromtrent de Lutherschen eenigen argwaan hadden gevoed), maar dat men het op het punt van het Avondmaal niet ligtelijk eens zou worden. Zaturdag, de tweede Oc-

tober, was de dag voor het eigenlijke mondgesprek bestemd (45). Het werd reeds des morgens ten zes ure aangevangen. De Landgraaf zat, omringd van zijne raden en hovelingen, aan het einde der zaal, en volgde het gesprek van het begin tot het einde met de oplettendste aandacht. LUTHER, MELANCHTHON, ZWINGLI en OECOLAMPADIUS waren aan eene afzonderlijke tafel gezeten. In het geheel waren er tusschen de vijftig en zestig personen tegenwoordig. De kanselier JOHANN FEIGE opende de vergadering met eene aanspraak, waarin hij de schoone vorderingen en vruchten der Hervorming roemde, en aan de Duitsche en Zwitsersche Godgeleerden het oogmerk dezer zamenkomst herinnerde, welke eene vriendschappelijke onderhandeling zijn moest, maar geenszins in een twistgeding moet ontaarden. Daarom moesten zij elkander met geduld en liefde aanhooren, en alle geoorloofde middelen aanwenden, om zich onderling te vereenigen. »Wie zich daartegen verzette, bewees dat de Heilige Geest zijn hart niet bestuurde." Deze rede maakte diepen indruk. De Godgeleerden beloofden te spreken zonder eenige bitterheid, met betooning van wederzijdsche achting en vriendelijkheid, ja alles te zullen aannemen, wat met God en een goed geweten kon geschieden. En werkelijk werd dit gesprek, als wij enkele harde uitdrukkingen, in een oogenblik van drift aan de sprekers ontvallen, uitzonderen, op een' zeer gematigden toon gevoerd, en bleef men aan deze belofte getrouw (46). Thans nam dan het eigenlijk gesprek over het betwiste leerstuk een' aanvang, hetwelk uit een uitlegkundig, wijsgeerig en geschiedkundig oogpunt behandeld werd. Toen men begon, nam LUTHER een stuk krijt, en schreef met groote letters op de tafel: »*Hoc est corpus meum*" (*Dit is mijn ligchaam*), ten blijke welk een gewigt hij aan deze plaats hechtte, en hoe hij zich aan de letter dier woorden als vastgeklemd wilde

houden. OECOLAMPADIUS wees hem op andere figuurlijke spreekwijzen des Nieuwen Testaments, gelijk: »*Ik ben de ware wijnstok*," en beriep zich tot verklaring van de woorden der instelling, vooral op JOH. VI: vs. 63. »*Het vleesch is tot niets nut, maar de geest maakt levend.*" ZWINGLI zocht insgelijks met vele voorbeelden uit de Heilige Schrift te bewijzen, hoe dikwerf het teeken genoemd wordt met den naam van datgene, wat bedoeld en aangeduid werd. Hij haalde, om de ongepastheid aan te toonen van al te zeer de letter te drukken, het kruiswoord des Heilands aan: »*Vrouwe! zie uwen Zoon!*" uit welks letterlijke opvatting zoude volgen, dat JOANNES werkelijk de zoon van MARIA moest geweest zijn. Vergeefs! LUTHER herhaalde schier op elke bedenking en tegenwerping: »Mijne leer is hierdoor nog niet veranderd. Ik blijf bij de woorden: *Dit is mijn ligchaam!*" ZWINGLI beweerde dat een ligchaam, eindig en beperkt zijnde, aan eene zekere en bepaalde plaats zijn moest, en dat het ligchaam van CHRISTUS niet in het Sacrament tegenwoordig zijn kon, omdat het in den hemel was. Dit leidde LUTHER er toe, om de alomtegenwoordigheid van CHRISTUS ligchaam te verdedigen, en welk een' vijand hij zich vroeger van de *Scholastiek* en *Aristotelische* wijsbegeerte betoond had, thans nam hij zijne toevlugt tot eene stelling der *Sophisten*, dat ook een ligchaam, de Hemel bij voorbeeld, zonder eenige plaats zijn kon. Maar ik vreeze mijne lezers te vermoeijen, door het gesprek ten einde toe te vervolgen. Slechts ééne bijzonderheid wil ik nog vermelden. Wij vernamen reeds, dat het gesprek van weerszijden op zeer gematigden toon gevoerd werd. Eenmaal echter gaf het zonderlinge misverstand van een enkel gezegde aanleiding, dat er heftige bewoordingen tusschen LUTHER en ZWINGLI gewisseld werden. Men streed over de reeds boven aangehaalde plaats, uit het Euangelie van JOANNES. »Heer

ZWINGLI!" stoof LUTHER eensklaps op, » gij wilt mij overbluffen, die plaats komt hier niet te pas!" — » » Neen, neen!" " hernam deze, nu ook warm wordende, » » Heer Doctor, die plaats breekt u den hals." » Beroem u niet te zeer," was LUTHERS antwoord, » gij zijt in *Hessen*, niet in *Zwitserland*, men breekt hier zoo geen halzen." — Hij ging voort zich hevig over deze ongepaste bedreiging van ZWINGLI te beklagen, tot dat deze hem met veel moeite aan het verstand bragt, dat het door hem gebezigde gezegde, eene in *Zwitserland* zeer gewone overdragtelijke spreekwijze was. Hier stonden alzoo de beide Hervormers op dezelfde wijze tegen over elkander, als ten aanzien van het groote punt des geschils — de *letterlijke* of *overdragtelijke* beteekenis des woords. Het gesprek werd den volgenden dag in de tegenwoordigheid van den Landgraaf, en op maandag alleen door de Godgeleerden herhaald, maar ieder bleef op het eens gekozene standpunt. De Landgraaf, de hoop op eene volkomene zamenstemming moetende opgeven, smeekte hen ernstig en dringend, ondanks deze verscheidenheid van gevoelens, elkander als leden van ééne Kerk te erkennen. ZWINGLI en de zijnen, inwendig overtuigd van de nietigheid des geschils, waren hiertoe volkomen bereid, en baden de anderen met hen als broeders in vrede te leven. De edele Hervormer begaf zich in aller tegenwoordigheid, met tranen in de oogen, tot LUTHER, verklaarde plegtig, » dat er geene lieden op aarde waren, met wie hij liever het eens wilde zijn, dan met de *Wittenbergers*" en bood hem, ten teeken des vredes, de broederhand aan. LUTHER stiet haar van zich.

LUTHER stiet haar van zich. Wij kunnen dit niet in de Geschiedenis lezen, zonder ons diep smartelijk aangedaan te gevoelen. Eene zwarte schaduw zien wij geworpen over het beeld, dat eens schitterend van zonnestralen ons voor oogen stond. Zóó groot als LUTHER te *Worms* was,

zóó klein is hij te *Marburg.* De man, die den moed had van de geheele wereld te verschillen, omdat hij de heilige waarheid voor zich had, die, staande voor Keizer en Rijk, als vertegenwoordiger der geheele menschheid zich op de vrijheid des gewetens beriep, — hij duldt niet dat men van hem in gevoelen verschilt; hij blijft hangen aan één woord, aan éénе lettergreep, welke het ware wezen des Christendoms geheel onaangeroerd laat, en wijst de broederhand terug, die hem onder tranen wordt aangeboden! Welk eene hardnekkigheid! Welk eene onbuigzaamheid! Welk eene ongelijkheid aan zich zelven! En toch, wij moeten de gestrengheid van dit oordeel matigen, zal het billijk zijn. Vergeten wij het niet, dat hij reeds te *Rome* met het Sacrament des altaars een onwaardig spel had zien drijven, hetwelk bij hem als eene geheele verloochening van CHRISTUS gold. Vergeten wij het niet, dat, toen zijn gezond verstand hem noopte de leer der Roomsche Kerk op te geven, zijn diep Godsdienstig gevoel en zijne vurige verbeelding hem naar een denkbeeld deden zoeken, waardoor deze plegtigheid hem even heilig, verheven, geheimnisvol, wonderbaar bleef. Vergeten wij het niet, dat hij de nieuwe *Theorie* omtrent het Avondmaal het eerst uit CARLSTADTS flaauwe verklaring kennen leerde, en dat deze in naauwe betrekking tot de Wederdoopers stond, waardoor geheel de Hervorming met ontbinding en vernieling bedreigd werd. Vergeten wij het niet, dat de duidelijke letter der Schrift het wapen was geweest, waarmede hij zegevierend tegen ECK en zoo vele anderen, te *Heidelberg* en te *Leipzig*, te *Augsburg* en te *Worms*, gestreden had, en dat hij sidderde op het denkbeeld, dat men dit aan zijne hand ging ontwringen. Vergeten wij het niet, dat hij juist door dezen onzaligen strijd het eerst met de Zwitsersche Hervormers in aanraking kwam, en dat hij (hoewel met schreeuwend onregt!) *Zwinglianen* of *Sacra-*

mentariers met *Dweepers* en *Wederdoopers* in zijnen geest verwarde. Voegt hierbij, dat het scherpe en bittere, aan zijn karakter eigen, door al de aanvallen, die hij had moeten afweren, door zijnen strijd met ERASMUS, door het uitbarsten van den Boerenkrijg, nog scherper en bitterder was geworden; en wanneer wij dit alles voor onzen geest plaatsen, dan zullen wij LUTHERS gedrag wel niet volkomen geregtvaardigd, maar toch dat strijdige minder vreemd en strijdig achten. Wij zullen dan den staf niet breken over den man, dien wij vroeger leerden bewonderen, en voor geheele kleinachting en miskenning van zijn karakter bewaard blijven (47).

Wij keeren na deze uitweiding naar het slot *Marburg* weder. Hoewel LUTHER volstandig bleef weigeren ZWINGLI en diens aanhangers als broeders en leden van ééne gemeente te erkennen, zoo verklaarden toch beide partijen elkander geenszins die liefde te ontzeggen, die men elkander als natuurgenooten, veel meer nog als Christenen, verschuldigd was, en zich voortaan van smaad- en strijdschriften te zullen onthouden; terwijl men de hoop bleef koesteren op eene toekomstige volkomene bevrediging. BULLINGER drukt zelfs het gevoelen uit, dat die bevrediging welligt nu reeds ware tot stand gekomen, indien deze zamenkomst niet, ten gevolge eener besmettelijke ziekte, welke te *Marburg* heerschte, ware opgeheven (48). Op het verlangen van den Landgraaf, dat de Hervormers van hunne overeenstemming in alle overige geloofspunten zouden doen blijken, werden er vijftien Artikelen door LUTHER opgesteld (49), die ook door de voornaamste Godgeleerden van beide partijen werden onderteekend. Wij laten hier alleen het slot, als het verschil des Avondmaals betreffende, volgen: »En hoewel wij ons te dezen tijde niet vereenigd hebben, of het waarachtige ligchaam en bloed van CHRISTUS ligchamelijk in het brood en den wijn zij,

zal toch de eene partij jegens de andere Christelijke liefde betoonen, zooveel ieders geweten immermeer toelaten kan, en zullen beide partijen God Almagtig vlijtig bidden, dat Hij ons door Zijnen Geest in het regte verstand moge bevestigen. Amen!"

Maar hierdoor was de verwijdering geenszins weggenomen. Zij bleef voortduren tot dat Bucers *Vereenigings-formulier* eenige meerdere toenadering tusschen de beide Protestantsche afdeelingen te weeg bragt, zonder nogtans het twistvuur geheel te kunnen dempen.

Hoe weinig bevredigend voor ons gevoel de uitkomst van het *Marburger* Gesprek ook zijn moge, het bleef niet zonder gunstige gevolgen. De Hervormers leerden hierdoor elkander in hunne gevoelens beter kennen, beoordeelen en hoogschatten. De Zwitsersche Hervorming vooral, welke bij velen in *Duitschland* onder zware verdenking lag, werd hierdoor glansrijk geregtvaardigd. Den Roomschgezinde dier dagen kon het hieruit blijken, hoe weinig-beteekenend het verschil was, dat de Hervormden verdeeld hield, en dat er omtrent de gewigtigste geloofspunten, in plaats van afwijking, overeenstemming bestond. Maar ook voor ons Protestanten is deze beschouwing, nog in onze dagen, rijk in leeringen en wenken, die niet mogen verloren gaan. Als wij Luther en Zwingli, twee der helderstdenkende mannen hunner eeuw, aan de Heilige Schrift als dezelfde bron gelaafd, door dezelfde beginselen geleid, van gelijke liefde tot de waarheid bezield, tegenover elkander zien staan, zonder zich *in alles* te kunnen vereenigen: ô hoe dwaas moeten wij het dan noemen, bij zóó veel verschil in denkwijze en geestvermogens, bij zóó veel *subjectiviteit* in het verklaren en beoordeelen der Heilige Schrift, als er noodwendig onder de menschen bestaan moet, eene geheele en volkomene overeenstemming in de beschouwing en opvatting der Christelijke waarheid,

nog denkbaar of mogelijk te achten, en in eene reeks van leerstellingen, en niet in overeenstemming van zin en de levende kracht des geloofs, de ware eenigheid des geloofs te zoeken! Als wij eenen LUTHER nog zóó, door de kracht van één denkbeeld, dat hij uit de Moederkerk had medegebragt, beheerscht en gebonden zien, dat hij zich hiervan niet kan losrukken; als wij hem zóó strijdig met den geest van het echte Protestantisme, om niet te zeggen: van het echte Christendom, zien handelen: ô hoe dwaas moeten wij het dan noemen, de Hervorming der zestiende eeuw als een voltooid en volmaakt gebouw en afgerond geheel te beschouwen; de geringste afwijking van de gevoelens der Hervormers niet slechts voor eene heiligschennis tegen hunne nagedachtenis gepleegd, maar voor een vergrijp tegen de Christelijke waarheid zelve te houden, even alsof het Christendom door deze gezegende verandering plotselijk de hoogte bereikt had, die het eerst bij steeds voortgaande ontwikkeling in volgende eeuwen bereiken kan. Wij hebben reeds verklaard, dat de Hervorming in haren voortgang door menschelijke verkeerdheid is belemmerd geworden. Wij hadden hierbij het oog op vele gebreken en misslagen der Hervormers zelve, maar zou deze opmerking ons doen schade lijden aan ons Protestantsch Christelijk geloof? — Zou dit een bewijs tegen de deugdelijkheid der Hervorming zelve zijn? — Wat hebben wij dan van de prediking der Apostelen te denken, die wij zoo veel hooger dan de Hervormers stellen, die ook niet aanstonds boven de magt der Joodsche vooroordeelen verheven, noch vrij van gebreken waren, en dit laatste edelmoedig zelven bekenden? — Wat hebben wij dan te denken van het geheele Christendom, welks Geschiedenis, omdat het door menschen werd beleden, ons overal de sporen van menschelijke verkeerdheid aanwijst, en soms een' akker, geheel bezet met doornen en

distelen, vertoont? — Neen! wij betreuren die gebreken, wij zoeken ze niet te verkleinen, maar zeggen met gerustheid: zij waren natuurlijk te verwachten, omdat Gods raad door feilbare en zwakke stervelingen moest worden uitgevoerd. En hoe meer wij op dat menschelijke staren, hoe meer het Goddelijke, bij den uitslag huns werks, te voorschijn treedt, omdat een werk, dat in die verkeerdheden de zaden zijner eigene vernietiging met zich scheen te dragen, toch bewaard is gebleven en tot eene gezegende uitkomst is geleid. Wel mogen wij dan op onze Hervormers toepassen, wat de Apostelen van onzen Heer JEZUS CHRISTUS aangaande zich zelven verklaarden: »*wij hebben dezen schat in aarden vaten, opdat de uitnemendheid der kracht zij Godes en niet uit ons* (2 Cor. IV: 7)" (50). En zoo dikwerf de gedachte ons met weemoed vervult, dat een LUTHER en ZWINGLI elkander hier beneden niet naar waarde hebben geschat, dan denken wij aan hunne ontmoeting in eene betere wereld, in de gewesten des eeuwigen vredes, waar de reinste liefde woont, en houden het daarvoor, dat zij onder het oog van dien Heer, dien zij beiden vurig hebben liefgehad, het verbond eener eeuwige liefde zullen hebben gesloten en bevestigd.

VI.

De slag bij Kappel.

11 October 1531.

Het was een van LUTHERS vurigste wenschen, dat de strijd voor de waarheid zonder bloedvergieting eindigen mogt. »Niet met het zwaard, maar door Gods Woord, moet het geschieden!" dit was en bleef zijne leuze, zóó lang hij leefde. ZWINGLI deelde niet in deze inzigten. Hij leefde ook onder een' geheel anderen regeringsvorm, in

geheel andere betrekkingen. Hij meende, dat het zwaard tot bescherming van het heilig en dierbaar geloof mogt getogen worden; dat een krijg, alzoo in de mogendheden des Heeren gevoerd, edel en roemvol was; dat een vrede, die alleen door nederlaag en onderdrukking der waarheid gekocht kon worden, laag en schandelijk moest heeten. Hij viel als het slagtoffer dier overtuiging. Hij stierf den dood der helden op het bloedige slagveld. Ach! hoe gaarne hadden wij hem een ander uiteinde, de kroone eens martelaars, of veel liever nog den triumf eens Christens op eene vreedzame stervenssponde gegund! — Zoodra de Hervorming in *Zurich* was ingevoerd, waren de Kantons, die de meeste gehechtheid aan het oude betoonden, er ernstig op bedacht, om de verjaarde regten van hun kerkgeloof gewapenderhand te verdedigen. *Uri*, *Schwyz*, *Unterwalden*, *Zug* en *Lucern* sloten (1524) met elkander een verbond, maar kwamen te gelijk overeen, de ergerlijkste misbruiken tegen te gaan, den aflaat voor geld te verbieden, een gestrenger toezigt over de zedelijkheid der Geestelijken te houden, en hunne inkomsten te beperken. Hoe meer de Hervorming veld won, — toen zij te *Bern*, ten gevolge van het gemelde Godsdienstgesprek, de glansrijkste overwinning behaald had, toen *Appenzell*, *Mühlhausen* en *Bazel* het voorbeeld van *Zurich* volgden, — hoe dreigender en vijandelijker houding zij aannamen. Vooral in die oorden, waar de bevolking tusschen Katholieken en Hervormden verdeeld was, of waar de geestelijke goederen gemeenschappelijk beheerd werden, was eene gevaarlijke botsing onvermijdelijk. Het wegnemen en verbranden der beelden, of de ontwijding der kloosters tot wereldlijk gebruik, moest de Katholieken allerdiepst krenken, en verschrikkelijk was de terugwerking hierdoor te weeg gebragt, waar zij de overhand konden bekomen. Zij zwoeren elken verachter van de Heiligen en de Mis

aan lijf en leven te straffen. En men hield woord. Te *Lucern* werd HENDRIK MESZBERG verdronken, omdat hij tegen de Monniken en Nonnen gepredikt had, en een ander, die als voorstander der Zwingliaansche leer bekend stond, levend verbrand. JACOB KAIZER, een eerwaardig Prediker te *Schwerzenbach*, werd, als hij zich in het Kanton *Schwyz* bevond, verraderlijk opgeligt, voor de regtbank der naastbijgelegene Landgemeente gebragt, en aanstonds tot den brandstapel veroordeeld, waarop hij, als moedig en standvastig belijder der Euangelische waarheid, zijn leven eindigde. De meest gehate ketters, die men niet bij levenden lijve kon magtig worden, schilderde men aan de galg, of hunne beeldtenis werd verbrand. Door dit alles moest de wederzijdsche verbittering tot het hoogste toppunt stijgen. De Hervormde steden gingen nu ook eene gewapende verbindtenis (*das Christliche Burgrecht*) aan, waartoe ook *Straatsburg* en *Constanz* toetraden. De Katholicken wisten daarentegen FERDINAND van *Oostenrijk* als hunnen bondgenoot aan te werven. En als nu ook *Unterwalden* een' gewapenden inval in *Bern-Oberland* deed, om een' opstand, die dáár tegen de Hervorming was uitgebroken, te ondersteunen, scheen een openbare Godsdienst- en burgerkrijg niet meer verhoed te kunnen worden. ZWINGLI zelf achtte dien thans onvermijdelijk en ten volle gewettigd, omdat zulk een toestand veel verderfelijker dan de oorlog was, die, gelijk hij hoopte, tot een' eerlijken en gewenschten vrede zou leiden. De noodige krijgstoerustingen werden gemaakt, en de steden bragten eene aanzienlijke legermagt bijeen. Reeds stonden de beide legers bij *Kappel* tegen over elkander. De voorhoede der *Zurichers* stiet op die der vijanden, en de overwinning kon, zoo het tot een treffen kwam, wegens de geduchte overmagt aan de zijde der Hervormden, naauwelijks twijfelachtig zijn. Doch eer men handgemeen werd, wierp

zich de welbespraakte Land-amman AEBLI *van Glaris* als bemiddelaar op (51). Zijne vermaningen, om toch den alouden band der eendragt niet voor altijd te verscheuren en te vernietigen, maakten diepen indruk op beide partijen. De gedachte van broeders te zijn en tot hetzelfde vaderland te behooren, zegepraalde één oogenblik over de verbittering, welke het verschil in Godsdienstige gevoelens in de harten gestrooid had. Van de zijde der Katholieke Kantons, wier belang het was thans tot elken prijs den vrede te koopen, werden voorslagen tot verzoening gedaan. Er volgden onderhandelingen, en na eenige dagen (24 Junij 1529) werd de Landvrede geteekend. De voorwaarden waren billijk en gunstig voor de Hervorming. Vrijheid des geloofs werd aan elke partij verzekerd. Het schimpen en smalen op de Godsdienst zou niet langer geduld, maar met gestrengheid gestraft worden. In Gemeenten, die onder het gemeenschappelijk bestuur van onderscheidene Kantons stonden, zou de meerderheid in zaken van Godsdienst beslissen. De bondsbrief van *Oostenrijk* werd verscheurd. Maar omtrent de vrijheid der Euangelieprediking vergenoegde de Katholieke partij zich met onbepaalde beloften, die zij niet gezind was te vervullen. ZWINGLI voorzag dit. De geslotene vrede beantwoordde daarom geenszins volkomen aan zijne wenschen, en, terwijl anderen juichten, sloeg hij een' donkeren en onheilspellenden blik in de toekomst.

Niet lang duurde het of er rezen nieuwe geschillen. De Abt van *St. Gallen* was gestorven of moest aftreden. De Abdij stond onder het Patronaat van twee Katholieke en twee Hervormde Kantons. Met eigendunkelijk gezag ging men over tot de verkiezing van een nieuwen Abt, en de Paus aarzelde niet aan deze keuze zijne bekrachtiging te geven. De Hervormde Kantons verzetteden zich daartegen, maar gingen ook hierin verder dan het regt

hunner wederpartij gedoogde (52). Dit was niet alles. De gezindheid des Keizers en zijne houding op den Rijksdag te *Augsburg* schenen allerwege harde verdrukking en vervolging aan de Protestanten te voorspellen. Dit maakte de Katholieken moedig, overmoedig. De bedreigingen en vervolgingen tegen de ketters begonnen op nieuw, en de Hervormden konden dit niet anders dan als eene trouwelooze schending van het geslotene verdrag aanmerken. *Zurich* verlangde eene dadelijke hervatting van den krijg. *Bern* en *Appenzell* vermaanden tot vrede, of rieden aan, zich voor als nog tot het afsnijden van levensmiddelen te bepalen, om de Katholieke Kantons tot onderwerping te dwingen. Zwingli verzette zich, zoo lang hij kon, tegen het nemen van zulke halve maatregelen, waarvan hij de noodlottigste gevolgen vreesde. De uitkomst bewees de juistheid zijner staatkundige inzigten.

Zoodra de bergbewoners kennis droegen van het besluit, om den toevoer van levensmiddelen naar het gebergte te verhinderen, hetwelk voor hen hetzelfde gold als het besluit, om hun den gorgel toe te binden, grepen zij als een éénig man de wapenen, en eer *Zurich* op tegenweer bedacht kon zijn, was een leger van acht-duizend man op de grenzen verschenen. Schrik en ontsteltenis verspreidden zich, op die mare, door de stad. Eene in allerijl zamengeraapte bende, met George Goldli aan het hoofd, trok als voorhoede uit de stad. Des anderen daags zou de hoofdmagt des legers volgen. Zwingli, die in den eersten oorlog, toen alles eene schitterende zegepraal scheen te voorspellen, het leger gevolgd was, wilde ook thans niet achterblijven, nu het gevaar zich op het dreigendst vertoonde. Vóór zijn vertrek, zonderde hij zich af in het gebed, als een, die zich tot zijne jongste ure heeft voor te bereiden. Aandoenlijk was het afscheid van zijne Echtgenoot, van zijne twee nog zeer jonge kinderen, van zijne vertrouwdste

vrienden. Het was als of eene stem in zijn binnenste profeteerde, dat hij hen voor het laatst omhelsd had, dat hij hen op aarde nimmer zou wederzien. Hij steeg in den zadel, maar het paard struikelde en week schichtig achterwaarts. Deze kleine bijzonderheid, welke bij gunstige vooruitzigten geheel onopgemerkt zou zijn gebleven, of bij eene gelukkige uitkomst ras zou zijn vergeten, werd nu als een veelbeduidend, ongunstig voorteeken beschouwd. Maar zoo ZWINGLI al met een bang voorgevoelen ten strijde toog, zijn vertrouwen op God, zijn vertrouwen op de zaak, voor welke hij dood en doodsgevaren ging tarten, wankelde niet. Hij schaarde zich in de voorste gelederen, waar de bloem en de kern des legers zich bijeen bevond. »Dáár wordt een bittere maaltijd voor ons gereed gemaakt, Heer ULRICH! wien zal het gelden?" sprak een zijner medestrijders. »Mij," hervatte ZWINGLI, »en menigen dappere, die hier aan onze zijde staat. Maar hun en ons leven is in Gods hand, wien wij, hetzij dat wij leven, hetzij dat wij sterven, toebehooren!" Het was de elfde van Wijnmaand. Klein en zwak in strijdkrachten was het leger der Hervormden, dat bij *Kappel* tegen de geduchte legermagt der vijanden overstond. Alles voorspelde het: er zou op leven en dood gestreden worden. Daar klonk nog eenmaal de mannelijke stem van ZWINGLI: »Wakkere mannen! zijt getroost en vreest niet! Moeten wij ook onderdoen, zoo is toch onze zaak goed. Beveelt uwe ziel aan God, die voor ons en de onzen kan zorgen! God zij met U!" Hij gaf zijn strijdros de sporen. De vaan van *Zurich*, door SCHWEIZER gedragen, wapperde door de lucht (53). De bloedige kamp begon. Met de meeste hardnekkigheid werd er van weêrszijden gevochten. Men bediende zich niet enkel van het gewone schietgeweer, maar zocht, naar het aloude gebruik der Zwitsers in het oorlog voeren, elkander ook met doodelijke steenworpen

te kwetsen en te vermorselen. Een' tijd lang weifelde de krijgskans, maar de overmagt was te groot. Het leger der Hervormden werd teruggeworpen, overvleugeld, omsingeld, geslagen en vernield. Als door de zicht des maaijers neêrgeveld, zonken de gelederen in digte drommen neder. Ach! menige rijpe en vruchtbare korenaar, menige heerlijk ontluikende bloem was hieronder afgemaaid. Niet slechts de keur en de bloem der helden was hier gevallen, maar ook menige mond verstomde hier, die met ijver het woord der waarheid had gepredikt en voortgeplant. DIEBOLD *von Geroldseck*, de edele en vrijzinnige Abt van *Einsiedlen*, wiens gematigde gevoelens wij vroeger leerden kennen, en die later ZWINGLI te *Zurich* had opgezocht, om hier als in zijne armen den dood te vinden; CONRAD SCHMIDT van *Kusznacht*, van wiens lippen wij de woorden der Christelijke wijsheid en des vredes hebben opgevangen, behoorden tot de gesneuvelden, en zoo vele anderen, die hun leven aan de zaak der Hervorming hadden toegewijd, verzegelden thans hunne belijdenis met den dood. Meer dan zes honderd *Zurichers* overdekten met hunne lijken het slagveld (54).

En ZWINGLI? vragen wij niet zonder angstig voorgevoel, — waar bleef hij, nadat wij hem bij den aanvang van den bloedigen slag uit het oog verloren? — Aan den voet van een' berkenboom lag een doodelijk gewonde. ZWINGLI stond nevens hem, en sprak den stervende woorden van Christelijke vertroosting toe. Op eens gonst een steen, met kracht op hem afgeslingerd, hem tegen de borst. ZWINGLI wankelt, wil nog zich staande houden, maar gevoelt zich doodelijk getroffen en zinkt op zijne knieën. »Het ligchaam kunnen zij dooden maar niet de ziel!" roept hij uit en stort ruggelings neder. Zijn oog is ten Hemel geslagen, zijne handen zaâmgevouwen, zijne lippen bewegen zich tot zijn jongste gebed. In dien toestand vinden

hem de voorwaartsdringende vijanden. Men vraagt hem of hij wil biechten, of men een' Priester zal halen? Hij schudt zwijgend het hoofd. » Roep dan de Heiligen aan!" Hetzelfde sprakelooze maar ontkennende antwoord volgt. — » Sterf dan hardnekkige ketter!" riep een der om hem staande krijgslieden, en stiet hem zijn zwaard door de keel (55). Zóó liet men hem liggen, tot dat zijn lijk te midden van zoo vele anderen gevonden en herkend werd. Tranen stroomden bij die herkenning uit het oog zijner vrienden, toen zij dat schoon en edel gelaat aanschouwden, waarvan nog lang na den dood de levensgloed niet geheel geweken scheen. Vreugde en triumf schitterden er uit het oog zijner vijanden. Ook aan het ziellooze overschot wilde de felgetergde Godsdiensthaat zich wreken. Het was niet genoeg aan den ketter eene rustplaats in de gewijde aarde te ontzeggen, men begeerde, met echt duivelsche woede, het lijk verminkt en in stukken gereten te zien. Niet allen evenwel, het zij tot eere der menschheid gezegd, stemden in dien gruwzamen eisch. Daar waren er ook aan de zijde der Roomschgezinden, in wier mannelijk oog men, bij dit schouwspel, een' traan zag blinken. Daar waren er zelfs, die aan ZWINGLI's regtschapenheid, als Burger, hulde deden na zijnen dood, en het onstuimige krijgsvolk te gemoet voerden: » Laat toch de dooden rusten! Nog zijn wij aan het einde niet! God zelf zal rigten!" Maar zij waren weinigen, en hunne stem werd, te midden van zoo vele stemmen, die de straf aan den doode wenschten voltrokken te zien, welke zij den levende hadden waardig gekeurd, naauwelijks gehoord. Een kettergerigt werd over het lijk gehouden, en, nadat het door beulshanden was gevierendeeld, het geheele ligchaam tot asch verbrand, en die asch met vuilnis vermengd, en in de lucht verstrooid. Men wil, dat THOMAS PLATER, die in de Hervorming te *Zurich* geene onbeduidende rol gespeeld heeft, het hart

uit de vlammen gered en als eene dierbare en heilige nalatenschap aan ZWINGLI's boezemvriend MYCONIUS gebragt heeft. Wat hiervan zijn moge, de Protestant vraagt naar geene overblijfsels van zijne Hervormers, om die tot een voorwerp zijner vereering te stellen, en hij behoeft ze niet, om het aandenken aan eenen ZWINGLI en zijne onsterfelijke verdiensten omtrent de Hervorming in dankbare en levendige gedachtenis te bewaren.

Men verbeeldt zich ligtelijk de droefheid en de ontsteltenis, die de treurmaar van deze nederlaag binnen *Zurich* verspreidde, waar weinige woningen werden gevonden, die niet in een huis des rouwgeklags waren herschapen. Maar wie waagt het de droefheid in ZWINGLI's woning te beschrijven, of zich geheel in den toestand zijner ongelukkige weduwe te verplaatsen, die in denzelfden slag, op één' noodlottigen dag, buiten haren echtgenoot, een' zoon uit vroegeren Echt, haar' schoonzoon, haar' zwager en broeder verloren had! Welke smarte kwam hare smarte nabij (56)!

Niet ligt te berekenen waren de gevolgen, die ten nadeele der Hervorming uit ZWINGLI's dood en deze nederlaag konden voortvloeijen. Wel daagde er reeds den volgenden dag van de zijde van *Bern* versterking op. Wel werd er met meer afwisselend krijgsgeluk gestreden; maar de diepe wonde, welke nog lang zou blijven bloeden, was eenmaal geslagen, en *Bern* en *Zurich* zagen zich genoodzaakt eenen vrede aan te gaan, waarbij wel de Godsdienstvrijheid aan beide partijen werd toegestaan, maar, overigens, de beide steden zich aan harde voorwaarden hadden te onderwerpen (57). En kon het anders, of de Roomschgezinde moest deze gebeurtenis als een eigenlijk Godsgerigt over de ketters beschouwen? of hij moest MARIA en al de Heiligen danken, die hunne geschondene eer zóó glansrijk hadden gehandhaafd, en zich te dieper voor diezelfde

beelden nederbuigen, die de Hervormden als afgodsbeelden wilden verbranden? — Zóó veel was er dan door de verderfelijke maatregelen, welke dien heilloozen krijg deden uitbarsten, verloren en bedorven; zóó veel schade, door overijling en onbedachtzaamheid van de zijde der Hervormden, aan het Rijk des lichts en der waarheid toegebragt. Wij achten ons nimmer geregtigd met beslissend gezag de straffende hand des oppersten Wereldregters in de wolken aan te wijzen; maar wij zouden toch ten eenemale ongelijk aan ons zelven worden, indien wij deze gebeurtenis enkel uit een' zamenloop van noodlottige omstandigheden verklaarden, en buiten het hooge Godsbestuur lieten omgaan. En wanneer wij dan ons niet willen vergenoegen, enkel op het ondoorgrondelijke van dat Godsbestuur te wijzen, maar eerbiedig vragen, wat Gods bedoeling met deze gebeurtenis kan geweest zijn? dan, dunkt ons, kunnen wij hierin ook voor volgende tijden den wenk niet geheel voorbij zien: het Rijk Gods moet niet door geweld, maar door zedelijke middelen worden uitgebreid; en, als in vlammend schrift, lezen wij boven *Kappels* bloedig slagveld, »Niet het zwaard, maar Gods Woord is het teeken, waarin gij zult overwinnen (58)!" Maar daarom willen wij ZWINGLI zelven niet veroordeelen. Hij volgde geheel het licht zijner overtuiging. Hij ging van de meening uit, dat een krijg tot handhaving en verdediging van de regten des geloofs ten volle gewettigd en geheiligd was. En welk Katholiek zou hem de geldigheid dier stelling durven betwisten? Meenen wij het al, naar onze inzigten, zoo niet berispelijk, toch bedenkelijk te moeten keuren, dat een bedienaar van het Euangelie des vredes, zich met het zwaard des krijgsmans omgorde, wij achten het toch ook schoon, zich in den nood aan de spits zijner broederen te stellen, en den dood voor Godsdienst en Vaderland te sterven. Wij noemen daarom zijnen naam bij den naam

der Helden! Wij zegenen zijne asch, al werd zij op de vier winden verstrooid, en de dankbare nakomelingschap hangt den lauwerkrans aan zijn beeld, dien zij niet kan nederleggen op zijn graf.

Veel, maar niet alles, had de Hervorming in *Zwitserland* met ZWINGLI verloren. Ook na zijnen dood zou het blijken, dat geen sterveling tot de uitvoering van Gods raad volstrekt onmisbaar is. Door dezelfde Hemelsche Voorzienigheid, wier bestuur in deze treurige uitkomst ons zóó donker scheen, was reeds in den jeugdigen BULLINGER voor eenen Opvolger van ZWINGLI gezorgd, op wien de geest van zijnen onsterfelijken voorganger zou rusten, en die het door hem gestaakte werk met moed weder zoude opvatten, met kracht en gematigdheid zoude voortzetten. Wij mogen dit gedeelte der Geschiedenis niet geëindigd rekenen, zonder ook met hoogen lof van hem gewaagd, en zijne verdiensten gehuldigd te hebben.

HENDRIK BULLINGER was de natuurlijke zoon van eenen Geestelijke te *Bremgarten*. Reeds in zijne teederste kindschheid waakte de zorgende Voorzienigheid op de treffendste wijze voor het leven van het kind, dat eens tot de heilige taak zou geroepen worden, om aan *Zwitserland* het gemis van zijnen grootsten Hervormer te vergoeden. Men hield hem, nadat hij door de pest was aangegrepen, reeds voor gestorven, en stond gereed hem te begraven, toen de diepverholen levensvonk weder opgloorde. Op een ander tijdstip werd hij aan het vaderlijke huis ontstolen, maar gelukkig gevonden en wedergebragt. Naar *Emmerik* ter schole gezonden, zong hij, even als LUTHER en vele andere scholieren van dien tijd, langs de straten, om zijn stuk broods, om Gods wil, uit de hand van menschlievende ingezetenen te ontvangen. Als zestien-jarig jongeling begaf hij zich tot het onderzoek der Heilige Schrift, en zoo wel hierdoor als door het lezen van LUTHERS Schriften en den

omgang met ZWINGLI, werd hij tot dien man gevormd, dien hij daarna getoond heeft te zijn. ZWINGLI's oog was reeds in de laatste dagen zijns levens, toen de toekomst, welke gedurig donkerder en dreigender werd, de gedachte des doods hem nader bragt, op hem als opvolger gevestigd. Die wenk was aan zijne medeburgers heilig, toen zij zich zóó plotseling van hunnen Leeraar en Voorganger beroofd zagen. En BULLINGER was die onderscheiding en dat vertrouwen waardig. Hij trad geheel in de voetstappen des onvergetelijken, dien ook hij hooggeacht en bewonderd had gedurende zijn leven, wiens beeld hem nog schooner en heiliger werd na zijnen dood. Hij toonde in zijne Euangelie-prediking van een' gelijken geest bezield en doordrongen te zijn. Hij bleef aan het echte beginsel der Hervorming getrouw: niet enkel te sloopen en af te breken, maar weder op te bouwen en te herstellen. Hij zorgde dat er te *Zurich* en in de omliggende Landgemeenten kundige en geschikte mannen tot het predikambt werden aangesteld. Onder zijne leiding werden bekwame jongelingen daartoe gevormd. Hij wist door zijnen invloed te bewerken, dat de Stedelijke Raad te *Zurich* zulke besluiten deed uitgaan, welke Godsdienst en zedelijkheid ook onder den volke, handhaafden en bevorderden. En dat aan de openbare eeredienst de eenvoudigste en nuttigste inrigting werd geschonken; dat alle Zwitsersche Gemeenten ééne Geloofsbelijdenis verkregen, welke zich door duidelijkheid en eenvoudigheid aanbeval; — ook dit had men voornamelijk aan zijne werkzaamheid, aan zijnen invloed te danken. — Hij was de voorstander en handhaver des vredes, bovenal er naar strevende, dat bij dit alles de onzalige tweedragt geweerd, en de broederlijke liefde bewaard mogt blijven. Door zijne Schriften heeft hij niet minder eene welverdiende vermaardheid verworven. In BULLINGER heeft de Zwitsersche Hervorming een' harer vroegste Geschied-

schrijvers gevonden, en door zijn veelgelezen en algemeen verspreid Godsdienstig *Huisboek* (59) heeft hij zelfs op de Hervormden in ons Vaderland een' veelbeduidenden invloed geöefend. Hij was — ziedaar in weinige woorden alles gezegd! — een leerling, zulk een' Meester, een opvolger, zulk een' voorganger waardig; en, na pas met onze verbeelding bij *Kappels* slagveld en ZWINGLI's uiteinde vertoefd te hebben, is niets meer geschikt om ons in ons Christelijk geloof te bevestigen, en ons hart tot volkomene berusting in den wil der Goddelijke Voorzienigheid te stemmen, dan — een' blik op het beeld van BULLINGER te hebben geslagen (60).

ZWINGLI's vroegtijdige dood in den slag bij *Kappel* behoort ongetwijfeld tot de noodlottigste gebeurtenissen in de Geschiedenis der Hervorming. Hij heeft eene treffende overeenkomst met den dood van WILLEM I. Gelijk menigeen, toen de onsterfelijke Grondlegger onzer vrijheid door het schot eens verraders was getroffen, de zaak des Vaderlands reddeloos verloren achtte, zóó zal ook menigeen, die op het slagveld van *Kappel* ZWINGLI's bloedig lijk ter aarde zag gestrekt, aan de zaak der Hervorming gewanhoopt en gevreesd hebben, dat het licht der reine Euangelieleer, dat pas was opgegaan, ras weder zou ondergaan in zwarte duisternis. En als wij dan opmerken, hoe die gevreesde gevolgen, die de Hervorming bedreigden, toch zijn afgewend; hoe zij in *Zwitserland*, wel binnen bepaalde grenzen teruggedrongen, maar toch beveiligd is gebleven; hoe op dat zelfde tijdstip de jeugdige CALVIJN reeds in *Frankrijk* als Hervormer optrad, die zijne schitterende geestvermogens geheel zou aanwenden, om vastheid te geven aan het gebouw, 't welk door ZWINGLI was opgetrokken; in één woord, hoe het licht, dat voor *Zwitserland* was ontstoken, toch niet weder is verdonkerd, maar steeds helderder zijne stralen verspreid heeft; — dan zeggen wij, met aanbidding van het Godsbestuur, van

ZWINGLI, wat de Nederlandsche Dichter van den dood van WILLEM I zong: (61).

Dáár ligt de hoop van Staat, wie stuit nu Rome's woeden?
  De handen hangen slap; de Held staat bleek van schrik;
Wie zal thans d'ondergang van 't rein geloof verhoeden? —
  Zóó sprak het weenend volk. — De God des lichts sprak....Ik!

AANTEEKENINGEN.

Bl. 276. (1) *Inleiding*. Over den staatkundigen, zedelijken en godsdienstigen toestand van *Zwitserland*, vóór en ten tijde der Hervorming, vergel. men WIRZ, *Neuere Helvetische Kirchen-Geschichte*, Th. I. s. 31 ff., en vooral J. TICHLER, *Diss. de indole Sacrorum emendationis, a Zwinglio institutae, rite dijudicandá, Traj. ad Rhen.* 1827; en daarvan het eerste gedeelte: *De Helvetiorum conditione ejusque vi ad excitandam et praeparandam Sacrorum emendationem*, p. 6—55.

Bl. 278. (2) ULRICH ZWINGLI. De oudste *Biografen* van ZWINGLI zijn MYCONIUS, *de vita et obitu Zwinglii*, en ADAMUS, *Vitae Theologorum*. De nieuwste, voor zoo velen zij ons bekend zijn, J. M. SCHÜLER, *Geschichte von Zwingli's Bildung zum Reformator;* SAL. HESZ, *Ursprung, Gang und Folgen der durch Zwingli in Zurich bewirkten Reformation;* en J. J. HOTTINGER, HULDREICH ZWINGLI *und sein Zeit dem Volke dargestelt, Zurich* 1842. Belangrijk zijn voor dit gedeelte der Geschiedenis vooral de werken van MERLE D'AUBIGNÉ en HAGENBACH; van den eerste, omdat hij nog onuitgegevene bronnen geraadpleegd heeft; van den tweede, omdat hij dit gedeelte der Geschiedenis met de meeste naauwkeurigheid en uitvoerigheid heeft voorgesteld. Men voege hierbij: HULDREICH ZWINGLI'S *Werke; Erste volständige Ausgabe durch* MELCHIOR SCHÜLER *und* JOH. SCHULTHESS, *Zurich* 1828.

Bl. 279. (3) THOMAS WYTTENBACH. Verg. LEO JUDAE in *praefat. ad Annotatt.* ZWINGLII in N. T.; GIESELER, s. 131. *not.* 10. J. J. HOTTINGER, a. a. O. s. 24.

Bl. 280. (4) ZWINGLI'S *belijdenis*. De weinig bekende brief van ZWINGLI, waarop wij hier het oog hebben, is geschreven aan den Koorheer HENRICUS UTINGER, terwijl er over zijn benoeming als Prediker te *Zurich* gehandeld werd, en te vinden in het zevende deel zijner Werken, Ep. XVIII. p. 54. van de bovengemelde uitgave.

Bl. 281. (5) *Beschuldiging tegen* ZWINGLI's *zedelijk karakter.* Hoe ongaarne wij ook in dit werk den toon van een strijdschrift aannemen, hier werd onze hoogste verontwaardiging opgewekt, door hetgeen wij in het boven aangehaalde *Woord over Kerk en Kerkhervorming* aangaande ZWINGLI geschreven vonden. Om onze Lezers te overtuigen, met hoe veel goede trouw de Schrijvers van dat geschrift zijn te werk gegaan, zullen wij eerst de woorden aanhalen, waarmede zij ZWINGLI's gemoedelijke zelfbeschuldiging vertaald hebben, en dan de plaats in het oorspronkelijke laten volgen: » Zegt men U, dat ik mij met hoovaardigheid, *vreten* en *onzuiverheid* bezondig, geloof het *gemakkelijk*, want deze en andere zonden ben ik onderhevig; indien men U echter zou zeggen, dat ik om geld valschheid zou leeren, geloof dat in het geheel niet." Men vergelijke nu het oorspronkelijke en lette vooral op de woorden, welke deze Schrijvers hebben weggelaten, en die wij daarom met eene andere letter hebben aangeduid. » Quod si quis me vel cibi vel potûs intemperantiâ, carnis *concupiscentiâ* et libidine, superbiâ et animi elatione *quidquam* peccare dixerit, non veto quominus haec sic se habere credatis. Scio enim *et non sine summo animi dolore sentio*, me his aliisque hujus generis vitiis esse obnoxium. Quod si vero avaritiae et perfidiae me insimulent adversarii, nolite credere, caet." Dat ZWINGLI, terwijl hij deze belijdenis doet, verklaart, van het innigste smartgevoel over deze verkeerde neigingen te zijn aangedaan; dat hij elders betuigt ze als verborgene boezemzonden, met diepen ootmoed voor God te hebben beleden, maar tegelijk de hatelijke tegen hem ingebragte beschuldiging vrijmoedig afweert (Ea ratio nobis perpetuo fuit, nec alienum thorum conscendere, nec virginem vitiare), en allen, die hem gekend en met hem geleefd hebben, tot getuigen van zijn gedrag durft inroepen (Testes invoco omnes, quibuscum vixi. ZWINGLII Ep. p. 55.); dat door ZWINGLI's invloed alle ontuchtige vrouwen uit *Zurich* verwijderd werden; dat, en zoo veel meer, wat tot zijne regtvaardiging zou kunnen dienen, wordt geheel met stilzwijgen voorbijgegaan. Intusschen is het geenszins goed te keuren, dat de meeste Protestantsche Geschiedschrijvers deze belijdenis van ZWINGLI hebben teruggehouden. Niet, wanneer wij de waarheid angstvallig zoeken te verbergen, maar wanneer wij haar onverholen openleggen, kunnen wij de bestrijders der Hervorming moedig onder de oogen zien.

Bl. 283. (6) Zwingli's *veldtogten.* Hoogst lezenswaardig, ook als eene proeve van levendigen Historischen stijl, is het verhaal, hetwelk zwingli zelf van den eersten veldtogt geeft, dien hij bijwoonde, in eenen Latijnschen brief aan zijnen vriend vadianus te *Weenen*, overgenomen uit zijne Werken, en in het Hoogduitsch vertaald door hottinger, a. a. O. s. 36—47.

Bl. 284. (7) Zwingli's *verplaatsing naar Einsiedlen.* Ook hier vinden wij, in het *Woord over Kerk en Kerkhervorming*, het verouderde sprookje opgewarmd: dat zwingli, van *Glaris* verstooten, naar *Einsiedlen* moest wijken, waar hij gedurende twee jaren een liederlijk en losbandig leven leidde. De Schrijvers hebben de stoutheid er bij te voegen, dat hij *Einsiedlen*, om zijne schandelijke daden, ook later weder verlaten moest. » Het is allezins te verwonderen" schrijft de geer, t. a. pl. bl. 323, wiens woorden wij hier overnemen, » en voor een bewijs van de uiterste onbeschaamdheid te houden, dat zulk eene logen door de Roomschgezinden, ook nog in lateren tijd, zonder eenig voldoend geschiedkundig bewijs is staande gehouden, als eene waarheid, die geen verder onderzoek zou behoeven." Men verg. ruchat, *Histoire de la Réformation de la Suisse*, I. p. 9 et 10. Wirz, a. a. O. s. 140 ff.

Bl. 286. (8) *De bijgeloovige vereering van de Moeder des Heeren.* In den jare 1841 is een boekje in het licht verschenen, getiteld: *Straalkrans voor Maria*, van Mr. f. j. hoppenbrouwers, waarin men alles bijeen gebragt kan vinden, wat zich tot vergoelijking der Mariadienst laat zeggen. Zoo gaarne als wij nogtans hulde doen aan de meer dan gewone verdraagzaamheid, welke de Auteur jegens Protestantsche Schrijvers heeft doen blijken, zoo weinig heeft hij ons in onze overtuiging, omtrent het onredelijke en schadelijke dezer eeredienst, doen wankelen. Als tegenhanger van dit boekske, kan hier nog vermeld worden: *Maria's beeldtenis in den Hemel*, in 1844 uitgegeven, en in den volkstoon geschreven, dat wij in veler handen wenschen, zoowel van Katholieken als Protestanten.

Bl. 287. (9) Zwingli's *prediking op het feest der Engelenweihe.* Er was hier in den tekst, bij de vermelding dezer zóó belangrijke bijzonderheid, een kleine *anachronismus* ingeslopen, dien ik getracht heb te herstellen. De gewone voorstelling der Geschiedschrijvers

(WIRZ, HESS, MERLE D'AUBIGNÉ, HAGENBACH c. a.) volgende, had ik ZWINGLI's prediking op het feest der *Engelenweihe* (door BULLINGER, I. 81. vermeld) aan zijn verblijf te *Einsiedlen* verbonden; maar uit eene aanteekening bij GIESELER, s. 138, en hetgeen hij uit SCHÜLER, s. 357. mededeelt, heb ik gezien, dat deze prediking meer dan waarschijnlijk eerst later, in het jaar 1522, toen hij reeds Prediker te *Zurich* was, heeft plaats gehad. Dit bevestigt dan op nieuw, hoe lang ZWINGLI op het Erasmiaansche standpunt heeft gestaan.

Bl. 288. (10) *De Aflaatkramer* SAMSON. Dat deze Monnik in driestheid en onbeschaamdheid aan TETZEL slechts weinig toegaf, mogen de volgende kleine bijzonderheden ons leeren. In het Kanton *Zug*, waar de aandrang des volks buitengewoon groot was, riepen zijne knechten of handlangers: » Lieve vrienden! laat eerst de menschen toch vóórgaan, die geld hebben, en als deze geholpen zijn, zullen wij zien, of wij ook U kunnen helpen." » Ziet hier," schreeuwde SAMSON zelf, » aflaatbrieven op perkement geschreven, voor eene zilveren kroon, en ziet hier ze op gewoon papier, voor twee *Batzen!*" Toen hij gereed stond *Bern* te verlaten, waar hij buitengemeen goede zaken gedaan had, gebood hij, ten blijke zijner tevredenheid, de hem omringende menigte neder te knielen, en drie *Pater noster's* en *Ave Maria's* te bidden, en verklaarde hierop, dat ieder thans even zóó rein van alle smetten der zonden was, als onmiddellijk na zijnen doop. De Ridder JACOB VON STEIN kocht, voor een' appelgraauwen schimmel, een' volkomen aflaat voor zich zelven en zijne ruiterbende van vijfhonderd man. Zie HAGENBACH, Th. II. s. 8 fg. MERLE D'AUBIGNÉ, T. II. p. 432, die uit een H.S. van BULLINGER nog andere merkwaardige Anekdoten aangaande SAMSONS reis door *Zwitserland* heeft bekend gemaakt. De Generaal Vicaris JOH. FABER schreef over dezen man aan ZWINGLI: » Wat anders schijnen zulke schaamtelooze Aflaatkramers te bedoelen, dan dat de Kerk voor de Christenen zelve een voorwerp van bespotting worde?" Hoe juist en waar door eenen Roomschgezinde geoordeeld!

Bl. 291. (11) ZWINGLI's *predikgaven.* B. WEISE, een tijdgenoot van ZWINGLI, verklaarde, dat er slechts ééne stem omtrent zijne predikgaven bestond, » dat men nimmer iets dergelijks gehoord had." HEDIO noemde zijne prediking: Sermonem gravem, elegantem, doctum, copiosum, penetrantem, Euangelicum et plane talem,

qui veterum Theologorum referat ἐνεργείαν. Zie SCHÜLER, a. a. O. s. 230 ff.

Bl. 293. (12) ZWINGLI *en de Paus*. Toen hij zich reeds openlijk tegen SAMSON verzet had, werd hij nog door den Paus, tot Kapellaan van den Heiligen Stoel benoemd. Den brief of Breve, door ADRIAAN VI aan ZWINGLI geschreven, vindt men bij TICHLER, l. c. p. 72.

Bl. 294. (13) ZWINGLI's *dagverdeeling*. Zie DE GEER, t. a. pl bl. 274. (aant. 23). Als proeve van ZWINGLI's onvermoeide werkzaamheid strekke nog, dat hij in twaalf jaren tijds, vier deelen in folio heeft uitgegeven. Eene lijst zijner schriften geeft TICHLER, l. c. p. 100.

Bl. 294. (14) ZWINGLI's *ziekte*. De Heer MERLE D'AUBIGNÉ schijnt, bl. 447, deze ziekte als het keerpunt van des Hervormers inwendig leven te beschouwen, waarna hij geheel vernieuwd en bekeerd kon heeten. Maar hoewel de stemming zijns gemoeds hierdoor nog ernstiger zij geworden, wij merken in zijne vroegere en latere denkwijze en prediking geenszins zoodanig verschil op, dat zulk een vermoeden wettigt. Zou het Systeem des voortreffelijken Schrijvers hier ook van invloed op zijne voorstelling der Geschiedenis zijn geweest?

Bl. 295. (15) ZWINGLI's *oordeel over* LUTHER. Zie WIRZ, a. a. O. IV. s. 181. s. 195. SCHÜLER, s. 393. Omtrent LUTHERS hevigheid liet hij zich met veel verschooning uit: »Velen," zeide hij »merken in LUTHERS schriften alleen zijne hevigheid op, die dikwijls uit innige liefde voortvloeit, maar het vrome trouwhartige gemoed zien zij geheel voorbij."

Bl. 296. (16) ZWINGLI's *leerstelsel* — is met veel helderheid en beknoptheid uiteengezet door TICHLER, l. c. part. II. c. III. Men heeft hem in latere tijden van *Pantheisme* verdacht, maar is het bewijs voor deze aanklagt schuldig gebleven. Om zijne gematigd-vrijzinnige denkwijze te leeren kennen, leze men USTERI *und* VOGELIN, *Zwingli's Schriften in Auszuge*, B. II. abth. 2 en vergelijke men DE GEER, bl. 271. aant. 19.

Bl. 296. (17) *Overeenstemming van* LUTHER *en* ZWINGLI. Zie *Zwingli's Auslegung des XVIII art.* 1523, bij GIESELER, s. 144. *not* 39. »Quam concors sit spiritus Dei, dum nos tam procul dissiti, nihil colludentes, tam concorditer CHRISTI doctrinam docemus (ZW. Opp. I. 276).

Bl. 298. (18) *Het vasten.* ZWINGLI's gematigdheid in het doorzetten der Hervorming, en het grondbeginsel, hetwelk hij hierin volgde, blijkt onder anderen ook uit zijne *Auslegung des XX art.* 1523 (bij GIESELER, 143. *not.* 37).

Bl. 299. (19) ZWINGLI's *huwelijk.* ANNA REINHART was weduwe van zekeren HANS MEYER *von Knonau*, die haar éénen zoon, GEROLD, achterliet. Dat ZWINGLI's echtverbindtenis met haar reeds van het jaar 1522 moet dagteekenen, is, dunkt mij, door MERLE D'AUBIGNÉ voldingend aangetoond, hoewel al de nieuwere Geschiedschrijvers, die ik heb kunnen raadplegen, HOTTINGER niet uitgezonderd, de andere tijdsbepaling volgen. Op dit zijn gesloten huwelijk, en niet, gelijk zijne vijanden lasteren, op een' verboden omgang met het vrouwelijk geslacht, zinspeelt hij dan ook ongetwijfeld, aan het slot van zijn schrijven aan de Zwitsersche Eedgenooten. Over: ANNA REINHART, ULRICH ZWINGLI's *Gattinn und Witwe*, bestaat eene *Monographie* van SAL. HESZ, *Zurich* 1820.

Bl. 299. (20) *Over de aanslagen tegen* ZWINGLI' *leven*, zie men MYCONIUS in *Vitâ*, WIRZ, I. 334.

Bl. 301. (21) ZWINGLI's *Theses.* Deze stellingen verdienden algemeener bekend te zijn. Zij zijn in het Zwitsersche dialect geschreven, waarvan wij het naïve moeijelijk konden behouden, en in haar geheel te lezen in ZWINGLI's *Werke* I, 153, bij BULLINGER, I, 86. en GIESELER, s. 153 fg. *not.* 65.

Bl. 302. (22) *Dat de meeste Priesters geen Nieuw Testament in eigendom bezaten.* Verg. SCHÜLER, I. 105 ff. Zulk eene getuigenis aangaande de diepe onkunde der Geestelijken, door eenen Roomschen Geestelijke afgelegd, bewijst iets meer, dan alles wat de Schrijvers over *Kerk en Kerkhervorming* voor het tegendeel hebben bijgebragt.

Bl. 308. (23) *Invoering der Hervorming te Zurich.* Verg. ZWINGLI's *Werke*, I. 572. en de uittreksels uit BULLINGER, FUSZLI en ANSHELM, bij GIESELER, s. 164. *not.* 87—91.

Bl. 308. (24) *De verâ et falsâ religione.* ZWINGLI Opp III. 145. TICHLER, l. c. p. 102.

Bl. 309. (25) *Het ware oogmerk der openbare Godsvereering.* Wij weten dit niet beter in het licht te stellen, dan door hier enkele

woorden van den Hoogl. KIST uit te schrijven, over de beginselen der Hervorming, nopens de uitwendige eeredienst. »De Kerkhervorming was eene Hervorming ook van de eeredienst. — Zij gold het beginsel zelf, waarop alle eeredienst rust. Zij veranderde het denkbeeld, hetwelk men zich van de dienst van het Opperwezen maakte. De Eeredienst, bij de Katholieke Kerk in gebruik, — was eene verzoeningsplegtigheid van het Opperwezen. Niet de Gemeente, maar de Kerk treedt er handelend op. Deze is als Middelaresse tusschen God en de menschen, om die verzoening te bewerkstellingen. De Gemeente zelve is daarbij lijdelijk, of neemt althans aan de plegtigheid slechts een ondergeschikt aandeel. — Bij de Hervorming lag eene geheel andere voorstelling ten grondslag; niet eene verzoening van het Opperwezen met den mensch, maar, het tegenovergestelde: eene verzoening van den mensch met God — gelijk het den hoofdinhoud van het Euangelie uitmaakt, — moest zóó ook de hoofdstrekking en als de ziel der openbare Eeredienst wezen. Door onderwijs en vermaning, door opwekking en waarschuwing, met één woord, door onderlinge stichting en opbouwing, den mensch tot deze hoofdbedoeling van het Euangelie op te voeren en daarvoor bekwaam te maken, deze was de behoefte, aan welker vervulling ook de Eeredienst moest dienstbaar zijn. — Ja eene eigenlijk gezegde Eeredienst, aan bepaalden tijd, plaats en plegtigheden verbonden, was zoo wel met de beginselen der Kerkhervorming, als met die des Euangeliums in strijd." Hoogl. KIST, *Archief*, Dl. X. bl. 224. *Beginselen der Hervorming nopens Kerkmuzijk en Orgels.*

Bl. 310. (26) *De Heilige Schrift het eenige rigtsnoer.* Te regt heeft M. GOEBEL, in zijn bovenaangeh. geschrift over *de Godsdienstige eigenaardigheid der Luthersche en der Hervormde Kerk*, beweerd, dat het *positief Bijbelsche beginsel* veel hooger in de Zwitsersche dan in de Saksische Hervorming gold. Zeer juist zegt hij, naar ons oordeel, bl. 54. »Met de Heilige Schrift vergeleek ook LUTHER al het in de Roomsch-Katholieke Kerk bestaande, geenszins echter om *alles, wat niet in den Bijbel begrepen was, te verwerpen*, maar alleen om *niets, wat daarin verworpen werd, te behouden.*" De Zwitsersche Hervormers gingen ongetwijfeld van het eerstgenoemde beginsel uit, en daarom veel verder. Het geheele karakter der Zwitsersche Hervorming laat zich volgens denzelfden Schrijver (bl. 58) in deze woorden uitdrukken: »Het streven naar verheerlijking van God, door

onvoorwaardelijke onderwerping aan zijn Woord, tegen over alle andere geboden der menschen."

Bl. 311. (27) LEO JUDAE. Verg. ADAMUS in *Vita*; BULLINGER, I. 75; MERLE D'AUBIGNÉ, T. II. p. 376. Zijne laatste woorden zijn overgenomen door TICHLER, l. c. p. 166.

Bl. 312. (28) OECOLAMPADIUS. Men vergelijke, behalve CAPITO en ADAMUS in *Vitâ*, S. HESZ, *Lebensgesch. von* OECOLAMPADIUS; *Museum van beroemde Protestanten*, Dl. II. afd. I; TICHLER, l. c. p. 167. en de uitvoerige en belangrijke aanteekening over OECOLAMPADIUS van DE GEER, t. a. pl. bl. 318—320.

Bl. 314. (29) OECOLAMPADIUS *werkzaamheid te Bazel.* »OECOLAMPADIUS liet aanstonds den Doop in het Duitsch verrigten en bediende het Avondmaal onder beide gestalten. Hij leerde, dat de Mis geen offer was, wees het volk het nietsbeduidende van het wijden en zegenen van water, palm, kaarsen en dergelijke dingen aan, en bragt weldra door zijne prediking te weeg, dat het omdragen van het Sacrament en andere bijgeloovige plegtigheden geheel ophielden." WÜRSTEISEN, *Basler-Chronik* VII, 13. aangehaald door GIESELER, s. 172. *not.* 110.

Bl. 317. (30) OECOLAMPADIUS *dood.* En toch verstoutten zijne vijanden zich het gerucht te verspreiden, dat hij in wanhoop de handen aan zich zelven geslagen had, en COCHLAEUS beweerde, dat de duivel hem had weggehaald.

Bl. 317. (31) CAPITO. Verg. ADAMUS in *Vita*; JUNG, *Gesch. der Reformation in Straszburg*; HAGENBACH, II. s. 23.

Bl. 318. (32) *Gezegde van* CAPITO. — aangehaald door TICHLER, l. c. p. 171. Vooral vermaande hij LUTHER, om met meerdere gematigdheid en verschooning in het aanranden van hooge Geestelijken te werk te gaan. MERLE D'AUBIGNÉ noemt de houding, welke CAPITO een' tijd lang omtrent de Hervorming aannam, wel karakteristiek, maar eenigzins scherp, die der *Temporiseurs*, T. II. p. 293. Niet minder karakteristiek getuigt JAK. VON MUNSTER (wiens oordeel over ZWINGLI, na het Dispuut te *Bern*, wij hier onder mededeelen) van hem: »Was von CAPITO zu halten sey, konnte ich nicht ergründen."

Bl. 319. (33) *Wonderhistoriën te Bern.* Deze wondergeschiedenissen, hoe onbeduidend op zich zelve, zijn als bijdragen tot de regte

kennis van het tijdvak der Hervorming hoogst merkwaardig. Zij worden uitvoerig verhaald in den *Anselmer Chronyk*, Bd. III en IV. waarvan HAGENBACH, Th. II. s. 13 fg. eenige uittreksels gegeven heeft.

Bl. 319. (34) BERTHOLD HALLER. Verg. ADAMUS in *Vitâ; die Reformatoren Berns im XVIten Jahrh. von* G. J. KUHN, 1828; gelijktijdig verscheen de *Monographie* van MELCHIOR KIRCHHOFER; HAGENBACH, Th. II. s. 18. TICHLER, l. c. p. 169.

Bl. 320. (35) *Het gesprek te Bern.* Ten aanzien van dit gesprek is de getuigenis van den ijverig Katholieken JAKOB VON MUNSTER, die het van den beginne tot den einde bijwoonde, hoogst merkwaardig. Hij beklaagt zich, dat de Geestelijken zijner partij, in wetenschappelijke kennis en geleerdheid, zóó verre bij die der Hervormden achter stonden, en zegt aangaande ZWINGLI zeer naïf: »Diese Bestie ist in der That gelehrter, als ich selbst geglaubt habe. Der *naseweise* OECOLAMPADIUS mag die Propheten, das Hebräische besser verstehn, im Griechischen ihm vielleicht gleich kommen; aber weit steht er in der That hinter diesem in Fruchtbarkeit des Geistes, Kraft und Klarheit der Darstellung zurück." Zie HOTTINGER, a. a. O. s. 374.

Bl. 320. (36) BUCER. Verg. ADAMUS in *Vitâ.* TICHLER, l. c. p. 171. Eene uitvoerige levensschets van BUCER staat in het *Muséum van beroemde Protestanten*, Dl. I. Afd. II. bewerkt door BOISSARD.

Bl. 321. (37) *Het Interims Edict.* Hierover zal later, in het V^de^ Hoofdst. van de Geschiedenis der Hervorming in *Duitschland*, gesproken worden.

Bl. 323. (38) *Wederdoopers.* Een uitvoerig Historisch berigt aangaande de woelingen der Wederdoopers in *Zwitserland*, geven HAGENBACH, Th. II. Vorl. 18, en HOTTINGER, s. 240—307.

Bl. 324. (39) *De gestrengheid, waarmede men tegen de Wederdoopers handelde*, is der Hervorming in het algemeen, en ZWINGLI in het bijzonder, als eene onuitwischbare blaam aangerekend geworden. BRAND (*Hist. der Reformatie*, Dl. I. bl. 101.) noemt deze vier woorden: *qui iterum mergit, mergatur;* d. i. die met water herdoopt, worde in het water verdronken, het *strafvonnis van* ZWINGLI. Zonder die gestrengheid te willen verdedigen, merken wij hier alleenlijk aan, dat de oorzaak daarvan minder in het afwijkend gevoelen omtrent den Doop, dan in de voor de Kerk en Staat evenzeer gevaar-

lijke bewegingen gezocht moet worden, welke de aanhangers, en inzonderheid de aanvoerders dier Secte, hier en daar deden ontstaan. Over dit onderwerp leze men: *Het oordeel van* ZWINGLI *omtrent de Wederdoopers, uit de Geschiedenis van dien tyd opgehelderd,* in de *Bijzonderheden uit de tijden der Hervorming* van W. N. MUNTING, II^de^ St. 2de Hoofdst. bl. 65 vv. De Heer S. BLAUPOT TEN CATE in zijn *Geschiedkundig Onderzoek naar den Waldenzischen oorsprong der Doopsgezinden,* Amst. 1844, wil de Zwitsersche Wederdoopers of Doopsgezinden scherp van den aanhang van MÜNZER onderscheiden hebben, en oordeelt ongelijk gunstiger over hen, dan door HAGENBACH en anderen geschiedt.

Bl. 324. (40) *Het behoeft naauwelijks eenige aanwijzing, dat de Wederdoopers van de Hervormden in beginsel geheel onderscheiden waren.* De Hervormden beriepen zich op de Heilige Schrift, de Wederdoopers op het inwendige licht. De Wederdoopers stonden tegen de Moederkerk als de eigenlijke *Schismatici* over. De Hervormden waren genoodzaakt van daar uit te gaan, omdat zij als *Haeretici* waren veroordeeld; maar zonder den band van Christelijke gemeenschap, die nog in den Doop blijft voortbestaan, van hunne zijde ten eenemale op te heffen.

Bl. 325. (41) *De goudgulden.* Men vindt dit tooneel van de Herberg te *Jena,* beschreven in het hieronder aangehaalde werkje van SCHMIDT, bl. 9. Vooral vergel. men echter ULLMANN's *Reformatoren vor der Reform.,* II B. s. 565.

Bl. 326. (42) *Dat de eenig ware en natuurlijke verklaring — van ons Vaderland is uitgegaan.* Men kan dit gevoelen nader toegelicht en bevestigd vinden door het Historisch onderzoek van den Hoogl. KIST, in het *Archief,* Dl. XIII. bl. 114. onder het opschrift: *de Nederlandsche oorsprong der Zwingliaansche Avondmaalsleer;* en in een later opstel van denzelfden Hoogleeraar, *Archief,* Dl. XIV. bl. 385 vv.

Bl. 326. (43) ERASMUS *over het geschrift van* OECOLAMPADIUS. Dit gunstig oordeel van ERASMUS is te opmerkelijker, omdat ZWINGLI aan MELANCHTHON te *Marburg* beleed, dat hij het eerst door het lezen van ERASMUS schriften op dit gevoelen gekomen was. MELANCHTHON. Op. *ad, Aquilam* (BRETSCHN. IV. s. 70).

Bl. 327. (44) *De Avondmaals-strijd.* Wij hebben ons onthouden, eene lijst van al de strijdschriften te geven, of proeven van de hevigheid, waarmede deze strijd gevoerd werd, aan onze Lezers mede te deelen. Roomschgezinde Schrijvers hebben ze met ijver bij één gezocht, en ze ons op eene onzachte wijze naar het hoofd geworpen. Zekerlijk moet het ons ergeren en bedroeven, als wij LUTHER nog heviger tegen de zoogenoemde Sacramentariers, dan tegen de Papisten, hooren uitvaren; als wij den verstandigen ZWINGLI op ééne lijn met Dweepers en Wederdoopers zien geplaatst. Zekerlijk klinkt het verschrikkelijk hard, als wij zijne gevoelens voor onchristelijk en duivelsch hooren verklaren; en het verwondert ons niet, dat de vijanden der Hervorming daarover nog in onze dagen een luid en heftig geschreeuw aanheffen; maar dat harde wordt toch aanmerkelijk verzacht, als men eenmaal weet (gelijk men het uit een aantal plaatsen van LUTHERS schriften bewijzen kan), dat dwaling en onchristelijke leer bij LUTHER geheel voor *synonyma* golden, en dat hetgeen *niet uit God was*, naar zijn spraakgebruik, noodwendig *uit den Duivel* zijn moest. Als ééne voor vele plaatsen halen wij hier slechts de volgende woorden aan, die LUTHER aan de *Straatsburgsche* Godgeleerden schreef: » Ons is niets dierbaarder dan de vrede. Maar zij of wij moeten dwalen, en eene van beide partijen moeten (alzoo) dienaren des duivels zijn. Daarom is hiertegen noch raad noch middel." Men wege ook de beteekenis der woorden, gelijk die in de *Kraftsprache* der zestiende eeuw gold, niet met eene goudschaal af.

Bl. 329. (45) *Het Marburger Gesprek.* Lezenswaardig is over dit belangrijk punt in de Geschiedenis der Hervorming het in 1844 verschenen werkje: LUTHER *en* ZWINGLI *in* 1529, *of het Godgeleerd Gesprek te Marburg*, naar het Hoogduitsch van L. J. K. SCHMIDT, bewerkt door LUBLINK WEDDIK; en het vierde Hoofdst. in de *Bijzonderheden uit de tijden der Hervorming*, van den Eerw. MUNTING, 1ste St.

Bl. 329. (46) *Dit gesprek werd op zeer gematigden toon gevoerd.* BRENZ schrijft aan SCHRADINUS: » Alle zaken werden zeer beleefd en zacht behandeld. Men hoorde er geene andere titels dan *Heer en Vriend! Mijn Lieve!* en dergelijke. Men sprak niet van Sekten of scheurmakers. Men zou LUTHER en ZWINGLI geene tegenstanders, maar Broeders hebben genoemd."

Bl. 333. (47) LUTHER *stiet haar van zich.* Men leze hier wat HAGENBACH zóó juist en treffend heeft aangevoerd, tot beantwoording der vraag: Wat bragt LUTHER tot zulk eene hardnekkigheid? Th. II. s. 107 ffg.

Bl. 333. (48) BULLINGER. — In zijne *Reformations-Geschichte*, Bd. VI. s. 232.

Bl. 333. (49) XV *Artikelen door* LUTHER *opgesteld.* Deze Artikelen liepen over: I God en de Heilige Drieëenheid. II en III den persoon van CHRISTUS. IV de Erfzonde. V de kracht en noodzakelijkheid des Geloofs. VI het Geloof als eene gave Gods. VII de Regtvaardigmaking. VIII het Woord. IX den Doop. X de goede werken. XI de Biecht. XII de Overheid. XIII de Overleveringen. XIV den Kinderdoop. XV het Sacrament van het ligchaam en bloed van CHRISTUS. — Bij de inzage wordt het ons duidelijk, dat LUTHER vooral die punten sterk heeft doen uitkomen, waarin ZWINGLI van zijne afkeerigheid van het gevoelen der Wederdoopers moest doen blijken. Zij zijn in BULLINGER, in zijne *Reform. Gesch.* II. s. 232 ingelascht, en achter het werkje van SCHMIDT, als Bijlage geplaatst, bl. 84 volg.

Bl. 336. (50) 2 Cor. IV: 7. Men leze over dezen tekst de voortreffelijke Leerrede van den Hoogl. J. CLARISSE: *De gebreken en misslagen der Hervormers, geen grond van billijk vooroordeel tegen, maar veeleer een kenmerk der Goddelijkheid van de Hervorming*, in zijnen bundel *Gelegenheids-leerredenen*, Amst. 1824.

Bl. 339. (51) AEBLI *van Glaris.* Zie HAGENBACH, a. a. O. Th. II s. 217.

Bl. 340. (52) *De Abt van St. Gallen.* Zie GIESELER, a. a. O. s. 287. BULLINGER, *Reformations-Geschichte*, s. 114, 144, 244.

Bl. 341. (53) *De banier der Stad Zurich.* Min naauwkeurig wordt door de meeste Geschiedschrijvers vermeld, dat ZWINGLI in den slag bij *Kappel* de banier der Stad *Zurich* heeft gedragen. De banier werd door SWEIZER gevoerd; SWEIZER sneuvelde, maar de banier, die hij tot in den dood in de armen hield vastgeklemd, werd gered.

Bl. 342. (54) *De slag bij Kappel.* De beschrijving van den slag bij *Kappel* vindt men (behalve bij HAGENBACH, Th. II. s. 258) bij HOTTINGER, *Geschichte der Eindgenossen, während der Zeiten der Kirchentrennung*, Th. II. s. 373; nog uitvoeriger in een geschrift van GELZER, *Die Schlacht bei Kappel*, Zurich 1831. De voornaamste bijzonderheden zijn aan BULLINGER, III. s. 116 ontleend.

Bl. 343. (55) ZWINGLI's *dood.* Volgens sommigen was het BOCKINGER, Hoofdman van *Unterwalden*, die hem heeft afgemaakt; volgens anderen was hij FUCHINGER geheeten. Er bestaat in het verhaal der omstandigheden van ZWINGLI's dood nog al eenig verschil bij de Geschiedschrijvers. Men raadplege van de ouden BULLINGER a. a. O. *Archiv von* ESCHER *und* HOTTINGER; MYCONIUS *de vitâ et obitu Zwinglii;* en van de nieuweren vooral HOTTINGER en HAGENBACH.

Bl. 344. (56) ZWINGLI's *Weduwe.* Het verwondert ons daarom niet, dat een der Duitsche Volks-dichters, J. M. USTERI, dit tot onderwerp van een gedicht gekozen heeft, getiteld: *Der armen Frow Zwinglis Klag.*

Bl. 344. (57) *Voorwaarden des vredes.* In deze Vredesartikelen spreken de Katholieken, in tegenstelling van het geloof der Hervormden, van hun geloof, als *het ware, Christelijke, onbetwijfelde, waarover niet geargumenteerd of gedisputeerd mogt worden.* Zie GIESELER, s. 298. *not.* 39.

Bl. 345. (58) »*Niet het zwaard, maar het Woord Gods is het teeken, waarin gij zult overwinnen!*" In gelijken geest beoordeelen ook HOTTINGER en HAGENBACH deze gebeurtenis. Het is niet met de zuivere waarheid overeenkomstig, gelijk vele Protestantsche Geschiedschrijvers elkander hebben nageschreven, dat ZWINGLI, nu en in den eersten *Kappeler* krijg gedrongen is geweest, in zijne betrekking als Veldprediker, mede te gaan. Veeleer is het ten volle uit de Geschiedenis bewijsbaar, dat hij, zoo wel nu als vroeger, geheel vrijwillig mede toog.

Bl. 348. (59) BULLINGERS *Huisboek.* Verg. YPEIJ en DERMOUT, *Gesch. der Nederl. Herv. Kerk*, Dl. I. bl. 428 v. en D. II Aant. bl 20.

Bl. 348. (60) HENDRIK BULLINGER. De bijzonderheden, BULLINGERS vroegste kindschheid betreffende, zijn naauwkeurig verhaald door MERLE D'AUBIGNÉ. Zijn leven is beschreven, maar niet voleindigd door S. HESS. in twee banden, Zurich 1828. Men verg. ook RUCHAT, T. III. p. 442; TICHLER, l. c. p. 175. Over de *Confessio Helvetica*, door BULLINGER opgesteld, zie men SCHRÖCKH, Th. II. s. 176 fg.

Bl. 349. (61) *Dáár ligt de hoop van Staat.* Het bekende en beroemde puntdicht van HIERONYMUS VAN ALPHEN, hier met eenige verandering, vooral van den derden en vierden regel, overgenomen.

DRUKFEILEN.

Bl. 103	reg.	10	v. b.	*staat:*	vete	*lees:*	veete
— 129	—	12	v. o.	—	erkend	—	herkend
— 141	—	16	v. o.	—	velen zonen	—	vele zonen
— 157	—	5	v. o.	—	den spits	—	de spits
— 172	—	10	v. o.	—	voortkomen	—	voorkomen
— 289	—	1	v. b.	—	hen	—	hem
— 292	—	16	v. o.	—	eerst	—	eens
— 292	—	10	v. o.	—	levend	—	levende

